

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

КОШОВИЙ СЕРГІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 94(32)

РЕФОРМИ ШАН ЯНА

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Ставнюк Віктор Володимирович

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	2
РОЗДІЛ І ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1. Джерельна база дослідження	12
1.2. Стан наукової розробки проблеми.....	32
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У КИТАЇ В VI-IV СТ. ДО Р.Х.	69
2.1. Політичні та соціальні трансформації періоду Чуньцю ("Весни і осені")	69
2.2. Соціально-політичний розвиток Китаю у період Чжаньго ("Воюючі держави").....	79
2.3. Реформаторські пошуки у Стародавньому Китаї	119
РОЗДІЛ 3. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ У ДЕРЖАВІ ЦІНЬ..	131
3.1. Ідеї Шан Яна у трансформаційних процесах.....	132
3.2. Суспільно-політичні реформи Шан Яна у державі Цінь	158
3.3. Практичні результати та історичні наслідки.....	181
ВИСНОВКИ	201
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	211
ДОДАТОК А. Мапи.....	239
ДОДАТОК Б. Військові обладунки і озброєння періоду Чжаньго.....	249
ДОДАТОК В. Пам'ятники Шан Яну.....	253
ДОДАТОК Г. Монети періоду Чжаньго.....	258
ДОДАТОК Д. Епіграфіка.....	261

ВСТУП

Актуальність теми. Китай – це країна, історична традиція якої нараховує більше 5000 років і по праву називається цивілізацією. Її унікальність полягає у тому, що вона залишається єдиною цивілізацією світу, розвиток якої не переривався.

Початок IV ст. до Р.Х. – один із найважливіших періодів як в історії Стародавнього Китаю, так і у всесвітній історії в цілому. Саме тоді був даний поштовх до кардинальних змін, які обумовили потребу в нових управлінських методах, політичному контролі, підходах до соціальної організації, формах збору податків, обліку і контролю за робочою силою, оновлених завданнях для армії.

У межах держави Цінь ці зміни були позначені реформами Шан Яна, які стали відправною точкою, що засвідчила перехід від доби Чуньцю до періоду Чжаньго і, по суті, започаткували зміни епох та обумовили подальший розвиток. Реформи Шан Яна дали поштовх до кардинальних новацій у сфері політики, ідеології, системи управління, філософській і юридичній думці епохи, військовій справі, культурі, у всьому світосприйнятті тогочасного суспільства з огляду на «виклики» і загрози, які постали перед соціумом та потребували нагальної «відповіді». Окрім цього, вони сприяли формуванню китайської трудової етики.

Від часу реформаторських діянь Шан Яна (390-338 рр. до Р.Х.) пройшло вже майже дві з половиною тисячі років. Незтерте часами і епохами ім'я державного діяча китайської стародавньої доби знаходиться у перших рядах творців китайської держави, які формували основи державної політики, її методів управління, моделей розвитку, закладали основи тисячолітньої державницької традиції.

Наразі важливим є дослідження процесів, що домінували у китайському суспільстві доби Чжаньго, аналіз співіснування влади правителя держави і «старої» родової аристократії в межах Цінь – з одного боку, та

гострої боротьби за гегемонію між «сімома найсильнішими» у системі правлячої династії Східного Чжоу – з іншого. Також варто проаналізувати час формування основних політичних вчень Стародавнього Китаю і вплив суспільно-політичного вчення фа цзя (легістів) та їх наслідки щодо подальших періодів розвитку Китаю.

У всесвітній історіографії реформи Шан Яна залишаються не достатньо дослідженими. У студіях українських науковців феномен реформ Шан Яна також не отримав ґрунтовного та комплексного вивчення.

Тому, на нашу думку, спираючись на наявну джерельну базу, є необхідним і можливим здійснення дослідження за обраною нами темою.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період від VI до до середини IV ст. до Р.Х. Встановлення нижнього рубежу обумовлене завершенням реформаторських кроків, які згодом призвели до посилення держави Цінь у добу Чжаньго і в подальшому стали фундаментом для об'єднання шістьох могутніх держав довкола реформованої Цінь та, власне, страти самого реформатора Шан Яна. Верхня межа пов'язана із добою Чуньцю – періоду, за якого почалися політичні та соціальні трансформації тогочасного давньокитайського суспільства.

З метою визначення передумов реформ Шан Яна на основі ранньо-легістських уявлень, його витоків, а також для висвітлення еволюції цього суспільно-політичного вчення у контексті розвитку суспільно-політичних течій, інтелектуального надбання стародавньої доби та розвитку власної концепції управління державою і народом зроблені відповідні історичні екскурси.

Географічні межі охоплюють етнічну територію хуася «носіїв китайського світу і традицій» як формуючий елемент китайського етносу у долині Великої китайської рівнини. Саме на цих теренах розгорталися основні події, пов'язані з виникненням, розвитком і реалізацією системних реформаторських змін у державі Цінь доби Чжаньго, а також решти шести найсильніших держав Вей, Хань, Чжао, Ці, Чу, Янь у зазначений період.

Мета й завдання дослідження визначені, виходячи з науково-теоретичної і практичної актуальності та стану фахової розробки проблематики. Оскільки у вітчизняній і зарубіжній історіографії зазначена тема дисертації комплексно не розглядалася, автор поставив за **мету** проаналізувати головні складові, початки, етапи здійснення і результат реформ, які були проведені у державі Цінь Шан Яном.

Для реалізації сформульованої мети визначено такі **завдання**:

визначити джерельну базу дослідження та з'ясувати стан наукової розробки проблеми та проаналізувати її джерельну базу;

розкрити політичні та соціальні трансформації періоду Чуньцю («Весни і осені»);

з'ясувати соціально-політичний розвиток Китаю у період Чжаньго («Воюючі держави»);

висвітлити реформаторські пошуки у Стародавньому Китаї;

уточнити походження назви «легізм» (фа цзя), початок і етапи формування цього суспільно-політичного вчення Стародавнього Китаю;

розкрити витоки ідей Шан Яна у трансформаційних процесах історичної доби;

простежити зміст, характер, основні напрями реформ за урядування Шан Яна;

визначити практичні результати та ключові здобутки у процесі здійснення перетворень Шан Яном;

проаналізувати зв'язок між теоретичними напрацюваннями представників суспільно-політичної течії фа цзя і практичними кроками їх задумів.

При цьому необхідно критично проаналізувати свідчення історичних джерел, врахувати досягнення попередників у вирішенні вказаних завдань.

Об'єктом дисертації є історія Стародавнього Китаю доби Чуньцю – Чжаньго.

Предметом дослідження є внутрішньополітичні і зовнішньополітичні стратегії держави Цінь у контексті суспільно-економічної і військової модернізації, які були запропоновані і реалізовані реформатором Шан Яном.

Методи дослідження. У роботі використовувався комплекс загальнонаукових методів, обумовлений метою та завданням дисертаційного дослідження, його об'єктом та предметом. Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму та системності. При роботі з різнотипними джерелами використовувалися наступні методи: гносеологічний, історико-філософський, хронологічний, історико-генетичний та компаративний методи. Залежно від виконання конкретних завдань на певних етапах дослідження використані такі методологічні підходи й методи як системно-структурний, порівняльно-історичний, герменевтичний, аналогії, аналізу і синтезу, сходження від абстрактного до конкретного, структурно-логічного моделювання, інтерпретації, критики історичних джерел тощо.

Хронологічний метод (опис явищ і подій у часовій послідовності) та історико-генетичний (встановлення генетичних зв'язків між подіями та явищами, що відбуваються) дали можливість простежити дії «акторів» (семи найсильніших держав) у добу Чжаньго у зв'язку зі зміною загальної ситуації у Піднебесній в часи правління династії Чжоу.

Компаративний метод у дослідженні певним чином поєднується із системним підходом, оскільки шляхом порівняння було виявлено загальне й особливе, а також причини цих подібностей і розходжень, зміни, що відбулися. При цьому зіставлялись рівні та етапи розвитку досліджуваного об'єкту, визначались тенденції розвитку. Використаний у дисертації компаративний метод аналізу дозволяє з'ясувати зміст трансформації китайської політичної концепції та провідних «акторів» історичної доби.

Застосування івент-аналізу й критичне осмислення тексту при роботі з історичними джерелами (історичних хронік), авторських трактатів зумовлюють наукову об'єктивність та достовірність результатів дослідження. Вивчення ж окремих напрямів політики держави Цінь базувалося на

поєднанні методів та засобів із концепції діалектичного взаємозв'язку внутрішньої й зовнішньої політики, а також аналізу процесів формування та здійснення політики держави Цінь у часи правління Сяо гуна (381-338 рр. до Р.Х.).

Використання методу контент-аналізу в роботі з текстами джерел передбачало врахування ідейної та концептуальної спрямованості авторів.

Системний аналіз пояснює відносини держави Цінь із рештою шести найсильніших держав «китайського світу» у контексті програмування їхньої політики існуючою регіональною міждержавною системою, що виступає зовнішнім середовищем по відношенню до системи двосторонніх взаємин. У рамках системного підходу продемонстрована взаємна обумовленість поведінки держав Цінь, Ці, Чу, Вей, Хань, Чжао та Янь на основі існуючих закономірностей у зв'язках між ними як складовими існуючої системи.

Методологічна основа дисертації спирається на загальноприйнятій концепції суспільного розвитку та конкретно історичного аналізу дослідження фактологічних джерел, що дало змогу всебічно розкрити особистість Шан Яна, проаналізувати його діяльність, теоретичні напрацювання та практичні кроки реалізації.

В ході дослідження був використаний міждисциплінарний підхід до історії, політології, що дало можливість розглянути проблему в різних площинах.

В цілому сукупне застосування дослідницьких методів відкриває можливості для багатостороннього вивчення проблеми реформ у державі Цінь, які здійснив Шан Ян у контексті розвитку суспільства Стародавнього Китаю у середині IV ст. до Р.Х.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що дана робота є одним із перших в українській історичній науці комплексним дослідженням особливостей розвитку держави Цінь на етапі здійснення реформ Шан Яна. Цінністю дослідження є те, що етапи реформування Цінь аналізується не просто у контексті міждержавних суперечностей чи інтересів партнерства, а

й кризь призму викликів і загроз для стратегічно-життєвих інтересів держави Цінь в умовах існування конкурентного середовища за гегемонію у Піднебесній. Вперше в українській історіографії здійснено комплексний аналіз реформаторської діяльності у «семи найсильніших» державах в період Чуньцю – Чжаньго і держави Цінь зокрема.

Крім того, на основі залучення і аналізу широкого кола автентичних джерел та літератури, було введено в науковий обіг вітчизняної історичної науки значну частину джерел, що розкривають сутність і перебіг реформ у державі Цінь. Набуло подальшого розвитку вивчення літератури з обраної теми. З нових позицій висвітлено процес перебігу трансформаційних змін у Стародавньому Китаї в період VI-IV ст. до Р.Х. Простежено значення цих змін для політичного утвердження держави Цінь в якості «гегемона» в межах правлячого дому династії Чжоу. Отримані результати дисертаційного дослідження дають змогу поглибити історичні знання про стародавньокитайське суспільство.

Наукову новизну дисертаційної роботи визначають такі основні положення:

Вперше:

- у вітчизняній історичній науці предметом комплексного, спеціального дослідження стали реформи Шан Яна на основі читання та тлумачення автентичних давньокитайських текстів;
- введено в науковий обіг частину джерел, що розкривають сутність і перебіг реформ у державі Цінь в період Чжаньго;
- на основі широкого кола джерел і наукової літератури проведено всебічний аналіз реформаторської діяльності в період Східна Чжоу;
- з нових позицій висвітлено процес протікання трансформаційних змін в Стародавньому Китаї в період VI - IV ст. до Р.Х.;
- простежено значення цих змін для політичного утвердження держави Цінь в якості «гегемона» в межах правлячого чжоуського дому на етапі здійснення реформ Шан Яна;

- здійснено аналіз суспільно-політичних ідей школи фа цзя (легістів) і ключових концептів представника цієї течії Шан Яна у контексті основних етапів його суспільно-політичної діяльності та у тісному зв'язку з епохою.

Уточнено:

- положення про причини посилення держави Цінь у період правління Сяо гуна доби Чжаньго на етапі здійснення реформ Шан Яном;

- наукове уявлення про систему «ба» («гегемонство»), «державу-го» «бінь ке» («гостьових міністрів»), представників суспільного прошарку «ши» («книжників»), суспільно-політичну течію фа цзя «легізм»;

- наукові підходи щодо обставин формування моделі й особливостей розвитку держави Цінь в період Чжаньго;

- оціночні судження про особистість реформатора Шан Яна.

Набули подальшого розвитку:

- систематизація історичних джерел з проблеми дослідження;

- ідеї щодо вивчення наукової літератури з обраної теми.

Практичне значення результатів дослідження впливає з його актуальності й наукової новизни. Зважаючи на це, положення та висновки дисертації можуть бути використаними у рамках навчального процесу у вищих навчальних закладах України при підготовці підручників, навчальних посібників та науково-методичних рекомендацій, у процесі розробки навчальних курсів лекцій з історії Стародавнього Китаю, а також при викладанні навчальних курсів всесвітньої історії, історії Стародавнього Китаю, світової політики, країнознавства, суспільно-політичних концепцій Стародавнього Китаю, китаєзнавства тощо. Вони можуть стати основою для написання монографій, узагальнюючих праць з історії Китаю. Крім того, зібраний та систематизований у дисертації фактичний матеріал і зроблені на основі цього вивчення висновки можуть бути використані у викладацькій роботі, при розробці спецкурсів з історії Стародавнього Китаю.

Висновки дослідження можуть бути використані фахівцями Міністерства закордонних справ України й спеціалістами інших державних

установ, науково-дослідницьких інститутів та центрів, які здійснюють дослідження у суміжних сферах та вивченні традицій азіатських держав, у питаннях реалізації державної політики на різних історичних етапах.

Крім того, важливо оцінити вплив легістського вчення (або фа цзя у традиційному китайському розумінні) на політичні інституції і традиційну китайську політику, включаючи сьогодення.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що виконана робота, її висновки і узагальнення дозволяють поглибити знання про ідейну спадщину головного міністра держави Цінь Шан Яна, його місце і роль у розвитку як політичної історії Стародавнього Китаю, так і китайської політичної науки, мистецтва управління державою.

Переклади оригінальних джерел з китайської мови, виконані в рамках дослідження, можуть бути основою інших наукових студій та збагачують українську синологічну науку зарубіжними автентичними пам'ятками.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним науковим дослідженням. Усі наукові результати, що викладені у дисертації, одержані автором особисто.

Апробація результатів дослідження. Головні висновки і тези дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукові положення дисертації були оприлюднені на виступах на міжнародних науково-практичних конференціях: Міжнародній науковій конференції молодих учених «Дні науки історичного факультету» (12 квітня 2012 р., м. Київ); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин», присвяченій пам'яті професора Г.Л. Бондаревського (1920 – 2003 рр.) (9-10 квітня 2013 р., м. Луганськ); VI Міжнародній науковій конференції молодих учених «Дні науки історичного факультету» (25 квітня 2013 р., м. Київ); Міжнародній науковій конференції «Проблеми джерелознавства,

історіографії та історії Сходу», присвяченій пам'яті професора В.М. Бейліса (1923 – 2001 рр.) (15-16 травня 2013 р., м. Луганськ); IV Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми історії стародавнього світу» (16-17 травня 2013 р., м. Київ); IX Міжнародній науковій конференції молодих учених «Дні науки історичного факультету» (21 квітня 2016 р., м. Київ).

У даній дослідницькій роботі при використанні китайських ієрогліфів використовується система транскрипції китайської мови (пін'їнь) за допомогою системи Палладія, на відміну від транслітерації стандартної китайської мови (північного діалекту путунхуа) латиницею Уейда-Джайлса (Wade-Gilles), яка широко застосовувалася в західній літературі і відома як «Вейма бінфа» (Weima bingfa, 威瑪拼音), іноді називається «система Уейда-Джайлза» (Weituoma pinyin, 威妥瑪拼音) або (Weima pinyin, 威瑪拼音).

Результати, положення та висновки дослідження знайшли своє відображення у шести одноосібних статтях у фахових виданнях, затверджених переліком ВАК України, а також тезах доповідей на наукових конференціях і збірниках наукових праць. Крім того, окремі здобутки дисертаційного дослідження відображено також у низці додаткових публікацій.

Основні положення були підтверджені, а підходи до вивчення апробовані під час неодноразового перебування в Китайській Народній Республіці, зокрема у м. Сіані, провінція Шеньсі, історичному місці знаходження держави Цін та столиці КНР м. Пекіні.

Структура дисертації обумовлена об'єктом, предметом, метою та завданням дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (28 сторінок, 253 найменувань), додатків. Загальний обсяг тексту дисертації – 265 сторінки, з яких основний зміст викладено на 210 сторінках.

РОЗДІЛ І

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Реформи Шан Яна знайшли відображення у доволі широкому колі джерел. Джерельна база дослідження репрезентована передусім пам'ятками, які можна розділити на чотири групи: наративні, документальні, археологічні, нумізматичні. До групи наративних (оповідних) джерел належать: хроніки, аннали, авторські трактати, реляції, збірки. Основною підгрупою наративних джерел із даної теми є праці істориків II-I ст. до Р.Х. (добы Хань). Це, насамперед, китаємовні твори Сима Цяня (145 або 135 – бл. 86 рр. до Р.Х.), Бань Гу (32-92 рр. Р.Х.), Цзя І (200-168 рр. до Р.Х.), які містять інформацію про територіальне розташування, цінський устрій, реформи Шан Яна, оцінки його результатів і досягнень у державі Цінь тощо. Ключовим є авторський трактат «Шан Цзюнь шу» («Книга Шан Цзюня»), у якому відображені погляди та ідеї Шан Яна щодо методів управління державою, розкриті шляхи здійснення перетворень та посилення держави.

Другу групу писемних джерел становлять документальні пам'ятки.

Особливо цінні епіграфічні джерела та палеографічні знахідки, написи на самих різноманітних матеріалах: бронзі і залізі, камені і нефриті, бамбуці, глині, дереві, які проливають світло про життя різних соціальних верств і охоплюють надзвичайно широке коло питань: регіональні та загальнодержавні адміністрації, правові питання, політичні взаємини, стосунки між державами, міждержавні союзи та багато інших тем.

Не менш важливі археологічні джерела – матеріали та результати археологічних досліджень міст і некрополів Цінської та Ханської доби.

У всесвітній історіографії проблема реформ Шан Яна повною мірою не досліджена. Спеціальних праць, присвячених архітектору цінських реформ, дуже мало, і написані вони, як правило, у контексті аналізу авторського твору «Шан Цзюнь шу» («Книга Шан Цзюня»). В Україні науковці взагалі ще не проявили інтересу до даної проблематики. У працях,

присвячених періоду правління Сяо гуна, про реформи Шан Яна мова йде лише в контексті політики правителя держави Цінь. У низці робіт, присвячених дослідженню історії Стародавнього Китаю, досить детально розглядається лише ідеологічне підґрунтя реформ.

Огляд спеціальної літератури дисертаційного дослідження включає характеристику узагальнюючих праць з історії Стародавнього Китаю, праці, в яких розглядаються окремі питання часів Шан Яна, і, нарешті, спеціальних робіт, присвячених легізму.

1.1. Джерельна база дослідження

Китайська цивілізація – одна з небагатьох людських спільнот, де історія та шанування минулого возведено в ранг суспільної ідеології. Однак, в силу різних обставин, не всі періоди давньокитайської історії достатньо відображені у джерелах. Період Чжаньго, – і особливо події пов'язані із державою Цінь, – один із достатньо забезпечених джерельною інформацією розділів китайської історії. Саме в цей час фактично формується давньокитайське історіописання, окреслюється його ідеологічна основа, складаються методи та форми написання. У період Чжаньго були створені практично всі традиційні китайські твори (в основному, авторські тексти), які згодом були визнані як фундаментальні твори китайської цивілізації. У Китаї існує прислів'я: «В Шанхаї можна побачити, як змінився Китай за 100 років, в Пекіні – як він змінився за 1000 років, і лише в Сіані можна відкрити для себе 5000-річну історію Китаю». Це є віддзеркаленням нерозривного тривалого розвитку та цивілізаційної історії Китаю впродовж п'яти тисяч років. У контексті нашого дослідження мова йде про загальний об'єднавчий термін авторських робіт представників різних суспільно-політичних і філософських течій періоду Чуньцю-Чжаньго, які в китайській традиції називаються «мудреці ста шкіл» (诸子百家, zhu zi bai jia) з огляду на їх

авторитет, шанування і вплив на подальший розвиток китайського суспільства і держави.

На думку Л.С. Васильєва¹, саме зазначений період слід вважати «осьовим часом» (за К. Ясперсом)² з огляду на кількість створених в цей період джерел і на подальший їх вплив на розвиток впродовж усієї історії китайської нації.

Про події, пов'язані з реформами Шан Яна, сповіщають китайські джерела різних типів. Це достатньо різноманітні з точки зору змісту, авторства, датування твори. Саме вони становлять основну категорію джерел, на яких базується вивчення вказаної проблематики.

Як ми вже зазначали, слідуючи усталеній традиції і для зручності огляду, виділимо 4 групи наших джерел: наративні, документальні, археологічні, нумізматичні.

До групи **наративних** (оповідних) **джерел** належать: хроніки, аннали, авторські трактати, реляції, збірки. Найціннішими із них, з огляду на фактологічну інформативність про реформи Шан Яна, які формують нашу групу наративних джерел, є науково-історична праця «Ши цзі» («Історичні записи») Сима Цяня, історично-літературний збірник «Го юй» («Промови держав»), літопис китайської класичної літератури «Чжу шу цзі нянь» («Бамбукові аннали»), збірка різносюжетних матеріалів «Чжаньго це» («Плани воюючих держав»), енциклопедичний збірник «Люй ши чуньцю» («Аннали Люй Бувея»), реляції чиновника ханьської династії Цзя І у вигляді «Го Цінь лунь» («Про недоліки Цінь»), політичний трактат «Шан цзюнь шу» («Книга Шан цзюня»).

Наративні джерела мають яскраво виражений суб'єктивний характер подачі інформації, прикрашення, перебільшення, елементи казковості тощо.

¹ Васильєв Л.С. Древний Китай: в 3 т. / Л.С. Васильєв. – М. : Восточная литература: – Т.1. Предистория, Шан-Инь, Западное Чжоу (до 8 в. до н.э.), 1995. – 377 с.; – Т.2. Период Чуньцю (8-5 вв. до н.э.), 2000. – 624 с.; – Т.3. Период Чжаньго (5-3 вв. до н.э.), 2006. – 679 с. – Т. 3.– С. 5.

² Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М., 1991. – 527 с.

Але, на відміну від офіційних джерел (державних літописів), вони можуть подавати відмінну точку зору на події, інші оціночні судження або судження, які мали поширення не в середовищі продукуантів реформ, а в середині тих на кого вони були направлені. Як наголошував Якобсон В.А., розкриваючи суть первинних цивілізацій, «культури ранньої давнини – це культури текстів»³.

Поява у Стародавньому Китаї історичного твору за авторства Сима Цяня «Ши цзі» («Історичні записи»)⁴ суттєво вплинула як на подальший розвиток історіографії у самому Китаї, так і на сусідні країни, а також на методику і критичний аналіз подій, що передують викладу. Працею китайського історіографа династії Хань Сима Цяня було продовжено традицію його батька Сима Тяня. Книга Сима Цяня «Ши цзі» («Історичні записи») представляє собою «правдиву історію» або «офіційну історію» (正史, zheng shi) – одну із двадцяти чотирьох династійних офіційних історій «Ер ши си ши» (二十四史, er shi si shi) імператорського періоду, на противагу так званій «неофіційній історії» (野史, ye shi), яка в основі викладу історичних фактів і подій послуговується народними переказами і билинами.

«Ши цзі» – це найдокладніший із наявних на сьогодні наративних джерел, яке формує наше сприйняття політичних, соціальних, інституційних, інтелектуальних процесів стародавньої доби. Завдяки широкій обізнаності автора «Ши цзі» і залучення матеріалів державного архіву династії Хань, окрім легендарних елементів, представлений матеріал складає основу наших знань із історії Стародавнього Китаю.

«Ши цзі» охоплює період впродовж трьох тисяч років. Текст збагачений фактичним матеріалом і доведений до 100 р. до Р.Х. Твір

³ Якобсон В.А. Предисл. к 1-му т. История Востока / В.А. Якобсон. – Т.1. – М., 1999. – С. 21.

⁴ 司馬遷《史記》 [Sima Qian. Shi ji. Сима Цянь. Ши цзі. («Історичні записи»)] [Електронний ресурс]. / Сима Цянь. – режим доступу: <http://ctext.org/shiji>

написаний давньокитайською мовою і складається із 130 розділів (цзян). Для нас особливо цінними у «Ши цзі» є матеріал про історію держави Цінь (окремий розділ, починаючи з 897 р. до Р.Х.), виклад біографії Шан Яна (єдиний реформатор періоду Чжаньго, кому присвячено цілу біографію) і інші деталі історичного періоду дослідження. Проте проблема історичного факту залишається однією із найскладніших в історичній науці та у викладі історика Ханьської доби зокрема.

Сима Цяню вдалося систематизувати роздрібнений і різний за стилістичним викладом матеріал, історичні пам'ятки, записи, свідчення власної епохи і попередників. Адже до нього у Стародавньому Китаї ми не знаємо зведених праць з історії Китаю. Таким чином, він застосував новий історіографічний метод, за допомогою якого зумів викласти системно історію стародавніх часів, базуючись на джерелах, архівах правителів, указах різних епох, довівши виклад матеріалу аж до часу свого буття. Крім цього, Сима Цянь був першим китайським істориком, який доповнив виклад історичного матеріалу спеціальним розділом хронологічних таблиць «бяо», що представляють собою першу спробу систематизації хронології. Працю вирізняє фактологічна насиченість і солідна джерельна база. При її створенні, напевно, були використані здобутки попередньої літописно-хронікальної традиції на рівні окремих державних утворень і Китаю в цілому.

Важливо наголосити на тому факті, що твір «Ши цзі» створювався у II ст. до Р.Х.⁵, коли зберігалися документи, пов'язані із перебігом реформ Шан Яна у Цінь. Однак не слід забувати, що погляди автора формувалися під впливом ідей конфуціанства, даосизму, що, відповідно, наклало відбиток на світосприйнятті Сима Цяня. Виклад вівся із позицій тогочасної офіційної

⁵ Watson Burton. *Ssu-ma Ch'ien: Grand Historian of China* / B Watson. – Columbia University, 1957. – 276 p.; Watson B. *Records of the Grand Historian of China. Translated from the Shih Chi of Ssu-ma Ch'ien* / B Watson. – Vol. 1-2. – New York-London, 1961; Watson B. *Records of the Grand Historian* / B Watson. – New York, 1993. – 496 p.; Watson Burton. *Early Chinese Literature* / B Watson. – New York, 1962. – 304 p.; Кроль Ю.Л. Сыма Цянь – историк / Ю.Л. Кроль. – М., 1970. – 448 с.

доктрини, що далеко не завжди відповідало дійсності, а відтак наявне відносно вільне поводження із фактами, особливо виклад про другорядність держави Цінь у системі Чжоу.

Починаючи з Ханьської династії, яка прийшла на зміну першої об'єднаної імперії, автори були тенденційно налаштовані по відношенню до всього ціньського і Шан Яна зокрема. Цей підхід прослідковується і у «Ши Цзі» Сима Цяня⁶, який був офіційним історіографом правителя династії Хань У Ді (140-87 рр. до Р.Х.). Слід враховувати ту обставину, що учителем Сима Цяня був державний діяч Дун Чжуншу (179-104 рр. до Р.Х.), конфуціанець за переконанням, якого так і називали «Конфуцій доби Хань». Він мав сильні позиції при ханьському дворі і був творцем тогочасної ідеології. У той час все, що стосувалося доби Цінь, засуджувалося, і про неупередженість не могла йти мова. І це, не зважаючи на відомий факт, що династія Хань тісно пов'язана із державою Цінь, а згодом – і першою об'єднаною імперією Цінь, запозичивши і продовживши багато інституційних основ попередньої доби. Вочевидь, це було пов'язано із тим, що завдяки історичним хронікам доводилась легітимність нової династії.

Відтак питання довіри до викладених фактів, подій, обставин, біографій персоналій та історичних перебігів є визначальним у процесі вивчення історії Стародавнього Китаю і реформ Шан Яна зокрема. І це незважаючи на критику, яка час від часу лунає про достовірність тих чи інших подій (щодо практикування традицій кочових «не ханьських» племен державою Цінь, не належність Цінь до «китайського» світу, різницею у мові, писемності від держав «на схід від Цінь», особисті характеристики Шан Яна тощо), представлених у роботі Сима Цяня. Сьогодні вона залишається унікальним та найавторитетнішим джерелом китайської історичної доби до II ст. до Р.Х., яка передувала династії Хань, оскільки містить не лише

⁶ Chavannes Ed. Les Memoires Historique de Se-ma Ts'ien. – Т. I, II, III, IV, V. – Paris : Editions Ernest Leroux, 1895-1905. [Електронний ресурс]. / E. Chavannes. – Режим доступу: <http://www.chineancienne.fr/traductions/se-ma-ts-ien-les-m%C3%A9moires-historiques/>

хронологічний опис подій та персоналій, але й спроби їх концептуально-теоретичного осмислення. Без перевірки ми можемо брати інформацію про призначення на посаду Шан Яна у Цінь, натомість треба піддавати глибокому аналізу інформацію про передумови і перебіг реформ, їх етапи. Інформація Сима Цяня верифікується іншими документальними свідченнями, зокрема археологічними.

Наступне покоління істориків і хроністів використовували його працю як зразок та продовжували його стиль викладу матеріалу вже у нових умовах.

Крім багатосторінкової праці Сима Цяня, наративними джерелами для вивчення періоду Чжаньго слугують і інші твори, які були написані у ранній або більш пізній період, проте описують події і осіб часу реформ Шан Яна.

Ситуація кардинально змінилася у творах кінця періоду Чжаньго, у яких держава Цінь зображається як «варварська», така, що має спільні риси і традиції із «варварськими народами жун і ді», «смертельний ворог всіх, хто знаходиться у межах Піднебесної», «інша в межах культурного середовища Чжоу». Це знайшло відображення у творі «Чуньцю Гун Ян чжуань» (春秋公羊傳, Chunqiu Gongyang) («Коментар [пана] Гун Яна до [хронік] Чуньцю»)⁷, який є одним із тринадцяти канонічних творів конфуціанської думки «Ши сань цзін» (十三經, shi san jing). Твір був одним із перших, в якому наголошується протилежність між «китайським» і «варварським» та чітко проводиться паралель між державою Цінь і варварами: *«Коли правитель Цінь помер, літопис не зафіксував його ім'я. Чому це так? Це тому, що Цінь варвари»* (курсив мій. – С.А.) Джерелам типу хронік «чуньцю» притаманне відображення повного циклу записів у відповідності до сезонів (пір року) та

⁷ 《春秋公羊傳注疏》 [Chun qiu Gong yang zhuan zhu shu. Коментар [пана] Гун Яна до [хронік] Чуньцю] [Електронний ресурс]. / Чуньцю Гун Ян чжуань. – режим доступу: <http://ctext.org/wiki.pl?if=gb&res=642006>

послідовному викладі матеріалу, яке пов'язано зі структурно-стилістичними особливостями такого роду історичних творів.

Контекст же корпусу наративних джерел дозволяє зробити висновок, що у період Чжаньго ми не знаходимо підтверджень, де держава Цінь вважала себе культурним аутсайдером, пов'язаним із варварами, як вона буде сприйматися і описуватися після 300 р. до Р.Х., особливо у період династії Хань. Це знайде своє відображення у творах, які змальовують мешканців Цінь як чужоземців та відсталих у порівнянні із державами центральної рівнини. Їх образ був представлений і походив від змішання із варварами, які мешкали по сусідству з ними, і чий звичаї вони, ймовірно, запозичили.

Традицію про те, що Цінь мають варварські звичаї, було продовжено і у творі «Чжаньго це» (戰國策, Zhan Guo ce) («Плани воюючих держав») ⁸. Назву цього твору можна також перекласти як – «Стратегії держав у період Чжаньго». Іноді зустрічається назва «Го це» (國策, Guo ce) («Плани держав»). Дана праця являє собою збірку із п'ятисот автономних різносюжетних матеріалів періоду «Воюючих держав», яка відображає політичні та стратегічні плани представників Школи дипломатів «Цзунхен цзя» (縱橫家, Zong heng Jia), однієї із суспільно-політичних течій вказаного періоду та передає колорит, атмосферу, історичні події та явища того часу. Історична пам'ятка досить репрезентативна та містить розмови, висловлювання, твердження, діалоги і судження, які приписуються історичним особам згаданого періоду. Містить повідомлення щодо земель, процесів, хронології правління, регіональну еліту, аргументацію стратегій, військових планів, формування союзів тощо. Це документ, який віддзеркалює реальну політичну боротьбу, що охопила давньокитайський соціум у період Чжаньго. Для нашого дослідження важливі фрагменти тексту, пов'язані з державою Цінь,

⁸ Васильев К.В. Планы Сражающихся царств: исследование и переводы / отв. ред. Л.Н.Меньшиков / К.В. Васильев. – М., 1968. – 255 с.; Chan-Kuo Ts'ue. Transl. by J.I.Crump, Jr. / J.I. Crump. – Oxford, 1970. – 621 p.

особливо в яких мова йде про Шан Яна. Зокрема, матеріал про нього у розділі «Плани Цінь».

На думку більшості науковців, періодом створення твору варто вважати час в інтервалі III-I ст. до Р.Х. Це єдине джерело, яке носить назву історичного періоду Чжаньго «Воюючі держави». Вважається, що першим упорядником і редактором був ханський текстолог Лю Сян (80-9 рр. до Р.Х.). Сучасні дослідження вказують на велику ймовірність, що цей твір уклав Су Цінь ще до того, як він попав до рук Лю Сяна⁹.

Особливість цього джерела полягає у тому, що автор, поряд із легендарними оповідями і традиційними посиланнями до стародавньої спадщини, згадує документи, не змінюючи нічого в їх текстах, які перегукуються із твердженнями в інших наративних джерелах. Проте варто враховувати ту обставину, що представники суспільно-політичної течії «Цзунхен цзя» були формуючим елементом у створенні союзів проти Цінь, що відповідно відбилося в їх ставленні до реформ Шан Яна, які піднесли Цінь.

Продовження традиції історіописання ми пов'язуємо з твором «Люй ши чуньцю» («Аннали Люй Бувея») – енциклопедичним збірником середини III ст. до Р.Х. із різноманітної тематики історичної епохи і минулих часів. Також одна із назв, що зустрічається у стародавніх текстах, для нього є «Люй лань» (呂覽, Lü lan) («Хроніки пана Люя»).

Люй Бувей (呂不韦, Lü Buwei, роки життя 291(?)–235 рр. до Р. Х.) – родом із держави Вей, власне як і Шан Ян, проте жив на сто років пізніше. У молоді роки всю свою енергію спрямовував на торгівлю і досягнув у цій діяльності вражаючих результатів. Зумів накопичити великі кошти по тим часам – «тисячу золотих монет». Крім державних справ, також відомий як

⁹ The Cambridge History of China: Volume I: the Ch'in and Han Empires, 221 B.C. – A.D. 220. Ed. by D. Twitchett and M. Loewe / D. Twitchett, M. Loewe. – Cambridge, 1999. – С. 592.

ініціатор та меценат, який надав фінансову підтримку першому проекту по уніфікації інтелектуального надбання Стародавнього Китаю, що охоплював періоди Чуньцю та Чжаньго. Згідно інформації, яку ми можемо почерпнути із 85 розділу твору Сима Цяня «Ши цзі» («Історичні записи»), «Люй ши чуньцю» написаний на замовлення Люй Бувея – першого головного міністра-сян династії Цінь (титул сяngo, 相國), більше трьома тисячами «прибулих радників» («бінь ке»), які мешкали при його дворі і перебували на повному його утриманні. Люй Бувей, будучи достатньо заможним торговцем і перебуваючи у столиці держави Чжао у справах, познайомився із онуком ціньського правителя, який мешкав там у якості заручника. При сприянні Люй Бувея, останньому вдалося спочатку стати правителем держави Цінь. За однією версією, яку переповідає Сима Цянь, саме він є батьком Ін Чженя (嬴政, Ying Zheng, 260-210 pp. до Р.Х.), який згодом в історію ввійде як Цінь Шихуан (秦始皇, Qin Shihuang) – перший імператор Стародавнього Китаю, що об'єднав всі землі в одну державу.

Компендіум був укладений близько 240 р. до Р.Х. представниками «ста філософських шкіл» періоду Чжаньго у державі Цінь та опублікований у 239 р. до Р.Х. У ньому ми знаходимо згадку про Шан Яна та опис по «гарячих слідах» подій по здійсненню реформ з погляду правителів Цінь, коли розвиток держави рухався у напрямку об'єднаної імперії. Зокрема, ми можемо почерпнути інформацію щодо особистості Шан Яна, про початки та перебіг його кар'єри, оцінки управлінського досвіду, застосування ним системи винагород і покарання.

Твір «Люй ши чуньцю»¹⁰ має еkleктичний характер, що було обумовлено численною групою фахівців із різноманітної тематики знань,

¹⁰ Люйши Чуньцю (Весны и осени господина Люя). Пер. Г. А. Ткаченко. Сост. И.В.Ушакова / Г.А. Ткаченко. – М., 2010. – 525 с; 《四部叢刊初編》本《呂

які були залучені до написання, працювали над ним та готували розділи з відповідної спеціалізації: історії, політики, філософії, військового мистецтва, традицій, міфології тощо. Це був компендіум основних світоглядних систем Цінь. Даний матеріал залишається доповнюючим історичним джерелом до вже згаданих реформ Шан Яна та для вивчення інших питань історії.

Незважаючи на певні недоліки (тенденційність викладу, особливе захоплення Цінь, бачення процесів з точки зору величі Цінь, возвеличення методів управління Шан Яном) та деякі неточності у викладі фактичного матеріалу, твір став джерелом для дослідження подій і явищ, що відбувалися в Стародавньому Китаї, головним чином – у державі Цінь.

Важливим нарративним джерелом із досліджуваної теми є твір «Бамбукові Анналі» – «Чжу шу цзі нянь» (竹書紀年, Zhu shu Ji nian)¹¹ – історичні хроніки Стародавнього Китаю, написані близько 300 р. до Р.Х., що майже співпадає із часом проведення реформ в Цінь Шан Яном. Це джерело присвячено історії держави Вей і її попереднику державі Цзінь у період Чжаньго. Події викладені за хронологією і розміщені за роками правителів. Спочатку ця книга не мала назви, лише згодом була названа «Анналі» («Цзі нянь») («Записи по роках») у зв'язку з тим, що повідомлення були упорядковані в хронологічному порядку. Крім цього, мали назву «Чжу шу» («Бамбукова книга») з огляду на матеріал, з якого було виготовлено сторінки твору. І вже потім у наукових колах вона стала називатися «Бамбукові Анналі».

Дана книга являє собою оповідне джерело, репрезентативну сукупність фактів для дослідників доціньської доби (історичний період до першої

氏春秋》 [Si bu cong kan chu bian ben Lü shi Chunqiu. «Люй ши чуньцю» збірка «Си бу цун кань чу бянь»] [Електронний ресурс]. / Люй ши чуньцю. – режим доступу: <http://ctext.org/library.pl?if=en&file=77777&page=1>

¹¹ 《竹書紀年》 [Zhu shu jinian. Чжу шу цзі нянь (Бамбукові Анналі)] [Електронний ресурс]. / Чжу шу цзі нянь. – режим доступу: <http://ctext.org/zhushu-jinian>

об'єднаної імперії) в історії Стародавнього Китаю. Особливу інформативність представляють собою розділи, в яких іде мова про держави Вей та Цзінь – найсильніших політико-військових утворень доби і вічних супротивників Цзінь. Воно містить історичні факти (роки правління), які не зафіксовані в інших джерелах. Крім того, у ньому представлена низка свідчень (біографічного характеру), які підтверджують або доповнюють відомі факти і є близькими до реальних подій. Окремої уваги заслуговують відображені етапи втрати політичного впливу і зменшення сакральної ролі правлячої Чжоуської династії у період «Східної Чжоу» (771-221 рр. до Р.Х.) епохи Чуньцю і Чжаньго у порівнянні зі статусом і впливом, який вона мала в попередній період «Західного Чжоу» (1027-771 рр. до Р.Х.). Інформативними і підтвердженими в інших джерелах є й свідчення про особливості передачі влади в окремих державах-го цієї доби, в тому числі – в результаті силового захоплення, започаткування нових адміністративних столиць держав, матеріал про міждержавні зносини епохи.

Колоритний літературний спадок представлений в «Го юй» (國語, Guo yu) («Промови держав») ¹² – історичній (оповідній) пам'ятці, в якій містяться події у восьми давньокитайських державах в період X-V ст. до Р.Х у жанрі дидактичних повчань. У теперішньому вигляді цей твір складається із 21-го розділу, присвячені Чжоу (周, Zhou), державам Лу (魯, Lu), Ці (齊, Qi), Цзінь (晉, Jin), Чжен (鄭, Zheng), Чу (楚, Chu), У (吳, Wu), Юе (越, Yue); історичний матеріал згрупований по державно-географічному принципу. Традиційна китайська історіографія приписує авторство «Го юй» Цзо Цюміну, який вважається також автором «Цзочжуань» («Коментар Цзо», 左傳). Насправді

¹² Го юй (Речи царств) / Пер. вст. ст. и комм. В.С. Таскина. Отв. ред. М.В.Крюков / В.С. Таскин. – М., 1987. – 472 с.; 《國語》 [Guo yu. Промови держав] [Електронний ресурс]. / Го юй. – режим доступу: <http://ctext.org/guo-yu>

ж, в основі «Го юй» знаходяться, очевидно, документальні записи першої половини I тис. до Р.Х., які були оброблені вже у IV-III ст. до Р.Х. Разом з тим, прослідковується звернення до етико-ритуальних норм («лі») і добродійностей («де») у системі управління державою, що, відповідно, віддзеркалює конфуціанські ідеї, принципи і підходи авторів. Аналіз змісту твору дає нам можливість зрозуміти загальну тональність епохи, а також пошуку причин руйнування суспільного ладу та вирішення нагальних проблем, політичних змін, управлінських принципів в епоху поліцентризму у системі правлячого дому Чжоу.

Автором твору «Го Цінь лунь» (過秦論, Guo Qin lun) («Про недоліки Цінь») ¹³ є Цзя І (賈誼, Jia Yi, 200-168 pp. до Р.Х.). Цей трактат дійшов до нас у виданні періоду династії Сун (X-XIII ст.) і складається з трьох частин: перша частина присвячена правлінню Цінь Шихуана, друга – правління Ер Шихуана, третя – нетривалому правлінню Цзи Іна. Автор також намагався проаналізувати помилки, яких припустилися правителі династії Цінь, але, разом з тим, аналізує причини їх сходження до вершини слави. Автор напряду пов'язує династію Цінь із державою Цінь не лише географічно, але і у зв'язку з реформами Шан Яна. Цзя І відзначає кілька ключових, на його думку, причин, які сприяли тріумфу Цінь – зручне географічне розташування, масштабні іригаційні роботи, будівництво каналу (246 р. до Р.Х.), завоювання і перетворення рівнини Ченду на справжню житницю, яка з тих часів так і називається «щедра земля» (天府之國, tian fu zhi guo) і все ж

¹³ 賈誼 《過秦論》 [Jia Yi. Guo Qin lun. Про недоліки Цінь] [Електронний ресурс]. / Цзя І. – режим доступу: <http://www.guoxue.com/?people=%E8%B4%BE%E8%B0%8A>; The Cambridge history of China. General editors D. Twitchett and J.K. Fairbank / D. Twitchett, J.K. Fairbank. – Vol. I. The Ch'in and Han Empires, 221 B.C.-A.D. 220. – Cambridge, 2008. – P. 103-222; Cutter Robert Joe. Chia I 賈誼 // William H. Nienhauser The Indiana Companion to traditional Chinese Literature / R.J. Cutter. – Bloomington, 1998. – P. 254-255.

задля подальшої експансії. Проте для нас важливо зазначити, що дане джерело було створене вже після реформ Шан Яна, а тому подана в ньому інформація не носить первинного характеру. Крім цього, автор був ханьським чиновником при дворі імператора Вень ді (179-157 рр. до Р.Х.) і вочевидь мав доступ до різноманітних джерел, був обізнаним про палацові та навколо палацові справи, але перебував під впливом тогочасної ідеології, відродження конфуціанських традицій і звуженого трактування спадщини Цінь та реформатора Шан Яна, що змушує нас критично поставитись до наведеного в «Го Цінь лунь» оціночного судження.

Останнім і чи не найважливішим для нашої наукової роботи є Шан цзюнь шу (商君書, Shang Jun shu) – «Книга Шан цзюня» (далі – ШЦШ)¹⁴ – політичний трактат (ділова інструкція для правителя), який належить до стародавніх письмових пам'яток китайської літератури¹⁵. Традиція приписує його авторство самому Шан Яну (390-338 рр. до Р.Х.) – державному діячеві і реформатору Стародавнього Китаю, відомому також під іменем Гунсунь Ян чи Вей Ян. Він був головним міністром сяном (керівник цивільної і військової адміністрації) у державі Цінь та здійснив масштабні перетворення у межах однієї держави, які згодом привели до перетворення Цінь на сильного військового і політичного гравця доби Чжаньго.

Шан Ян був відомим представником суспільно-політичного вчення і одним з основоположників фа цзя (легістів). Родом він походив із держави

¹⁴ 《商君书》 [Shang jun shu. Шан цзюнь шу (Книга Шан цзюня)] [Електронний ресурс]. / Шан цзюнь шу. – режим доступу: <http://ctext.org/shang-jun-shu>

¹⁵ 姜义华《中国学术名著提要》第四册《历史》卷 – 复旦大学出版社, 1992年, 780页, 共10册 [Jiang Yihua. Zhongguo xueshu mingzhu tiyao. Di si ce «Lishi juan». – Fudan daxue chubanshe. Цзян Іхуа. Фрагменти китайської класики для академічного вивчення: в 10-ти т. – Кн. 4 «Історія». Стаття «Шан цзюнь шу». – Шанхай, видавництво «Фудань дасюе чубаньше», 1992. – 780 с.] – С. 64.

Вей, сусідньої з Цінь, проте саме в Цінь його ідеї були сприйняті¹⁶. Саме на цей період Сима Цянь відносить послаблення правлячого дому Чжоу, формування шести найсильніших держав в Піднебесній (Ці, Чу, Вей, Хань, Чжао та Янь) і прагнення молодого правителя Цінь стати в один ряд з ними. В історичній пам'яті залишався образ могутнього попередника Му гуна (659-621 рр. до Р.Х.), який і надихнув Сяо гуна на думку про повернення величі Цінь. З цією метою він кинув клич на пошук талантів, які б змогли забезпечити проведення реформ та змін в ім'я посилення держави¹⁷.

Датування твору відносять до другої половини IV ст. до Р.Х., десь близько поміж 358 р. та 338 р. до Р.Х. Л.С. Васильєв схильний датувати пам'ятку більш пізнім періодом, а саме III ст. до Р.Х.¹⁸ Я. Дайвендак вважав, що цей твір датується не пізніше першої половини III ст. до Р.Х.¹⁹.

У творі ШЦШ адекватно відображені та викладені реформаторські погляди і ключові постулати Шан Яна щодо методів управління державою за допомогою принципів легізму у вигляді указів, промов, роздумів і політичних рекомендацій, порад; розкриті шляхи здійснення перетворень у тогочасному суспільстві та посилення держави в Піднебесній.

¹⁶ Duyvendak J.J. The Book of Lord Shang / J.J. Duyvendak. – London, 1928. – P.11-12.

¹⁷ 中国大百科全书，第 2 卷，– 北京上海 中国大百科全书总编辑委员会，中国大百科全书出版社，1992，共 74 册 [Zhongguo Dabaike Quanshu. Di 2 juan, Beijing Shanghai Zhongguo Dabaike Quanshu Zongbianji weiyuanhui Zhongguo Dabaike Quanshu chubanshe. Велика енциклопедія Китаю: в 74 т. – Пекін/Шанхай, видавництво «Чжунго дабайке цюаньшу», 1992. – Т. 2.]. – С.752.

¹⁸ Васильєв Л.С. Древний Китай: в 3т / Л.С. Васильєв. – М., 2006. – Т.3: Период Чжаньго (V-III вв. до н.э.). – С. 318.

¹⁹ Duyvendak J.J. The Book of Lord Shang / J.J. Duyvendak. – London, 1928. – P. 84.

Історія дослідження тексту ШЦШ як зарубіжними дослідниками, зокрема Я. Дайвендаком, М.Е. Льюїсом²⁰, Ж. Леві²¹, Ю.А. Пінесом²², М. Льове²³, Л. Вандермершом²⁴, Л.С. Переломовим²⁵, Л.С. Васильєвим²⁶, С.Р. Кучерою²⁷, М.С. Целуйко²⁸, численними китайськими фахівцями Ян Куань, Чжу Чжухоу, Лю Цзехуа, Ши Лей²⁹, так і дослідниками з Тайваню³⁰ вказує на

²⁰ Lewis M.E. *Writing and Authority in Early China* / M.E. Lewis. – Albany: State University of New York Press, 1999. – 544 p.; Lewis M.E. *Sanctioned Violence in Early China* / M.E. Lewis. – State University of New York Press, 1990. – 374 p.

²¹ Jean Levi. *Le Livre du prince Shang* / J. Levi. – Paris, 1981. – 212 p.

²² Pines Y. *Alienating Rhetoric in the Book of Lord Shang and its Moderation* / Y Pines // *Extrême-Orient, Extrême-Occident*. – 2012. – Vol. 34. – P. 79-110.

²³ Loewe M. *Early Chinese texts: a bibliographical guide* / M. Loewe. – Berkeley : University of California, 1993. – 546 p.

²⁴ Vandermeersch L. *La formation du Legisme: Recherche sur la constitution d'une philosophie politique caracteristique de la Chine ancienne* / L. Vandermeersch. – Paris : publications de l'Ecole Francaise d'Extreme-Orient, 1965. – P. 27–44.

²⁵ Книга правителя області Шан (Шан цзюнь шу) / Л.С. Переломов. – М., 1968. – 350 с.

²⁶ Васильев Л.С. *Древний Китай: в 3 т.* / Л.С. Васильев. – Т.3. Период Чжаньго (5-3 вв. до н.э.). – М., 2006. – С. 318-323; Васильев Л.С. *Проблемы генезиса китайской мысли (формирование основ мировоззрения и менталитета)* / Л.С. Васильев. – М., 1989. – С. 108-121.

²⁷ Кучера С. *История, культура и право Древнего Китая: собрание трудов ИВ РАН* / С.И. Кучера. – М., 2012. – 416 с.

²⁸ Целуйко М.С. *Структура текста как характерная особенность авторского стиля в контексте извлечения исторической информации из древнекитайского трактата Шан цзюнь шу («Книга правителя области Шан»)* / М.С. Целуйко // *История Китая. Материалы китаеведческих конференций ИСАА при МГУ (Сб. ст.)*. – М., 2007. – С. 67-84.

²⁹ 商君书/石磊译注. – 北京: 中华书局, 2009.10 (2013.9 重印), 210 页 [Shang jun shu. Shi Lei yi zhu. – Beijing: Zhonghua shuju, 2009.10 (2013.9 chong yin), 210 ye. Шан Цзюнь шу. Тлумачення та коментарі у викладі Ши Лея. – Пекін, видавництво «Чжунго шуцзюй», 2009 (перевидання у 2013). – 210 с.]

³⁰ 《商君書》與商鞅治道之研究，康珮撰，國立中央大學，中國文學研究所，碩士論文，中華民國九十年。 [Shang jun shu yu Shang Yang zhidao zhi yanjiu. Kang Pei zhuan. – Guoli zhongyang daxue, Zhongguo wenxue yanjiusuo, shuo shi lun wen, Zhong hua Min guo jiu shi nian. «Шан Цзюнь шу» і дослідження управлінських методів Шан Яна. Магістерська робота Кан Пей. Центральний національний університет Тайваню, Інститут китайської літератури, 2001. –

те, що концептуальні положення та ідеї, які там пропагуються у значній мірі належать самому реформатору Шан Яну. Повного перекладу твору на українську мову не існує. Переклад значної частини твору здійснено автором цього дослідження³¹.

Твір ШЦШ є одним із найважливіших джерел для досліджуваної нами проблематики. Проте пам'ятаймо, що там досить часто зустрічаються різного виду помилки (історичні нашарування у результаті численних переписувань пам'ятки), як у викладі перебігу самих подій, так і у їх датуванні. Разом з тим, ШЦШ є розгорнутим викладенням суті і практики реформ Шан Яна, описаних Сима Цянем у «Ши цзі», що робить його незамінним для дисертаційного дослідження.

Другу групу писемних джерел з нашої теми становлять документальні пам'ятки. Особливо цінні епіграфічні джерела та палеографічні знахідки, написи на різноманітних матеріалах: бронзі і залізі, камені і нефриті, бамбуці, глині, дереві, які висвітлюють життя різних соціальних верств і охоплюють надзвичайно широке коло питань: регіональні та загальнодержавні адміністрації, правові питання, політичні взаємини, стосунки між державами, міждержавні союзи та багато інших тем. До документальних пам'яток відносяться також юридичні документи, пам'ятки діловодства, законодавчі тексти, акти, матеріали про систему покарань держави Цінь тощо. Зі сторінок цих матеріалів стають зрозумілими менталітет тогочасного суспільства і її представників, система штрафів, тлумачення законодавчих

171 с.]; 商鞅的政治思想，王淵源 撰，國立中山大學，中山學術研究所，碩士論文，中華民國九十七年。[Shang Yang de zhengzhi si xiang. Wang Yuanyuan zhuan. Guoli Zhongshan daxue, Zhongshan xueshu yanjiusuo, shuo shi lun wen, Zhong hua Min guo jiu shi nian. Політичні погляди Шан Яна. Магістерська робота Ван Юаньюань. Національний університет ім. Сунь Ятсена Тайваню, Дослідницький академічний інститут ім. Сунь Ятсена, 2008. – 121 с.]

³¹ Кошовий С. Шан Ян і його концепція держави /С.А. Кошовий // Етнічна історія народів Європи. – К., 2015. – Вип. 45. – С. 137-148.

актів, методи розслідування, особливо, коли мова йде про розгляд карних справ. Документи суттєво доповнюють та уточнюють інформацію, що дозволяє проводити верифікацію наративних джерел.

Коло надійних документальних джерел із давньої історії Китаю розширюється завдяки новим археологічним знахідкам, які відкрилися дослідникам за останній період. До нових історичних артефактів, які стали доступними для науковців у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. завдяки археологічним здобуткам, слід віднести палеографічні законодавчі тексти, які проливають світло і відкривають нові можливості для вивчення доби Чжаньго та держави Цінь зокрема. Такими джерелами з історії держави Цінь періоду Чжаньго є «Бамбукові тексти з Шуйхуді періоду Цінь» (睡虎地秦簡, Shuihudi Qin jian), «Бамбукові тексти з Ліє періоду Цінь» (里耶古城秦簡, Liyegucheng Qin jian)³², «Бамбукові тексти з Чжанцзяшань [поховання] періоду [династії] Хань» (张家山汉墓竹简, Zhangjiashan Hanmu zhujian), зразки тодішнього діловодства та юридичні пам'ятки (закони держави Цінь, ділові папери ціньської та раннеханьської доби, початки яких ведуть до Шан Яна).

У процесі більш ретельного дослідження було встановлено дату знахідки – 217 р. до Р.Х. – період Цінь, а також те, що записи містили частину Кодексу законів Цінь, який існував в Стародавньому Китаї до періоду об'єднання в єдину державу. Знайдені там бамбукові дощечки включали у себе декілька законодавчих текстів, у тому числі збірник законів, якому група з упорядкування дощечок із Шуйхуді присвоїла назву «Цінь люй

³² Li Xueqin. Preliminary Study of Qin Period Inscribed Slips from Liye [Електронний ресурс]. / Лі Сюецінь. – Режим доступу: <http://www.kaogu.cn/en/Chinese%20Archaeology/4/A%20Preliminary%20Study%20of%20the%20Qin%20Period%20Inscribed%20Slips%20from%20Liye.pdf>

ши ба чжун» (Qinlǜ shiba zhong)³³ («Вісімнадцять цінських законів»). Дослідники припускають, що це і був Кодекс, який запровадив Шан Ян.

Перша публікація про знахідку періоду Цінь була оприлюднена у китайському археологічному журналі «Культурне надбання» (文物, Wen wu) у 1976 р. Їй були присвячені три випуски (від 6 по 8) під назвою «Тлумачення бамбукових текстів з Юньмену періоду Цінь» (雲夢秦簡釋文, Yunneng Qinjian shiwen)³⁴. Згодом матеріали були опубліковані у КНР у вигляді книги під назвою «Записи на бамбуку з могили періоду Цінь в Шуйхуді» (睡虎地秦墓竹簡, Shuihudi Qinmu Zhujian)³⁵. Розгорнуту статтю про цю знахідку у провінції Хубей написав нідерландський синолог А.Ф.П. Хульсве у міжнародному синологічному журналі «Тун бао» (T'oung Pao), публікація за 1978 р.³⁶ А у 1985 р. він опублікував книгу³⁷ англійською мовою, яка присвячена перекладу та тлумаченню знайденої частини Кодексу законів Цінь.

Ці матеріали надзвичайно важливі з огляду нашого дослідження у сфері управління, економіки, законодавства, військових справ періоду кінця Чжаньго, періоду династії Цінь та ранньої ханьської доби. З цього комплексу

³³ 《秦律十八种》 [Qin lǜ shi ba zhong. Вісімнадцять законів періоду Цінь] [Електронний ресурс]. / Цінь луй ши ба чжун. – Режим доступу до джерела: <http://www.bamboosilk.org/Wxbz/2002/shuihudi/qinli18.htm>

³⁴ 《雲夢秦簡釋文》一、二、三, 《文物》1976年6、7、8期。 [Yunneng Qinjian shiwen. Wen wu. Тлумачення бамбукових текстів з Юньмену періоду Цінь / Культурне надбання. – 1976. – №6-8].

³⁵ 《睡虎地秦墓竹簡》文物出版社 1977 年。 [Shui Hu Di Qin Mu Zhu Jian. Wenwu chubanshe. Записи на бамбуку з могили періоду Цінь в Шуйхуді. – Видавництво «Вень у», 1977].

³⁶ The Ch'in documents discovered in Hupei in 1975 / A.F.P. Hulsewé // T'oung Pao. – 1978. – Vol. LXIV. – №4-5. – P. 175-217.

³⁷ A.F.P.Hulsewé. Remnants of Ch'in Law: An Annotated Translation of the Ch'in Legal and administrative rules of the 3rd century B.C. discovered in Yun-meng Prefecture, Hu-pei Province, in 1975 / A.F.P. Hulsewé. – Leiden, 1985. – 244 p.

документальних джерел ми виокремили законодавчі акти, які характеризують етапи суспільно-господарського розвитку.

Нещодавно опубліковані матеріали з колекції китайського університету Цінхуа названі упорядниками «Сінянь» «Впорядковані по роках» (繫年, Xinián) представляють собою збірку китайських текстів, що відносяться до періоду Чжаньго і написані на бамбукових дощечках. За оцінкою визнаного китайського вченого Лі Сюеціна (Lǐ Xuēqīn), твір був написаний близько 370 р. до Р.Х. і висвітлює ключові події Чжоу. У тому числі пояснює факт походження держави Цінь від прихильників династії Шан, які чинили супротив Чжоуському завоюванню і всіляко підтримувало Шан. Після придушення повстання предків Цінь було переселено у західному напрямку у місце, яке називалося Чжуйюй (朱圉, Zhu yu). З тих пір «вони на покоління позиціонувалися як захисники правлячого дому Чжоу»³⁸.

На думку ізраїльського вченого Ю.А. Пінеса – це без сумніву найбільш значуща документальна пам'ятка з огляду на можливість пізнати еволюцію поглядів історіографічних традицій Стародавнього Китаю. Сам текст, який добре зберігся, складається з 23 розділів записаних на 138 бамбукових дощечках. Загальна канва – це розповідь і виклад історичних подій правлячого дому Чжоу з початку до середини IV ст. до Р.Х. Головна увага приділена міждержавним стосункам впродовж шістьох століть. Висвітленню подій, пов'язаних з державою Цінь приділено доволі багато місця і уваги у викладі бачення держави Чу, даючи власну оцінку розвитку подій китайського минулого³⁹.

³⁸ Y. Pines, L. von Falkenhausen, G. Shelach, R. D.S. Yates. General Introduction: Qin History Revisited // Y. Pines, L. von Falkenhausen, G. Shelach and R. D.S. Yates, eds., Birth of an Empire: The State of Qin revisited / Y. Pines, L. von Falkenhausen, G. Shelach, R.D.S. Yates. – Berkeley, 2014. – P. 12.

³⁹ Y.Pines. Reassessing Textual Sources for Pre-Imperial Qin History / Y.Pines // Sergej Dmitriev and Maxim Korolkov, eds., Sinologi Mira k iubileiu Stanislava

Важливість свідчення матеріалів Сінянь в тому, що вони коректують виклад китайської історії з точки зору подання її лише у викладі східної перспективи, яка представлена у текстах і джерелах доби Чжаньго, більшість з яких пов'язані з стародавніми державами, які були розташовані в межах східних територій сучасної провінції Шаньдун (мова йде зокрема про держави Ці, Лу, Сун). Жоден з цих текстів не кваліфікує державу Цінь як інше «не китайське» культурне утворення, в той же самий час у них Цінь не згадується як потужний політичний гравець⁴⁰. У них представлені відомості, що значно розширюють наші уявлення у питаннях історії Стародавнього Китаю (зокрема господарські відносини, юридичні практики, міждержавні стосунки), проте відомості політичної історії (події) описані – найменше.

На відміну від традиційних письмових пам'яток, нові палеографічні документи ще не отримали розгорнутого супроводу коментарів та роз'яснень з тих чи інших значень, понять та словосполучень з боку китайських та зарубіжних науковців і перебувають на стадії активного вивчення та класифікування. Низка важливих свідчень про перебіг реформ, яка представлена у цих текстах відсутня в традиційних письмових пам'ятках, що відповідно робить їх унікальними для дослідника та представляє принципово новий матеріал для вивчення з цілого ряду напрямків досліджень суспільних процесів Стародавнього Китаю, реформ Шан Яна зокрема.

Важливим джерелом для вивчення реформ Шан Яна є дані археології (матеріали та результати археологічних досліджень міст і некрополів Ціньської та Ханьської доби – Шуйхуді, Ліє, Фанмантань, Юньмен і інші). **Археологічні джерела** містять автентичну інформацію про час утворення поселень, адміністративних центрів держав Чжаньго, їхню матеріальну і духовну культуру, етнічний склад, економіку, систему мір і ваги, ритуальну

Kuczery: *Sobranie Trudov*. (Uchenye Zapiski Otdela Kitaja 11). – Moscow: Institut Vostokovedeniia RAN, 2013. – P. 250.

⁴⁰ Ibid. – P. 252.

традицію тощо. До того ж, ця категорія джерел щороку зростає, поповнюючись матеріалами все нових археологічних досліджень.

Для даного дослідження нами були також залучені **нумізматичні джерела**. При вивченні їх ми аналізували монети як засоби розрахунку, які використовувала кожна із держав періоду Чжаньго, включно з державою Цінь та досліджували їх шлях до уніфікованої грошової одиниці більш пізньої доби. Мова йде про як монети у формі мотик, лопат, монети-ножі, так і про «Цінські монети округлої форми» (秦圓錢, Qin yuan qian), які були нещодавно знайдені під час археологічних розкопок.

Підсумовуючи все вищезазначене, варто зауважити, що зробивши огляд та аналіз джерельної бази дисертаційного дослідження, можна зробити висновок, що вона є досить презентабельною і дозволяє комплексно підійти до її опрацювання. Наявних джерел, фактологічного матеріалу і інформації, яка в них представлена достатньо для відображення і вивчення поставленої мети – реформ Шан Яна.

Разом з тим, дослідникам необхідно співставляти та піддавати критичному аналізу інформацію пам'яток різних авторів, знаходячи підкріплення їх документальними свідченнями самої епохи та з історіографічних творів пізніших епох, археологічних знахідок з урахуванням помилок у результаті численних переписувань, коментаторської традиції текстів та нашарування епох.

1.2. Стан наукової розробки проблеми

Історія Стародавнього Китаю користується сталим інтересом у наукової спільноти, презентуючи широку палітру досліджень з питань історії і культури, суспільства і держави, людини і релігії. Особливе зацікавлення вчених викликають процеси становлення загальнокитайської держави, передумови її створення, форми і засоби, які давньокитайські політики

використовували для творення механізмів держави тощо. Давні загальнокитайські держави, попри великі території та мільйони своїх підданих та завдяки традиційним соціальним та політичним механізмам підтримували стабільність суспільно-політичної системи впродовж тривалого історичного часу.

Основою китаєзнавчих студій є дослідження, які присвячені періодам Чуньцю «Весни і осені» та Чжаньго «Воюючі держави», коли і відбувалися процеси, що визначили розвиток Китаю на тисячі років уперед. Складність вивчення цих періодів пов'язана з труднощами перекладу історичних джерел, що викликано еволюцією китайського письменства. У зв'язку з цим виникала потреба у тлумаченні та трактуванні стародавніх текстів доби Чжаньго з детальним аналізом історичної і лінгвістичної складової.

Не залишалася поза увагою дослідників і сама особа Шан Яна, його епоха, здійснені ним реформи, феномен трансформації цінського суспільства. При вивченні рівня розробленості заявленої проблеми варто виходити з того, що реформи Шан Яна – одна з найскладніших тем на перетині історії, філософії, основ управління державою та інших суміжних дисциплін.

Аналіз історіографії спонукає згрупувати та систематизувати наукову спадщину вчених за напрямками, виокремивши кілька груп:

- а) підсумково-узагальнюючі концептуальні праці;
- б) роботи, присвячені вузловим аспектам обраної тематики;
- в) студії щодо конкретних сюжетів в рамках дослідження.

Першу групу робіт складають узагальнюючі праці та фундаментальні твори, в яких закладено засади наукових підходів, сформовано основний категоріальний апарат, визначено хронологічні рамки, принципи наукового пізнання, напрями концептуального осмислення.

Другу групу представлено науковими працями, які присвячені ключовим аспектам досліджуваної нами проблеми.

Третю групу формують студії, присвячені окремим сюжетам у контексті досліджуваного питання. До них ми відносимо публікації, присвячені географічним, матеріальним, соціальним, світоглядним, релігійним та іншим аспектам.

Слушним видається аналіз літератури щодо основних проблем і характеру самих робіт.

Основою і фундаментом **першої групи** наукових досліджень поза сумнівом є науковий доробок одного із засновників далекосхідної орієнталістики (Китаю, Японії, Монголії) О.І. Іванова (1878-1937). У своїх дослідженнях науковець глибоко та всебічно проаналізував суспільно-політичне вчення фа цзя. Так, у 1912 р.⁴¹ О.І. Іванов був першим вченим не китайцем, котрий написав монографію присвячену даній політико-філософській школі, у якій критично дослідив ключові принципи та ідеї засновників легізму Гуан Чжуна, Шан Яна (використовуючи його інші імена, а саме: Шан Цзюнь «Володар Шан» і Вей Ян «Ян з держави Вей»), а також пізнього теоретика легізму Хань Фейя. Праця російського орієнталіста чи не вперше подає аналіз «Книги правителя Шан» і реформ Шан Яна.

Важливим дослідженням є праця німецького сиолога О. Франке (1863-1946), особливо його п'ятитомне видання «Історії китайської держави» (*Geschichte des chinesischen Reiches*)⁴², яка була опублікована у період з 1930 по 1937 рр. і стала незамінним путівником по тогочасній світовій синологічній літературі та джерелам, у тому числі з історії держави Цінь. Цілий том дослідження присвячений аналізу концепції розбудови держави на основі методу фа цзя (легістів). Особливу увагу дослідник приділив визначенню передумов виникнення та еволюції суспільно-політичних вчень

⁴¹ Иванов А.[И.] Материалы по китайской философии. Введение: Школа Фа. Хань Фэй-цзы. Перевод / А.И. Иванов. Издание Факультета восточных языков ИСПБУ. – №39. – СПб., 1912. – 518 с.

⁴² Franke Otto. *Geschichte des chinesischen Reiches*. – Bd .1. / O. Franke. – Berlin; Leipzig 1930.

Стародавнього Китаю. Крім цього, О.Франке аналізує економічні, культурні і повсякденні аспекти життя Стародавнього Китаю.

Німецький дослідник А. Форке (1867–1944) опублікував фундаментальну тритомну працю по історії китайської філософії (*Geschichte der chinesischen Philosophie*), яка містить значний джерельний та фактологічний матеріал. Особливістю наукового методу дослідника стало висвітлення історії крізь призму викладу філософських і суспільно-значущих думок її представників. Аналіз оцінки А. Форке легістських текстів дає можливість проаналізувати спадщину теоретиків суспільно-політичного вчення фа цзя у науковій інтерпретації вченого. Зокрема, дослідник висловлював припущення, що Шан Ян не міг написати самостійно книгу «Шан цзюнь шу», наголошуючи, що після смерті Шан Яна його думки і висловлення були зібрані послідовниками і безпосередніми помічниками під час проведення реформ у державі Цінь. На це вказують зміни у первинному тексті, а саме: інтерполяція оригінального рукопису і поява вставок та доповнень переписувачів пізнішого часу, які були відсутні в оригіналі⁴³. Важливо відзначити, що дослідження А. Форке багато в чому передували науковому проекту Дж. Нідема «Наука і цивілізація в Китаї».

Чільне місце у вивченні історії Стародавнього Китаю посідають вчені Р.В. Вяткін (1910-1995) і В.С. Таскін (1917-1995). Що особливо цінно – вони дослідили, опублікували і переклали китайські джерела, перш за все – Сима Цяня «Ши цзі» («Історичні записи») і «Го юй» («Промови держав») ⁴⁴.

⁴³ Forke Alfred. Schang Yang, der eiserne Kanzler, ein Vorläufer Nietzsches / A. Forke // *Ostasiatische Zeitschrift*. – B.11. – 1924. – p. 249-60; Forke Alfred. *Geschichte der alten chinesischen Philosophie* / A. Forke. – Universität Hamburg: *Abhandlungen aus dem Gebiet der Auslandskunde*. – B. 25 – Reihe B. : *Völkerkunde, Kulturgeschichte und Sprachen* 14. – Hamburg: Friederichsen, 1927; rpt., – Hamburg: Cram, de Gruyter, 1964; Forke Alfred. *Die Gedankenwelt des chinesischen Philosophie* / A. Forke. – Hamburg, 1927; Forke Alfred. *Geschichte der chinesischen Philosophie* / A. Forke. – Bd.1-3. – Berlin, 1930.

⁴⁴ Исторические записки (Ши цзи). Пер. с кит. и ком. Р.В.Вяткина и В.С.Таскина под общ. ред. Р.В.Вяткина. Вст. ст. М.В.Крюкова / Р.В. Вяткин,

Завдяки їх багаторічній праці ми маємо змогу аналізувати тривалий період історії Стародавнього Китаю. В.С. Таскін і Р.В. Вяткін у своїх перекладах подають глибоко аргументовану наукову інтерпретацію джерел, з якою погоджуються і зарубіжні дослідники. Варто зазначити, що у ХІХ та впродовж ХХ ст. ключовими фігурами періоду становлення синології були не історики, а літературознавці (академіки В.П. Васильєв⁴⁵, В.М. Алексєєв⁴⁶, М.Й. Конрад)⁴⁷. Згадані вчені значною мірою сформували та вплинули на розвиток науки про Стародавній Китай.

Представник російської синологічної школи Л.С. Васильєв (1930-2016)⁴⁸ вже в перших своїх наукових працях намагався виявити протиріччя між реально існуючими історичними фактами і теорією формацій, яка була прийнята і вважалася єдиною вірною у радянській науці. Ним було запропоновано власну інтерпретацію суспільного розвитку, яка базувалася на концепції «влада – власність». Свої погляди на історичні процеси Л.С.Васильєв виклав у багатотомних працях «Всесвітньої історії» (шість томів), а згодом був опублікований науковий доробок у двох томах «Історія Сходу»⁴⁹. Особливе значення для дисертації має його тритомна праця про Стародавній Китай⁵⁰, в якій дослідник докладно аналізує складний

В.С. Таскин. – М., 2001. – Т. I. – 415 с.; Го юй (Речи царств) / Пер. вст. ст. и комм. В.С. Таскина / В.С. Таскин. – М., 1987. – 472 с.

⁴⁵ История и культура Китая. Сб. памяти акад. В.П. Васильева / отв. ред. Л. С. Васильев. – М., 1974. – 480 с.

⁴⁶ Алексеев В.М. Китайская литература: Избранные труды. – М., 1978. – 595 с.

⁴⁷ Конрад Н.И. Запад и Восток / Н.И. Конрад. – М., 1972. – 496 с.; Конрад Н.И. Синология / Н.И. Конрад. – М., 1995. – 621 с.

⁴⁸ Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайской цивилизации. Формирование основ материальной культуры и этноса / Л.С. Васильев. – М., Наука. 1976. – 368 с.; Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайского государства / Л.С. Васильев. – М., 1983. – 326 с.

⁴⁹ Васильев Л. С. История Востока: в 2 т. / Л.С. Васильев. – М. : Юрайт, 2013. – Т.1. – 722 с.; – Т.2. – 788 с.

⁵⁰ Васильев Л. С. Древний Китай: в 3 т. / Л.С. Васильев. – М.: Восточная литература: – Т.1. Предистория, Шан-Инь, Западное Чжоу (до 8 в. до н.э.), 1995. – 389 с.; – Т.2. Период Чуньцю (8-5 вв. до н.э.), 2000. – 628 с.; – Т.3. Период Чжаньго (5-3 вв. до н.э.), 2006. – 684 с.

історичний процес, описує внутріполітичну історію найбільш впливових держав-го в контексті конкурентної боротьби і масштабних змін епох, висвітлює причини та передумови пошуків інтелектуалів доби Чуньцю та Чжаньго. Значний інтерес становить дослідження Л.С. Васильєва «Проблеми генезису китайської думки»⁵¹, яка присвячена формуванню світоглядних основ та менталітету китайців і здійснена через призму аналізу ключових суспільно-політичних вчень Стародавнього Китаю. Доктрину Шан Яна, Л.С. Васильєв називає не інакше як культ тоталітарної держави, яка викладена у трактаті «Шан Цзюнь шу» доволі практично і утилітарно. У інтерпретації вченого простежується упереджене ставлення автору до вчення легістів. Науковець не поділяє загальнопоширену думку, що квінтесенцією ідей Шан Яна є теза про всемогутність закону (фа). Оцінки діяльності реформатора мають кардинальні точки зору і носять контроверсійний характер. Зокрема, Х.Г. Кріл⁵², В.А. Рубін⁵³, Фу Чженюань⁵⁴ вважають і називають Шан Яна не інакше як «тоталітарним мислителем». Більш зважена оцінка представлена у праці М. Льюїса⁵⁵. Дослідник Ч. Санфт⁵⁶ спростує тезу, що у період Стародавнього Китаю було важливим і вирішальним не примусове урядування.

⁵¹ Васильєв Л.С. Проблемы генезиса китайской мысли (формирование основ мировоззрения и менталитета) / Л.С. Васильев. – М., 1989. – 310 с.

⁵² Creel H.G. The Totalitarianism of the Legalists. Chapter VIII / H.G. Creel // Chinese Thought from Confucius to Mao Tsê-tung. – Chicago: The University of Chicago Press, 1953. – С. 135-158.

⁵³ Рубин В.А. Личность и власть в Древнем Китае. Собрание трудов / В.А. Рубин. – М., 1999. – С. 40-59.

⁵⁴ Fu Zhengyuan. China's Legalists: The Earliest Totalitarians and their Art of Ruling / Zhengyuan Fu. – Armonk and London, M.E. Sharpe, 1996. – 177 p.

⁵⁵ Lewis Mark E. The Early Chinese Empires: Qin and Han / M.E. Lewis. – Cambridge, 2007. – 336 p. – P.46-50.

⁵⁶ Sanft Charles. Communication and Cooperation in Early Imperial China: Publicizing the Qin Dynasty / C. Sanft. – Albany, 2014. – 261 p.

Значний інтерес для експертів складають праці С.Р. Кучери (1928 р.н.). Для нас важливо поглянути на два наукові твори⁵⁷. У монографії «Історіографія історії Стародавнього Сходу» він був автором по історіографії історії Стародавнього Китаю, яка є кращим у російськомовній літературі нарисом історії світового китаєзнавства у всій повноті і багатогранності, у тому числі щодо оцінок реформ Шан Яна. Ключовий поворот у становленні китайської історіографії С.Р. Кучера пов'язує з ім'ям Сима Цяня, професійного історіографа першого зведеного не анонімного історичного твору в Китаї. Поява в сучасній історичній науці такого джерелознавчого дослідження, в якому серед іншого присутній наявний ґрунтовний аналіз «Шан цзюнь шу» – це новий етап системного підходу, в якому проаналізовано великий спектр наративних джерел доби Стародавнього Китаю. З наукового доробку вченого цінність для нашого дослідження складають його розвідки з питань соціального і політичного життя династії Чжоу, які досліджують вкрай складні і маловивчені питання функціонування повсякденного та ритуального життя чжоуського двору представлені в іншому дослідженні⁵⁸.

У колективній праці «Стародавні китайці в епоху централізованих імперій»⁵⁹ подано широкий опис подій формування китайського етносу. З публікацією цієї монографії було започатковано напрям в історичній науці, який зосередив увагу на дослідженні тих форм суспільних організацій та рис світогляду, які найяскравіше характеризують стародавню епоху, у тому числі періоди Чуньцю і Чжаньго, відрізняючи їх від інших епох. Багато уваги приділено політичному, економічному, господарському, культурному і повсякденному аспектам життя тогочасної доби. Продовженням цього

⁵⁷ Историография истории Древнего Востока: Иран, Средняя Азия, Индия, Китай/ Под ред. проф. В.И. Кузицина. – СПб., 2002. – 303 с. – С. 163-303.

⁵⁸ Кучера С. История, культура и право Древнего Китая: собрание трудов ИВ РАН / С.И. Кучера. – М., 2012. – 416 с.

⁵⁹ Крюков М.В., Переломов Л.С., Софронов М.В., Чебоксаров Н.Н. Древние китайцы в эпоху централизованных империй / М.В. Крюков, Л.С. Переломов, М.В. Софронов, Н.Н. Чебоксаров. – М., 1983. – 416 с.

типу досліджень стали наступні одноосібні публікації вченого М.В. Крюкова⁶⁰.

Вивчення історії і культури Китаю, яке в новий час позначене назвою «китаєзнавство» (синологія; китайською – «хань сюе» (Han xue, 漢學), дослівно «наука про хань (цзу)», тобто етнічних китайців і Китай в усі його періоди) розпочалося раніше всього у самому Китаї. Китайський дослідник Фен Юлань (Feng Youlan, 馮友蘭, 1893-1969) свої погляди на історичний розвиток Китаю виклав в багатьох дослідженнях. Зокрема у книзі «Коротка історія китайської філософії»⁶¹, яка доволі знана на заході і мала багато перевидань⁶². У своїх працях змальовує легізм у контексті інших суспільно-політичних течій історичної доби. Завдяки його книгам ми маємо можливість отримати відомості про величезний вплив школи фа цзя у період Чжаньго і на подальший розвиток Стародавнього Китаю. На його думку, чжоуське суспільство управлялося завдяки двох принципів: «лі» (ритуали, церемонії, правила поведінки, звичаї) і «сін» (покарання). Причому «лі» формувало неписаний кодекс честі аристократів, «цзюнь цзи» (благородної людини), «сін» же застосовувалися до простого народу, до так званих «шу жень» (прості люди) або «сяо жень» (маленькі люди). Дослідник наголошує, що структура китайського суспільства була порівняно проста. Правителів-ванів, принців і князів пов'язували кровні або шлюбні зв'язки. Знать, що

⁶⁰ Крюков М.В. Ритуальная коммуникация в древнем Китае / М.В. Крюков. – М. : Институт востоковедения, РАН, 1997. – 300 с.; Крюков В.М. Текст и ритуал: Опыт интерпретации древнекитайской эпиграфики эпохи Инь-Чжоу / М.В. Крюков. – М., 2000. – 464 с.

⁶¹ 冯友兰 《中国哲学简史》 (上下册) – 商务印书馆 , 1947 [Feng Youlan. Zhong guo zhe xue jian shi. – Shang wu yin shu guan, 1947. Фен Юлань. Коротка історія китайської філософії: в 2-х т. – Видавництво Шан у іньшугуань, 1947. – 340 с.]

⁶² Fung Yu-lan. A Short History of Chinese Philosophy. A systematic account of Chinese thought from its origins to the present day. Ed. by Derk Bodde / Fung Yu-lan. – New York, 1948. – The Free Press, Reissue edition 1997. – 400 p.

успадкувала права від предків, з часом (у період Чжаньго) почала вважати свої права незалежними, лише формально визнаючи владу чжоуських ванів⁶³. Ознакою часу, на думку Фен Юланя є широке використання радників «фан шу чжі ши» (fang shu zhi shi, 方术之士) або «люди методу», які часто ставали довіреними особами правителів, а деколи – і головними міністрами. Саме вони і формували основні ідеї легістської школи, зауважував дослідник. Вчений констатує, що неправильно пов'язувати легістську школу з юриспруденцією.

Ян Жунго (Yang Rong guo, 楊榮國, 1907-1978) майже половину свого життя присвятив вивченню питань історії китайської філософії та ідеології. У 1954 р. він написав книгу під назвою «Історія стародавньокитайської ідеології»⁶⁴, яка вийшла у Радянському Союзі в перекладі через три роки⁶⁵. Автор оцінює свою роботу лише як початок великої праці з тим, щоб у деталях розкрити всі етапи інтелектуального розвитку китайської нації. Слід наголосити на глибокій фаховій обізнаності з першоджерелами, розлогому їх цитуванні на сторінках видання, бажання автора донести автентичність давньокитайських пам'яток. На переконання Ян Жунго, головний зміст впродовж всієї історії китайської філософії – це боротьба ідей між конфуціанцями і послідовниками легізму, яка ним виведена у формулу чотирьох ієрогліфів «жу фа доучжен» (ru fa douzheng, 儒法斗争) – «війна між конфуціанцями і легістами». Автор відзначає, що хронологічно виступ проти управління на основі ритуалу (метод конфуціанців) і за управління на основі

⁶³ Фэн Юлань. Краткая история китайской философии / Фэн Юлань. – СПб., 1998. – С. 179.

⁶⁴ 楊榮國《中国古代思想史》 – 人民出版社, 1954年, 363頁 [Yang Rongguo. Zhongguo gudai sixiang shi. – Renmin chubanshe, 1954. Ян Жунго. Історія стародавньокитайської ідеології. – Видавництво «Женьмін чубаньше». – 363 с.]

⁶⁵ Юн-Го Ян. История древнекитайской идеологии /пер. Ф.С.Быкова, Д.Л.Веселовского, Т.Е.Мытарова / Юн-Го Ян. – М., 1957. – 423 с.

закону (метод легістів) особливо посилилось у середині епохи Чжаньго. Утвердження управління на основі закону, вважав перемогою і утвердженням нових суспільних сил держави Цінь. Зміст реформ, які провів Шан Ян у 350 р. до Р.Х. (на 19-му р. правління правителя Східне Чжоу Чжоу Сянь вана) зводиться до наступного:

- аристократія, як і простий люд стали рівними перед законом;
- було ліквідовано стару систему «криничних» полів.

Не буде перебільшенням сказати, що по повноті викладу матеріалу і охопленню подій книга «Нариси по історії Китаю з давніх часів до опіумних воєн» під редакцією китайського вченого Шан Юе (Shang Yue, 尚鉞, 1902-1982) залишається актуальною, не зважаючи на те, що була перекладена і опублікована ще у 1959 р.⁶⁶ та має нашарування ідеологічних постулатів. Перше видання китайською мовою побачило світ на п'ять років раніше⁶⁷. У ній автор, стоячи на позиції економічного детермінізму, притаманної марксистській історіографії, вивчає низку питань давньокитайської історії, у тому числі не опинає увагою соціальну організацію суспільства, явища реформаторського руху доби Чжаньго. У публікації повторюється доволі часто теза, що легісти відмовились від методів управління, які базувалися на ритуалі і родових традиціях, вони висміювали конфуціанські етичні норми, особливо роздуми конфуціанців про людяність, обов'язок, справедливість. На протигагу конфуціанському вченню про управління заснованому на принципах жень (людяність) і лі (ритуалі), легісти запропонували теорію державного управління у відповідності і на основі законів (фа). Широко увійшла до наукового обігу періодизація, запропонована Шан Юе.

⁶⁶ Шан Юэ. Очерки истории Китая с древности до опиумных войн / Шан Юэ. – М., 1959. – 580 с.

⁶⁷ 尚鉞《中國歷史綱要》–北京：人民出版社，1954年，423頁 [Shang Yue. Zhongguo lishi gangyao. – Beijing : Renmin Chuban she, 1954. Шан Юе. Головні постулати китайської історії. – Пекін, видавництво «Женьмін чубаньше», 1954. – 423 с.]

«Кембриджська історія Китаю» встановила певний еталон в англomовній літературі у кінці ХХ і на початку ХХІ ст., створивши багатотомну серію книг, розділи, якої написані фахівцями конкретної епохи. Науковці світу характеризують її як «найбільшу і всебічно висвітлену історію Китаю в англomовній історіографії». Серія була задумана британським синологом Д. Твігчетом (Denis C. Twitchett) і видатним американським вченим істориком Дж. Феїрбенком (John K. Fairbank) наприкінці 1960-х років як прагнення детально подати стародавній і імператорський період Китаю. Нові археологічні знахідки, які були знайдені у 70-90 роках ХХ століття суттєво доповнили фрагменти історичних періодів давнини на сторінках цього видання. Праця «Кембриджська історія Стародавнього Китаю», яку підготували М. Льове (Michael Loewe, 1922 р.н.) і Е.Л. Шонессі (Edward L. Shaughnessy) була опублікована у 1999 р. і мала назву «Кембриджська історія Стародавнього Китаю: від початків цивілізації до 221 р. до Р.Х.»⁶⁸ Охоплює період інституційної історії, повсякденного життя і культурних змін у суспільстві Стародавнього Китаю аж до появи першої в історії Китаю об'єднаної імперії за Цінь Шихуана. Розділ, який присвячений періоду Східне Чжоу викладений Сюй Чжоюнь (1930 р.н., Xu Zhuoyun, 許倬雲, Cho-yun Hsu) – американським істориком китайського походження. Ця книга важлива тим, що демонструє досвід написання концептуальної історії і являє собою найбільш повний виклад по всім чотирьом аспектам історії (політичної, соціальної, економічної і культурної), які підготовлені в результаті проведення дослідження джерел, з використанням різноманітних точних методів і без ідеологічних привнесень, що відповідно дозволяє розширити наші уявлення про історичний перебіг.

Інший том цієї серії присвячений висвітленню тривалому по часу перебігу подій – періоду Цінської і Ханської династій (221 р. до Р.Х. – 220

⁶⁸ The Cambridge history of Ancient China. From the Origins of Civilization to 221 B.C. Ed. by M.Loewe and E.L.Shaughnessy / M. Loewe, E.L. Shaughnessy. – Cambridge, 1999. – 1148 p.

р. після Р.Х.). Нас особливо цікавить розділ написаний почесним професором університету Пенсильванії Д. Бодде (Derk Bodde, 1909-2003) і присвячений історії спочатку держави Цінь у системі політичного утворення Східного Чжоу, а згодом – держави Цінь у системі першої об'єднаної імперії Стародавнього Китаю⁶⁹. За твердженням вченого, суспільство доби Чуньцю та особливо Чжаньго мало динамічний розвиток. Дослідник звертає увагу на зміни, які характеризують трансформацію історичного періоду. Зокрема він зазначає про політичні, адміністративні, технологічні, демографічні, військові зміни, новації в сфері земельних відносин, торгівлі, формах і методах взаємодії еліт, управлінської ланки, інтелектуальних пошуків її знакових представників. Однак політичне протистояння унеможливило реалізацію всього соціально-економічного потенціалу в повній мірі. Рецепт виходу із ситуації вбачалося у подальшій роздробленості шляхом посилення влади правителя та необхідність суспільно-політичних реформ. Вчений називає реформи Шан Яна у державі Цінь знаковою подією і ставить її в один ряд з появою першої об'єднаної імперії в 221 р. до Р.Х. Ключовими її складовими називає економічну і політичну частину реформ. Окремо, оглядово аналізує кожний її компонент: політичний, аграрний, право регулюючий, економічний, військовий інші.

Ще одним представником енциклопедичного аналізу китайської цивілізації, максимального охоплення різних сторін життя і діяльності представників Стародавнього Китаю із залученням широкого кола різноманітних першоджерел, у тому числі тих, які нещодавно введено в обіг є американський вчений Е.Л. Шонессі (1952 р.н.)⁷⁰. Історик намагається оцінювати життя тієї епохи з урахуванням специфіки мислення людей конкретного історичного періоду. Ґрунтуючись на широкій джерельній та

⁶⁹ The Cambridge History of China. Vol. 1: The Ch'in and Han Empires, 221 BC–AD 220. Ed. by D.Twitchett and M. Loewe / D. Twitchett, M. Loewe. – Cambridge, 1986. –1024 p.

⁷⁰ Китай – Земля небесного дракона. Под. ред. Эдварда Л.Шонесси. Пер. с англ. / Э.Л. Шонесси. – М., 2001. – 256 с.

археологічній базі вчений залучає політичні та філософські трактати, хроніки, матеріальні рештки, зокрема численні бронзові вироби, ритуальний посуд, вербальні і матеріальні свідчення. Автор відтворює становлення та розвиток політичної ідентичності Чжоу через ритуальні дії, політичні кроки численних державних утворень, змальовуючи водночас повсякденне життя і побут мешканців чжоуських міст. Науковець спростовує факт того, що Цінь стояла нижче у своєму розвитку і часто порівнюється як нерівне тобто «напівварварське». Для цього він залучає знахідки культурної спадщини з метою встановлення рівня розвитку і слідування тогочасним ритуальним традиціям у середовищі правлячої династії Східного Чжоу. Однією із важливих суспільних сфер застосування ритуалу була церемонія поховального обряду, так званої системи «ле дін» (розміщення триногів, *lie ding*, 列鼎). Автор з урахуванням методологічних надбань сучасної історіографії та численних матеріальних свідчень доводить, що держава Цінь практикувала і слідувала тотожній ритуальній системі як і решта перебуваючи в чжоуській ойкумені.

Колектив російських фахівців під керівництвом академіка С.Л.Тихвинського (1918 р.н.) намагався реалізувати амбітний науковий проект у десяти томах під назвою «Історія Китаю з найдавніших часів до початку XXI століття»⁷¹, який дещо нагадує проте не копіює «Кембриджську історію Китаю». Дана публікація є стислим викладом раніше опублікованих праць (60-80 рр. минулого століття) низки радянських і пострадянських синологів (М.М. Чебоксаров, М.Т. Федоренко, І.С. Лисевич, Л.С. Переломов), які у своїх оцінках не відображають сучасні тенденції і базуються ще на даних згаданого періоду. У колективній праці подано опис політичних подій епохи Чжаньго, яка алегорично називається «битва титанів», починаючи від

⁷¹ История Китая с древнейших времён до начала XXI века: в 10 т. – Т. II. Эпоха Чжаньго, Цинь и Хань (V в. до н.э. – III в. н.э.) / Гл. ред. С.Л.Тихвинский /Л.С.Переломов. – М., 2013. – 687 с.

соціально-політичних змін епохи до правління першого імператора Цінь Шихуана та його наступників.

Відомому синологу В.В. Малявіну (1950 р.н.) належить книга «Китайська цивілізація»⁷². У своїй праці вчений виступає представником ідеї безперервності розвитку Китаю. Для нашого дослідження важливі оцінки В.В. Малявіна щодо реформатора Шан Яна і його ролі в історії держави Цінь, тлумачення терміну «легізм». Зокрема його теза, що «реформи Шан Яна сприяли різкому посиленню військової міцці Цінь і державної влади». На переконання вченого, центральне місце у легістській традиції займало вчення про закон як засіб укріплення влади правителя, творцем якого вважає реформатора Шан Яна. Власне легістів, вчений класифікує як адміністраторів, яким на практиці вдалося реалізувати свої політичні програми шляхом посиленої уваги до землеробства і милітаризації суспільства.

Заслуговує на увагу творчість радянського, російського китаїста-історика А.В. Мелікsetова (1930-2006)⁷³, який дає комплексну характеристика суспільно-політичного, соціально-економічного життя китайського суспільства впродовж всієї історії. У тісному зв'язку з цим розглядаються події у період Східного Чжоу, держави Цінь, значну увагу приділено реформам Шан Яна, проаналізовано їх взємозв'язок з розвитком держави Цінь і з подальшими процесами розвитку китайської держави.

У праці Д.Г. Грея⁷⁴ подано широкий опис подій періоду Чуньцю-Чжаньго, починаючи з епохи Шан-Інь до правління першого в історії Стародавнього Китаю імператора Цінь Шихуана та його наступників. Окремі розділи праці присвячено реформам Шан Яна, його особистості, а також широко представлена політична ситуація в означену добу.

⁷² Малявин В. В. Китайская цивилизация / В.В. Малявин. – М., 2000. – 632 с.

⁷³ История Китая. Под ред. А.В. Меликсетова / А.В. Меликсетов. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Изд-во МГУ, Изд-во «Высшая школа», 2002. – 736 с.

⁷⁴ Грей Джон Генри. История Древнего Китая/ А. Б. Вальдман (пер. с англ.) / Д.Г. Грэй. – М. : Центрполиграф, 2006. – 606 с.

Наше історіографічне дослідження не було б повним, якби ми не згадали про монографію українського вченого В.Г. Космини⁷⁵. Окремий розділ праці присвячено китайській цивілізації. Широко представлено китайське суспільство як комунікативна система з аналізом письмових джерел, смисловою оригінальністю китайської культури, філософського осмислення, світоглядних орієнтирів. Автор комплексно досліджує передумови і причини (соціальні процеси, зміна природно-кліматичних умов, широке застосування іригації, нових видів знарядь праці, амбіції багатьох чжухоу стати самостійними ванами в своїх уділах), що призвели до розпаду донедавна єдиної у системі Західного Чжоу держави і перехід до тривалих міжусобних війн в системі Східного Чжоу у період Чжаньго. Як наслідок цих змін і нових обставин – це поштовх розвитку суспільно-політичної та філософсько-етичної думки доби. У цей період постають найвпливовіші школи (конфуціанство, даосизм, моїзм, легізм і інші), кожна з яких мала власну нішу в культурі, власну «соціальну базу» та власне місце у всій подальшій історії китайського суспільства. У роботі висвітлено процеси розбудови цінської держави запропонованої Шан Яном на основі ранньо-легістських поглядів та жорсткого законодавства. Не оминув науковець своєю увагою і твір «Шан Цзюнь шу» в контексті аналізу основ китайської цивілізації⁷⁶. Не останню роль у цьому відіграють традиції, яким китайці віддають належну увагу і яким слідують.

Загальні риси перебігу реформ у державі Цін, соціально-економічного, культурного життя епохи Стародавнього Китаю представлені у підручнику для ВНЗ доктора історичних наук, професора, незмінного

⁷⁵ Космина В.Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу / В.Г. Космина. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. – 310 с.

⁷⁶ Космина В.Г. Китайська цивілізація: формування смислової системи комунікацій / В.Г. Космина // Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки» Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету. – Рівне: РІС КСУ, 2011. – Вип. 11. – С.70-76.

впродовж більше ніж двадцяти років завідувача кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка О.П. Крижанівського (1944-2010). Праці у галузі української орієнталістики чи не єдині в українському науковому дискурсі з тематики давньої історії Сходу для студентів історичних спеціальностей по історії Стародавнього Сходу. Мова йде про авторський курс лекцій з історії цивілізацій Стародавнього Сходу⁷⁷ і перший та поки що єдиний підручник з історії Стародавнього Сходу, який вже перевидавався кілька разів⁷⁸. Науковець врахував особливості політичного, господарського, соціального, інтелектуального життя стародавньої доби Китаю та виклав матеріал щодо реформ Шан Яна з урахуванням сучасних трактувань окремих зарубіжних дослідників. На думку О.П. Крижанівського, реформаторська діяльність Шан Яна була практичним наслідком гострої ідеологічної боротьби у суспільстві і сприяла зосередженню в руках цінського правителя Сяо гуна необмеженої влади, істотно посилила державу, перед якою «всі тремтіли від страху, а ще більше – від ненависті одне до одного».

У праці В.В. Величка⁷⁹ знайшли відображення загальні риси еволюції регіонального управління у Стародавньому Китаї. Побіжно аналізує економічну частину програми реформ Шан Яна і її ідеологічну складову.

Однак, незважаючи на певні зрушення у напрямку розвитку досліджень синології в Україні, стан розробки питань, пов'язаних з реформами Шан Яна, історією періоду Чуньцю і Чжаньго, в цілому історії Стародавнього Китаю можна вважати незадовільним.

⁷⁷ Історія Стародавнього Сходу: Курс лекцій / О.П. Крижанівський. – К. : Либідь, 1996. – 480 с.

⁷⁸ Історія Стародавнього Сходу: Підручник для вузів / О.П. Крижанівський. – К. : Либідь, 2009. – 590 с.

⁷⁹ Величко В.В. Регіональне управління у давньокитайській державі: від родового до адміністративного принципу / В.В. Величко // Східний світ. – 2007. – №2. – С. 89-107.

З наведеного вище огляду розділу історіографії зрозуміло, що у своєму розпорядженні дослідники історії Стародавнього Китаю мають набір фактів, які мають бути належним чином систематизовані і опрацьовані.

Другу групу можна розпочати аналізом наукової спадщини представника російської китаєзнавчої науки – Л.С. Переломова. Його монографія «Імперія Цінь – перша централізована держава в історії Китаю (221-202 рр. до Р.Х.)»⁸⁰ вийшла у 1962 році. Характерною ознакою цього періоду досліджень це звернення до соціально-економічної історії. У ній автор, використовуючи першоджерела, зумів проаналізувати внутрішню і зовнішню політику імперії у період її становлення за Цінь Шихуана, державний апарат і її структуру. Реформи Шан Яна розглядає через призму кардинальних перетворень ціньського суспільства та посилення держави. Військові успіхи Цінь науковець також пояснює у значній мірі перетвореннями Шан Яна, які були проведені ним у середині IV ст. до Р.Х. У праці багато уваги приділено явищам та подіям внутрішнього життя Стародавнього Китаю. Зокрема у період Чжаньго набувають нових форм товарно-грошові відносини, з'являється елементи приватної власності.

Історичні розвідки про Цінь сприяли тому, що вчений зосередив свою увагу на більш глибокому осмисленні теорії і практики дій легістів (фа цзя), яка склала основу ідеології Цінь. Наступним кроком стала робота над перекладом і дослідженням твору «Шан цзюнь шу» (Книга Шан цзюня)⁸¹.

На початку 80-х років автор написав ще одну книгу «Конфуціанство і легізм у політичній історії Китаю»⁸². У книзі на основі співставлення, як зазначено у назві двох філософсько-політичних вчень конфуціанства і легізму, Л.С. Переломов спробував проаналізувати політичну історію Китаю

⁸⁰ Переломов Л.С. Империя Цинь – первое централизованное государство в Китае (221-202 гг. до н.э.) / Л.С. Переломов. – М., 1962. – 244 с.

⁸¹ Книга правителя области Шан (Шан цзюнь шу) / Л.С. Переломов. – М., 1993. – 392 с.

⁸² Конфуцианство и легизм в политической истории Китая (6 в. до н. э.- 80-е годы XX века) / Л.С. Переломов. – М., 1981. – 332 с.

за значний період – з IV ст. до Р.Х. до 80-х років XX ст. Дослідник наголошує, що один із характерних особливостей китайської політичної культури – тісний взаємозв'язок політики з історією. А відтак стверджує, що становлення політичної культури і зародження політичних традицій припадає на період, який ми досліджуємо: Чуньцю-Чжаньго-Цінь (VIII-III ст. до Р.Х.).

Синолог В.А. Рубін (1923-1981) був один із перших радянських дослідників, хто вивчав ідеологічні засади періоду Чуньцю-Чжаньго і один з небагатьох, поряд з Л.С. Переломовим, хто звернув увагу на головного міністра держави Цінь Шан Яна⁸³. Унаслідок наукового аналізу цього питання опублікував книгу «Ідеологія і культура Стародавнього Китаю: чотири силуети»⁸⁴. Книга мала чотири розділи, кожен з яких був присвячений знаковій фігурі, історичній особі: Конфуцій і конфуціанство, Мо цзи і моїзм, Шан Ян і легізм, Чжуанцзи і даосизм. Згодом була опублікована на заході⁸⁵.

Учений розглядав легістську теорію і Шан Яна не інакше як теорію і практику тоталітарної держави, яка реалізувалась шляхом утвердження абсолютної влади правителя і розглядалася як найвища мета. Дороговказом для досягнення цієї мети мав стати метод управління на основі закону – фа. Дослідник трактує термін «фа» не як «закон», а як «модель, стандарт». Історик схильний пояснювати виникнення системи нагород і покарання за допомогою яких правитель ефективно управляє, досягаючи авторитету. На його думку роль цих важелів далеко не співмірна. Дослідник виводить певну формулу успіху в розумінні легістів на шляху реалізації задумів – закон як основне знаряддя правителя направлений на досягнення ним абсолютної

⁸³ Рубин В.А. Шан Ян и его идеи / В.А. Рубин // Новый мир. – 1969. – № 12. – С. 267-270.

⁸⁴ Рубин В.А. Идеология и культура Древнего Китая (четыре силуэта) / В.А. Рубин. – М., 1970. – 163 с.

⁸⁵ Rubin V.A. Individual and State in Ancient China. Essays on Four Chinese Philosophers / V.A. Rubin. – New York, 1976. –149 p.

влади і на створення централізованої та сильної держави, яка володіє армією, готової до агресії, і боротьби за гегемонію в Піднебесній. Вчений стверджував і на прикладі пояснював, що першою ідеологією Стародавнього Китаю було не конфуціанство, а саме легізм.

Без сумніву найавторитетнішим і знаним у всьому світі є голандський науковець, синолог Я.Ю.Л. Дайвендак (1889-1954). Науковою роботою його життя став перший повний переклад англійською мовою «Шан цзюнь шу» одного з класичних зразків, що дійшли до нашого часу давньої китайської філософсько-політичної школи фа цзя (легістів). Це була його докторська робота, яку він успішно захистив, а згодом і опублікував⁸⁶. Йому вдалося подолати ту упередженість, яка існувала по відношенню до особи Шан Яна. Вчений-синолог намагався осмислити роль Шан Яна як соціального реформатора і як однойменного автора книги, що носить його ім'я. На думку Я.Ю.Л. Дайвендака, твір ШЦШ – це найімовірніше компіляція письмових праць, які разом поєднали учні послідовники Шан Яна після його насильницької смерті у 338 р. до Р.Х. На думку вченого, головна мета написання книги полягає у наданні рекомендацій правителю про те, як зберегти владу. І найкращий спосіб це зробити – прийняти і строго дотримуватися чіткого, всеосяжного і всепроникаючого методу для управління – закону. При цьому перед караючим законом всі мали бути рівні, не зважаючи на походження і займані посади. Дослідник характеризував легізм як аморальне вчення, теорію практичного втілення по створенню тоталітарної держави. На його думку, вчення про закон було вираженням потреб тогочасних китайців у намаганні створити сильну централізовану державу. Головною умовою цього було забезпечити наявність «сильного правителя» і «слабкого народу».

Підводячи підсумок, напевне слід підкреслити, що праці, які присвячені вузловим проблемам дослідження дають нам унікальну

⁸⁶J. J. L. Duyvendak. The Book of Lord Shang. Ed. Arthur Probsthain / J.J. Duyvendak. – London, 1928. – 346 p.

можливість дослідити причини та передумови суспільно-політичної кризи у період Східного Чжоу, проаналізувати роль, яку зіграв в її розгортанні правлячий дім і політична еліта семи найсильніших державних утворень та пошук моделей вирішення посталих викликів в ідейному контексті епохи і практичній реалізації.

Третю групу доцільно розпочати з аналізу наукового доробку «Ранні китайські тексти: бібліографічне керівництво» під редакцією М. Льове⁸⁷, в якому представлений якісний огляд текстологічних проблем, пов'язаних з історичним джерелом, описана історія пам'ятки та згадані самі ранні китайські видання. Науковець розглядає питання автентичності твору на основі подій, фактів, імен, які згадуються на сторінках твору. Крім цього, дослідник надає посилання на китайські джерела, які цитують або посилаються чи цілком, чи фрагментарно на розділи «Шан цзюнь шу». Проте М.Льове не здійснював текстологічного аналізу, обмежившись лише загальним оглядом пам'ятки. Його праця є цінною з огляду на зібраний матеріал, який ґрунтується на наративних джерелах, присвячений дослідженню окремих аспектів історії Стародавнього Китаю, у тому числі реформ Шан Яна.

Російський фахівець М.С. Целуйко у низці статей аналізує політичну історію держави Цинь в системі Східного Чжоу⁸⁸. У центрі уваги автора аналіз найважливіших аспектів політичної історії держави, а саме: історія отримання, утримання і передачі влади. Своїм дослідженням він охоплює період з 771 по 221 рр. до Р.Х. Головним історичним джерелом для автора

⁸⁷ Early Chinese Texts: A Bibliographical Guide. Early China Special Monograph. – No 2 / M. Loewe. – Berkeley, 1993. – P.368-375.

⁸⁸ Целуйко М.С. Политическая история царства Цинь (VIII-III вв. до н.э.): основные периоды и их характеристика / М.С. Целуйко // История Китая. Материалы китаеведческой конференции ИСАА при МГУ (май 2004 г.). – М., 2005. – С. 145-159; Целуйко М.С. К проблеме периодизации истории царства Цинь в 384-211 гг. до н.э. / М.С. Целуйко // В пути за китайскую стену. К 60-летию А.И. Кобзева / Сост.: С. Дмитриев; под общ. ред. А. Кобзев. – М., 2014. – Вып. 12. – С. 455-466.

служить твір Сима Цяня «Ши цзі», проте в аспекті політичної історії держави Цінь залучає «Шан цзюнь шу». Автор відносить правителя Сяо гуна до запропонованого ним четвертого періоду політичної влади у державі Цінь (правитель Сянь гун, 384-362 рр. до Р.Х.) передав владу своєму синові Сяо гуну (361-338 рр. до Р.Х.), Сяо гун відповідно передав своєму синові Хуей Веньцзюнь (337-311 рр. до Р.Х.). Цей період дослідник характеризує як час стабільності, якісного посилення впродовж 74 років правління трьох правителів (батько-син), середнього тривалістю правління 24,3 роки. На думку автора у цей період виникла нова системи влади, яка була заснована на компромісі старої родової і нової служилої аристократії. При цьому для підтримання балансу влади необхідною на думку дослідника була постійна зовнішня експансія. М.С. Целуйко не вважає, що успіх Цінь лише слід пов'язувати з реформами Шан Яна. Однією з причин такого успіху називає різномірність населення, у якому добре співіснували компоненти представників степняків (кочових племен) і хуася (китайське населення). На думку М.С. Целуйко, саме тому, не будучи етнічно єдиними, цінська аристократія з більшістю населення могла здійснювати реформи порівняно легко.

Нідерландського синолога А.Ф.П. Хульсве (1910-1993) по праву вважають патріархом нідерландської синологічної школи і науковцем, чий вклад у розбудову синологічної школи сприяв перетворенню Лейденського університету на один із світових наукових центрів Китаю. Завдяки своєму вчителю професору Дайвендаку переключив свою зацікавленість на менш досліджений об'єкт – історію китайського права. Кульмінацією цих досліджень стала наукова робота на звання кандидата наук «Залишки Ханьського законодавства»⁸⁹, яку він успішно захистив у 1955 році. У 1985 р.

⁸⁹ Hulsewé A.F.P. Remnants of Han Law. Sinica Leidensis, IX / A.F.P. Hulsewé. – Leiden, 1955. – 455 p.

він опублікував монографію «Залишки Цінського законодавства»⁹⁰, провівши монументальне дослідження «законів Цінь». А.Ф.П. Хульсве вперше здійснив переклад законів держави Цінь і забезпечив його розгорнутими коментарями і тлумаченнями методів адміністративного управління у III ст. до Р.Х. Носії, на яких були написані закони Цінь, були знайдені у результаті археологічних розкопок у повіті Юньмен, провінції Хубей у 1975 році.

А.Ф.П. Хульсве наголошував, що теза «жорстокі закони жорстокої держави Цінь» вже стало прислів'ям, яке асоціюється з порядками цієї держави і традиційно представлено в китайській історіографії. Подібна оцінка речей також побутує і в сучасних публікаціях з цієї тематики. Проте жодного разу не було можливості, по справжньому оцінити, а що ж було в дійсності. Цей шанс з'явився завдяки проведеним археологічним розкопкам, у результаті яких було знайдено 1155 цінних дерев'яних дощочок, які частково пролили світло на законодавство Цінь. Проте і досі це питання не з'ясоване з огляду на недостатню кількість фактологічного матеріалу і складності розуміння знайдених артефактів. А.Ф.П. Хульсве з впевненістю стверджує, що вже у III ст. до Р.Х. у державі Цінь мали серйозні наміри розширити вплив законодавчих актів на всі сфери життя своїх мешканців. Також, на його переконання, знайдені зразки цінського кодексу не підтверджують надто великої жорстокості, як традиційно представляються закони Цінь. Натомість їх застосування було можливим лише у випадку ретельного правового розгляду і розсудливого адміністративного управління. Складність пов'язана з встановленням меж між кримінальною провиною і злочинним наміром, спричинене браком джерельного підтвердження.

Значний внесок у питання вивчення окремих проблемних питань історії Стародавнього Китаю був здійснений представниками французької школи синологів, яка тривалий час визначала методологію вивчення. Слід

⁹⁰ Hulswé A.F.P. *Remnants of Ch'in Law* / A.F.P. Hulswé. – Leiden, 1985. – 244 p.

відзначити дослідження представника французької синологічної традиції Анрі Масперо (1883–1945). Його праця «Стародавній Китай»⁹¹ мала суттєвий вплив на сучасну історіографію. Науковий доробок А. Масперо продовжила ціла плеяда фахівців дослідників по Стародавньому Китаю. Зокрема, Е. Балаш (1905-1964)⁹², історик законодавства і фахівець по легізму Л. Вандермерш (1928 р.н.). Особливо заслуговує уваги його праця «Формування легізму»⁹³. Вчений вважає, що з роками вплив та роль легізму лише посилювалася. Зокрема, науковець зазначає, що впродовж всієї історії Китаю не було жодного скільки-небудь значущого державного заходу, який в тій чи іншій мірі не знаходився у тому чи іншому відношенні до легізму.

Інтерес до вивчення методів і практики легістів, включного з Шан Яном, не послаблювався у колах західних науковців. Британську синологічну школу у ХХ ст. ототожнюють з Джозефом Нідемом (Needham, 1903-1990), керівником проекту «Наука і цивілізація в Китаї», який зробив величезний внесок у розвиток науки про Китай та висвітленні окремих її періодів та представників.

На переконання Дж. Нідема, філософія легістів вплинула на формування китайської класичної культури, філософії, науки й основ державності. Метою його дослідження був аналіз філософської й науковознавчої інтерпретації поняття «закон» у філософії легістів, що здійснено у другому томі монументального дослідження «Наука і цивілізація в Китаї»⁹⁴. Необхідно наголосити, що на момент написання й видання книги, дослідження ключових постулатів легістів перебувало на початковій стадії

⁹¹ H. Maspero. *La Chine antique* / H. Maspero. – Paris, 1927. – 520 p.

⁹² E. Balazs, A.F. Wright, H.M. Wright. *Chinese Civilization and Bureaucracy; Variations on a Theme* / E. Balazs, A.F. Wright, H.M. Wright. – New Haven: Yale University Press, 1964 – 309 p.; E. Balazs *Political Theory and Administrative Reality in Traditional China* / E. Balazs. – London, 1965. – 80 p.

⁹³ Vandermeersch L. *La formation du Legisme: Recherche sur la constitution d'une philosophie politique caracteristique de la Chine ancienne* / L. Vandermeersch. – Paris: Publications de l'Ecole Francaise d'Extreme-Orient, 1965. – 300 p.

⁹⁴ Needham J., et al. *Science and Civilisation in China*. – Vol. 2. *History of Scientific Thought* / J. Needham. – Cambridge, 1956. – 722 p.

розвитку. У науці домінувала точка зору, що китайська цивілізація є конфуціанською. Дана позиція була поставлена під сумнів тільки у роботах американського китаєзнавця Х.Г. Крила⁹⁵, який першим почав процес переосмислення. Сьогодні очевидно, що легізм у давній період розвитку суспільно-політичної й філософської думки Китаю був однією з найвпливовіших шкіл. Дослідник зосередив свою увагу на центральному концепті легістів – фа. Вчений вважає, що представники цієї суспільно-політичної школи відкрили юридичний закон позбавлений всіх етичних смислових навантажень, а кількісний елемент привів до підвищення ефективності строгої стабілізації ваг, критеріїв і вимірів. Однак, високо оцінюючи роль легістів у формуванні юридичних і числових понять, дослідник бачить і головну негативну рису філософії школи фа цзя – це нівелювання людини як ціннісної складової світу.

У ході аналізу філософії легістів Дж. Нідем по новому підходить до вирішення одного з дискусійних питань у китаєзнавстві – це визначення характеру давньокитайського суспільства. На думку Дж. Нідема, саме легістські ідеї, а не конфуціанські, вплинули на розвиток китайської цивілізації. Даючи оцінку суспільним і політичним реформам легістів, Дж. Нідем відзначає ще один принциповий фактор – сферу виробництва (постійно зростаюче значення гідротехніки, іригації, збереження води, захист від паводків і перевезення податкового зерна). На думку Дж. Нідема, легісти були приречені, тому що їхнє прагнення до автоматичного механістичного закону без людської участі були відірвані від культурного середовища Китаю. Праця Дж. Нідема є цінним твором для дослідження цілого комплексу питань Стародавнього Китаю⁹⁶.

⁹⁵ Крил Х.Г. Становление государственной власти в Китае. Империя Западная Чжоу / Х.Г. Крил. – СПб., 2001. – 480 с.

⁹⁶ Варто зазначити, що наукову спадщину Дж. Нідема добре вивчив, осмислив і доніс до наукової спільноти український синолог В.О. Кіктенко у низці своїх публікацій. Див. докладно: Кіктенко В.О. Джозеф Нідем про основні філософські школи традиційного Китаю / В.О. Кіктенко //

Особливо хочеться наголосити на доробку визнаного американського синолога (дуаєна американської синології) Х.Г. Кріла (Creel, 1905-1994), чия спеціалізація була китайська філософія і стародавня історія Китаю. Впродовж сорока років він був професором Чикагського університету і автором численних наукових публікацій, присвячених різноманітній тематиці. З огляду на нашу тематику дослідження вартий уваги розділ під назвою «Тоталітаризм легістів» у книзі «Китайські думки від Конфуція до Мао Цзедуна»⁹⁷, яка побачила світ у 1953 році. Дане дослідження є прикладом «усталеного» наративу у ставленні до Шан Яна як одного з представників легістської течії. А також монографія, яка розкриває питання становлення держави у Стародавньому Китаї⁹⁸. Праця вченого висвітлює політичний, економічний, управлінський, культурний та філософський аспекти історії держави, починаючи з часу до-чжоуського періоду та доводячи аналіз до періоду Західного Чжоу. Значна увага приділена оцінкам цінських реформ.

Праця К.В. Васильєва (1932-1987)⁹⁹ на сьогодні одне з небагатьох досліджень, яке безпосередньо присвячене аналізу процесу історичного розвитку Стародавнього Китаю та охоплює період від виникнення перших елементів державності до утвердження у кінці III ст. до Р.Х. першої

Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць. – Вип. 39. – К. : Український центр духовної культури, 2004. – С. 35-46; Киктенко В.А. Историко-философская концепция Джозефа Нидэма: китайская наука и цивилизация (философский анализ теоретических подходов) / В.А. Киктенко. – М.: ИИЕТ РАН, 2009. – 530 с.; Кіктенко В.О. Огляд розвитку китаєзнавства у Великобританії / В.О. Кіктенко // Східний світ. – 2005. – №4. – С. 30-40; Кіктенко В.О. Юридичні закони та закони природи: Дж.Нідем про філософію легістів / В.О. Кіктенко // Китайська цивілізація: традиції та сучасність. Збірник статей. – Київ, 2005. – С. 22-30.

⁹⁷ Creel H.G. The Totalitarianism of the Legalists. Ch. VIII / H.G. Creel // Chinese Thought from Confucius to Mao Tsê-tung. – Chicago, 1953. – P. 135-158.

⁹⁸ Creel H.G. The Origins of Statecraft in China: Vol. One – The Western Chou Empire / H.G. Creel. – Chicago, 1970. – 559 p.

⁹⁹ Васильєв К.В. Истоки китайской цивилизации / К.В. Васильев. – М., 1998. – 319 с.

об'єднаної імперії Цінь. Вчений детально вивчив процес зародження та еволюції китайської держави, включно з періодом (Чуньцю-Чжаньго) Східного Чжоу, відтворюючи по крихтам картину еволюції давньокитайського суспільства продовж двох тисяч років. Аналізу піддаються економіка, соціально-політична структура, положення різних прошарків суспільства, влада (правителі Чжоу, правителі чжухоу на місцях і інші), просте населення, організація повсякденного життя. Науковець схиляється до твердження про кілька ареалів виникнення держави, які охоплювали традиційно як долину річки Хуанхе, так і басейн річки Янцзи (Чанцзян), що в останній час все більше знаходить підтвердження завдяки новим археологічним знахідкам. Посилаючись на джерела, К.В. Васильєв не визнавав існування верховної державної власності на землю у період Стародавнього Китаю. Разом з тим наголошував про лише зародження перших елементів приватних відносин, вважаючи, що цей процес був надзвичайно повільним і мав поступовий характер, а його протікання було різним у семи найсильніших державах періоду Чжаньго. У цьому зв'язку представлено неординарне тлумачення К.В. Васильєвим земельної реформи Шан Яна у державі Цінь. Вчений вважав, що реформи Шан Яна були пов'язані з наступом держави на права землеробської общини. Дослідник наголошує, що вони не лише не сприяли полегшенню операцій з земельними ділянками та не мали суттєвого впливу на розвиток приватної власності у цій сфері, а й скоріш за все стримували і обмежували їх. Полемізуючи з Л.С. Переломовим, М.В. Крюковим та іншими зарубіжними вченими, у тому числі китайськими, автор категорично не погоджується з думкою, що це було узаконення права власності на орні ділянки землі.

Варто відзначити інший науковий доробок вченого, який передував цій монографії – це переклад «Чжаньго це» («Плани воюючих держав») ¹⁰⁰.

¹⁰⁰ Васильєв К.В. Планы Сражающихся царств: (исследование и переводы) / К.В. Васильев. – М. : издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1968. – 255 с.

Вчений вважав назву періоду «Чжаньго» (Воюючі держави) – політико-географічним терміном, яким у V-III ст. до Р.Х. класифікували сім найсильніших володінь Стародавнього Китаю.

Представником молодих але вже визнаних у світі синологів належить Ч. Санфт (Charles Sanft). Будучи доцентом американського університету штату Теннессі (Ноксвілл), науковець зосереджує свою дослідницьку увагу на еволюції політичної думки і її практичному застосуванню у період Стародавнього Китаю. У своїй книзі «Комунікація і співпраця у ранньому імператорському Китаї»¹⁰¹ на основі поєднання історичних свідчень, новітніх археологічних артефактів, здобутих у результаті археологічних розкопок останніх років та стародавніх китайських текстів, намагається спростувати тезу, що у період Стародавнього Китаю було важливим і вирішальним не примусове урядування. Особливий інтерес становлять його студії щодо сприйняття і оцінок періоду правління Цінь традиційною китайською історіографією. Автор знімає нашарування претензій і уявлень істориків доби династії Хань про негативний образ і управлінський шлях держави Цінь, намагаючись розкрити мотиви цих дій. Автор стверджує, що до 1970 р., коли були знайдені перші свідчення, що перевернули уяву про державу Цінь, а згодом доповненні новими артефактами про закони, створилися передумови для переосмислення ролі і значення ціньського правління, відійшовши від засудження Цінь за практику жорстких покарань до переоцінки і обґрунтування, а також нової інтерпретації на основі даних доби Цінь. Нове бачення стало можливим внаслідок «археологічної революції доби Цінь», завдяки знахідкам могили першого імператора династії Цінь (1974 р.), бамбуковим і дерев'яним дощечкам з Шуйхуді, які містили важливу інформацію юридичного змісту (1975 р.), писемним джерелам з Ліе (1976 р.).

¹⁰¹Sanft C. *Communication and Cooperation in Early Imperial China: Publicizing the Qin Dynasty* / C. Sanft. – Albany, NY: State University of New York Press, 2014. – 261 p.

Найбільший інтерес для нашого дослідження складає його праця щодо реформ Шан Яна. Ч. Санфт через призму теорії Аксельрода довів¹⁰², що суспільні зміни були направлені на стимулювання і заохочення співпраці по лінії мешканці-управлінці-правитель. Можливо, на його думку результат був дещо неочікуваний правителем держави Цінь, адже подальший аналіз демонструє, що ця співпраця ймовірно сприяла і призвела зрештою до падіння вже першої в історії Стародавнього Китаю Ціньської імперії або як прийнято казати в Китаї Ціньської династії.

Як і інші науковці, дослідник притримується думки, що починаючи з династії Сун (960-1279 рр.) «Книга правителя Шан» не належить перу Шан Яна. Водночас, окремі розділи варто ототожнювати з авторством реформатора. У дослідженні Ч. Санфта широко представлено і проаналізовано комплекс джерел, простежено філософські течії доби Чжаньго, включно з легізмом, які так чи інакше вплинули на суспільний розвиток. На думку вченого, легісти вперше сконструювали завершену модель військово-деспотичної держави.

Окрім визначення етимології терміну «легізм», власного тлумачення та системного вивчення історії Стародавнього Китаю, традиційної китайської політичної культури ізраїльський науковець з українським корінням Ю.А. Пінес (1964 р.н.) на сторінках авторитетних сходознавчих і синологічних видань репрезентує аргументований науковий дискурс з різної досліджуваної проблематики. Звернення до цих аспектів робить його дослідження незамінними при аналізі процесу історичного розвитку держави Цінь у системі правлячого дому Чжоу та особливо періоду реформ Шан Яна у вищезазначеному державному утворенні. Донедавна (2011-2014 рр.) здійснював наукове дослідження за підтримки наукового фонду Держави Ізраїль під назвою «Шан цзюнь шу» – апологети державної влади у

¹⁰² Sanft C. Shang Yang Was a Cooperator: Applying Axelrod's Analysis of Cooperation in Early China / C. Sanft // *Philosophy East and West*. – 2014. – Vol. 64. – Part 1. – P. 174-191.

Стародавньому Китаї». Починаючи з 2015 р. здійснює переосмислення ранньокитайської історіографії у світлі новоявлених історичних текстів. Професор Ю.А. Пінес вважає ШЦШ одним з найкращих ідеологічних текстів періоду Чжаньго, який приписують головному міністру держави Цінь. Через весь текст червоною ниткою проходить ідея суспільства «підпорядкованого державі», виключає будь-яку незалежну владу, втручається у життя власних мешканців у всіх мислимих сферах, спонукає займатися сільським господарством і військовою справою та створює тим самим нову соціальну структуру і політичний порядок. Дослідник виношує плани здійснити новий повний переклад ШЦШ на англійську, надавши нового бачення, тлумачення, прочитання тексту, а також нового комплексного дослідження композиційності тексту і датування твору, новий аналіз ідеологічної і історичної значущості книги. У даній праці автор трактує ШЦШ у його глибокому зв'язку з політичною і соціальною історією Цінь.

Професор Ю.А. Пінес в одному зі своїх досліджень прагне конструктивно підійти до питання встановлення співвідношення правдивості свідчень і певних неіснуючих фактів у історичній праці¹⁰³ Сима Цяня, включно з матеріалом щодо особи Шан Яна. Таким чином, він не лише стверджує про їх існування, але й пропонує власний рецепт рішення шляхом співставлення наведених даних з «Ши цзі» в інших писемних джерелах, а також залучення для цього археологічних свідчень, до яких стали активніше звертатися. Використання нових даних створює інші можливості для прочитання і тлумачення наративного тексту джерела. Ю.А. Пінесом встановлено, що інформація нових знахідок суттєво відрізняється від тієї, яка подана у творі «Ши цзі»¹⁰⁴. Для підтвердження своїх тез, дослідник звертається до найбільших чутливої з точки зору масштабу і впливу на

¹⁰³ Y. Pines. Biases and their Sources: Qin history in the Shiji / Y. Pines // *Oriens Extremus*. – 2005-2006. – Vol. 45. – P.11.

¹⁰⁴ Там само. – P.12.

подальший хід розвитку Стародавнього Китаю історії держави Цінь. Думки вченого поділяються багатьма істориками з цієї проблематики.

З огляду на наше дослідження важливо також проаналізувати іншу публікацію вченого. У своїй праці «Питання інтерпретації: історія Цінь в світлі нових епіграфічних джерел»¹⁰⁵ професор Ю.А. Пінес спростовує факт того, що держава Цінь стояла нижче у своєму розвитку і часто тлумачиться як «напівварварське». Для цього він залучає знахідки культурної спадщини з метою встановлення рівня розвитку і дотримання існуючим ритуальним традиціям в середовищі правлячої династії Східного Чжоу. Вчений доводить, що існуючі на сьогодні матеріальні рештки (неменше 10 тисяч могильних комплексів чиновників доби Цінь і Ранньої Хань) дають можливість стверджувати, що слідування і використання такої системи вказувало на приналежність до культурного середовища Чжоу. Саме ця практика широко застосовувалася у державі Цінь, що вказує на дотриманні однакових погребальних традицій з іншими східними сусідніми державами-го, що належали до одного культурного середовища ойкумени Чжоу. Також автор стверджує, що культура Цінь була більш консервативна, аніж дотримання традиції «центральними державами».

Поміж тим, можна говорити про те, що впроваджені Шан Яном реформи, які за короткий час змінили Цінь, стали певною мірою відкриттям і несподіванкою для сусідів. Свідчення як текстів, так і епіграфічних даних тієї доби, які наводить вчений, вказують на розмежування і ворожнечу між Цінь і іншими державами Чжоу. Ці думки знайшли своє продовження у наступних публікаціях дослідника. Їх спільну працю¹⁰⁶ зі вченим Г. Шелачом можна розглядати як історіографічну, адже досліджуючи різні версії тлумачення і проходження реформ, розвиток держави Цінь за період

¹⁰⁵ Y. Pines. The Question of Interpretation: Qin History in Light of New Epigraphic Sources / Y. Pines // *Early China*. – 2004. – Vol. 29. – P.1–44.

¹⁰⁶ G. Shelach, Y. Pines. Power, Identity and Ideology: Reflections on the Formation of the State of Qin (770-221 BCE) / G. Shelach, Y. Pines // ed. Miriam Stark. *An Archaeology of Asia*. – Malden MA : Blackwell Publishers. – P. 206.

Чуньцю-Чжаньго, автори спираються на точки зору вчених, прибічників тієї чи іншої теорії із залученням широкої джерельної і археологічної бази. Автори наголошують, що зміна уявлення про Цінь її сусідніми державами та їх самоідентифікація пов'язана з творенням нового типу держави у середині четвертого століття до Р.Х. Вирішальне значення реформ Шан Яна було у тому, що вони вплинули на подальший розвиток держави Цінь. Автори свідомі того, що низка перетворень була започаткована ще до нього, деякі відбулися після його смерті. Проте немає сумніву, що реформи Шан Яна мали надзвичайно великий вплив на розвиток ціньської держави, на її економічну і військову міць, на новий формат стосунків з рештою держав Чжоу. Цілком логічно наголошують дослідники, що реформи були направлені не лише на посилення і зміцнення держави Цінь. Очевиднішими видаються наміри про більш віддалену перспективу з метою утвердження самобутності держави Цінь.

Прикладом нового наративу в оцінках Шан Яна стала чергова публікація Ю.А. Пінеса¹⁰⁷. Автору вдалося створити ґрунтовне і цілісне дослідження, яке присвячено твору «Шан цзюнь шу» і вкрай контроверсійній особі Стародавнього Китаю головного міністра держави Цінь Шан Яна, з урахуванням численних надбань останніх десятиліть історіографії.

Окремо, слід наголосити на дослідженнях китайського вченого Ян Куаня (Yang Kuan, 楊寬, 1914-2005)¹⁰⁸. Його праці досі не втратили актуальності і це зважаючи на те, що перша книга під назвою «Чжаньго ши» («Історія воюючих держав») побачила світ у 1956 р. і мала кілька перевидань. Загалом Ян Куань написав більше десяти монографій і більше двохсот публікацій по історії згаданого періоду, присвятивши спеціальні роботи

¹⁰⁷ Y.Pines. Alienating Rhetoric in the Book of Lord Shang and its Moderation / Y. Pines // Extrême-Orient, Extrême-Occident. – 2012. – Vol. 34. – P. 79-110.

¹⁰⁸ 《戰國史》楊寬作者 – 上海: 人民出版社, 1956年 280頁. [Yang Kuan. Zhanguo shi. – Shanghai: Renmin chubanshe, 1956. Ян Куань. Історія періоду Чжаньго. – Шанхай, видавництво Женьмін чубаньше, 1956. – 280 с.]

реформам Шан Яна¹⁰⁹ у державі Цінь. На заході ця книга була опублікована у 1977 році.¹¹⁰ Вчений вважав, що метою створення системи *ба* був пошук шляхів посилення правлячого дому Чжоу, проте замість власного підсилення система гегемонства зайняла її місце. Відтак, відбулося послаблення і правлячий дім отримав зворотній ефект. Дослідник веде відлік періоду Чжаньго з 453 р. до Р.Х., коли починається процес поступового розпаду єдиної сильної держави Цзінь на декілька володінь (Хань, Чжао, Вей), хоча остаточно вона розділилася на три утворення через півстоліття.

Вчений М.Ю. Ульянов у численних своїх публікаціях¹¹¹ уточнив хронологічні рамки періодів Чуньцю і Чжаньго, а також дослідив політичну взаємодію найсильніших державних утворень, включно з Цінь і правлячої

¹⁰⁹ 楊寬《商鞅变法》—上海: 人民出版社, 1962年, 65页. [Yang Kuan. Shang Yang bianfa. — Shanghai: Renmin chubanshe, 1962. Ян Куань. Реформи Шан Яна. — Шанхай, издательство «Женьминь чубаньше», 1962. — 65 с.]

¹¹⁰ Yang Kuan. Shang Yang's reforms and state control in China / Yang Kuan. — N.Y. : M.E. Sharpe, 1977. — 271 p.

¹¹¹ Ульянов М.Ю. К вопросу о периодизации истории царства Цинь (XI в. до н.э. — 207 г. до н.э.) и последующих событий, предшествующих возникновению государства Западная Хань (202 г. до н.э. — 8 г. н.э.) / М.Ю. Ульянов // Ломоносовские чтения. Востоковедение. Тезисы докладов научной конференции. — М., 2010. — С. 75-82; Ульянов М.Ю. Кем создавались хроники в период Чуньцю (771-453 гг. до н.э.)? / М.Ю. Ульянов // Ломоносовские чтения. Востоковедение. Тезисы докладов научной конференции. — М., 2012. — С. 14-17; Ульянов М.Ю. О выделении периодов при описании исторического процесса на примере периодизации Чуньцю (771-453 до н.э.) и Чжаньго (453-221 до н.э.) в истории Древнего Китая / М.Ю. Ульянов // Ломоносовские чтения. Востоковедение. Тезисы докладов научной конференции. — М., 2008. — С. 60-62; Ульянов М. Ю. Чуньцю Цзочжуань («вёсны и осени» с комментарием Цзо») как исторический источник / М.Ю. Ульянов // Ломоносовские чтения. Востоковедение. Тезисы докладов научной конференции. — М., 2011. — С.81-83; Ульянов М. Ю. Чуньцю Цзочжуань («вёсны и осени» с комментарием Цзо») как источник по истории периода чуньцю (771–453 гг. до н. э.): к проблеме выделения «исторических процессов» / М.Ю. Ульянов // Ломоносовские чтения. Востоковедение. Тезисы докладов научной конференции. — М., 2011. — С.84-86.

династії Чжоу з посиланнями на джерела, форми відносин, які між ними існували.

На початку ХХ ст. в історіографії Китаю отримав поширення гіперкритичний підхід у ставленні до письмових стародавніх історичних джерел. Своїм завданням вбачали у необхідності встановлення автентичності стародавніх пам'яток, виявлення нашарувань, авторських доповнень, перекручень і змін впродовж історичних епох. Також існувала і особлива думка на історичне «міфічне» минуле, коли піддавались сумніву свідчення Сима Цяня про династії Ся, Шан, а натомість стверджувалось, що історія Стародавнього Китаю розпочинається з династії Чжоу. Проте результати археологічних досліджень та виявленні під час них артефакти, предмети і залишки неолітичної культури, а згодом і розкопки стародавньої столиці Інь м. Іньсуй (殷墟, Yinxu) держави Шан поблизу м.Аньяна (територія сучасної провінції Хенань) підірвали твердження цієї школи. Також ці розкопки поклали початок сучасної китайської археології.

Місце гіперкритичного напрямку китайської історіографії поступово зайняв метод, який базувався на марксистській ідеї і досліджував історію Стародавнього Китаю з позицій історичного матеріалізму. Проте характер дискусій, які велися у середовищі науковців тих років продемонстрували певний догматизм у тлумаченні і пошуку підтверджень окремих положень згаданої теорії. Особливо характерні щодо цього ранні роботи Го Можо (郭沫若, Guo Mogen, 1892-1978)¹¹², який намагався абсолютизувати тезу про існування єдності у всесвітньо-історичному процесі і заперечення існування особливих характеристик і специфіки притаманних суспільствам стародавньої доби.

Заслуговують на увагу археологічні дослідження, які були розпочаті у 20-х роках ХХ ст. та продовженні після проголошення Китайської Народної

¹¹² Го Мо-жо. Философы Древнего Китая / Го Мо-жо. – М., 1961. – 739 с.

Республіки у 1949 р., особливо знахідки, які були виявленні у 60-90 роках. Застосування нових методів ведення розкопок дали змогу поповнити і збагатити джерелознавчу базу Стародавньої історії Китаю найціннішими даними від епохи «легендарних династій» до епохи династії Хань. У тому числі знахідки написів на дерев'яних та бамбукових табличках і шовку, які відносяться до III ст. до Р.Х., серед яких представлені різні категорії офіційних документів (подвірні списки, різноманітні відомості, законодавчі акти).

Дослідження, які проводилися у 40-50-х роках китайськими вченими були більш зосереджені на вивченні проблем здебільше соціально-економічної історії Стародавнього Китаю. У зв'язку з подіями, які мали місце під час «культурної революції», було перервано дослідження такого роду. Лише згодом, наприкінці 70-х років, відновилася дискусія про особливий характер суспільних відносин у сиву давнину Китаю. Завдяки цьому з'явилися публікації і тлумачення джерел, було створено широку базу університетських курсів по історії Стародавнього Китаю як на материковій частині Китаю, так і на Тайвані¹¹³.

¹¹³ Кількість цих видань надзвичайно велика, але для прикладу наведемо окремі з них. Див.: 朱杰勤《中國古代史學史》—鄭州：河南人民出版社，1980. [Чжу Цзецінь. Історіографія історії Стародавнього Китаю. — Чженчжоу, видавництво «Хенань женьмін чубаньше», 1980]; 中國歷史文獻研究會，《中國古代史學家傳記選注》—長沙：岳麓書社，1984. [Асоціація дослідників китайських історичних документів. Учбові матеріали по китайській історіографії. — Чанша, видавництво «Юелу шуше», 1984]; 楊翼驥《中國史學史講義》—天津：天津古籍出版社，2006. [Ян Ісян. Учбові матеріали по китайській історіографії. — Тяньцзінь, видавництво «Тяньцзінь гуцзі чубаньше», 2006]; 杜維運《中國史學史》(全三冊)—臺北：三民書局，1993、1998、2004). [Ду Вейюнь. Історія китайської історіографії: в 3 т. — Тайбей, видавництво «Сань мін шуцзюй», 1993, 1998, 2004].

Значний внесок у вивчення історії Стародавнього Китаю та історії китайської інтелектуальної думки зробив видатний науковець Лю Цзехуа (劉澤華, Liu Zehua, 1935 р.н.) – професор Нанькайського університету (Нанькай дасюе, науково-освітня установа КНР, розташована в м.Тяньцзінь). Спочатку будучи деканом історичного факультету вищеназваного ВНЗ КНР, нині – директором Інституту історії Нанькайського університету, керівником дослідницької групи по вивченню питань історії Китаю в період до Цінської доби (先秦史研究会). Окремий пласт досліджень складають його розвідки з проблематики суспільно-політичної думки: «Історія управлінської думки доби Цін, яка передувала об'єднанню Китаю»¹¹⁴, «Огляд китайської традиційної управлінської думки»¹¹⁵, «Автократична влада і китайське суспільство»¹¹⁶, «Історія Стародавнього Китаю»¹¹⁷. Цінність праць Лю Цзехуа суттєво зростає завдяки тому, що значну увагу дослідник приділив роботі з першоджерелами. У зв'язку з легізмом і реформатором Шан Яном широко представлений матеріал щодо висвітлення подій реформаторських рухів у добу Чуньцю-Чжаньго. Дослідження висвітлюють весь комплекс

¹¹⁴ 劉澤華《先秦政治思想史》– 南开大学出版社，1984年，664頁[Liu Zehua. Xian Qin zhengzhi sixiang. – Nankai daxue Chuban she, 1984. Лю Цзехуа. Історія управлінської думки доби Цін, яка передувала об'єднанню Китаю. – Видавництво Нанькайського (Тяньцзіньського) університету, 1984. – 664 с.]

¹¹⁵ 劉澤華《中国传统政治思想反思》– 三联书店，1987年，267頁[Liu Zehua. Zhongguo chuantong zhengzhi sixiang fansi. – Sanlian shudian, 1987. Лю Цзехуа. Огляд китайської традиційної управлінської думки. – Гонконг, видавництво «Саньянь шудянь», 1987. – 267 с.]

¹¹⁶ 劉澤華《专制权力与中国社会》– 吉林文史出版，1988年，319頁[Liu Zehua. Zhuanzhi quanli yu Zhongguo shehui. – Jilin wenshi chuban she, 1988. Лю Цзехуа. Автократична влада і китайське суспільство. – Видавництво «Цзілін веньши чубаньше», 1988. – 319 с.]

¹¹⁷ 劉澤華《中国古代史》(上,下册)– 人民出版社，1979年，1333頁[Liu Zehua. Zhongguo gudaishi (shang xia ce). – Renmin chuban she, 1979. Лю Цзехуа. Історія Стародавнього Китаю: в 2 т. – Видавництво «Женьмін чубаньше», 1979. – 1333 с.]

перепетій Стародавнього Китаю і є цінними творами не лише для вивчення реформ Шан Яна, періоду Чжаньго, але й з точки зору подачі аналізу початків та наслідків реформ на подальший історичний період.

У руслі полеміки стосовно етнічної ідентичності держави Цінь та її стосунками з іншою частиною Чжоуського (тобто «китайського») світу, розпочатою у 1930-х роках, коли вчені припустили, що Цінь були етнічними і культурними чужинцями у «китайському світі», включення Цінь в сферу правлячої династії Чжоу стало можливим тільки напередодні об'єднання (кінець періоду Чжаньго). До цього схилилися і Д. Боде і Мен Веньтун.¹¹⁸ Ці припущення базувалися на декількох згадках і порівняннях держави Цінь, зокрема у творі Сима Цяня «Ши цзі» та «Чжаньго це», в яких ціньці постають подібними до народів жун і ді, які в китайській уяві належали до «варварів». Згодом, археологічні та епіграфічні відкриття 70-х років ХХ ст. дали можливість встановити велику схожість між державою Цінь і «світом» Чжоу, починаючи з самих ранніх етапів розвитку Цінь, і спростувати це твердження. Іншою ознакою приналежності Цінь до спільного культурного середовища Чжоу, а не до «варварства», є знахідки писемності того часу. Серед праць останніх років своєю масштабністю приваблюють дослідження вчених Л. фон Фалькенхаузена і М. Керна¹¹⁹, які чітко встановлюють тотожні зразки письма і невід'ємну приналежність до чжоуської спільноти з частковими змінами вже у середині періоду Чжаньго. Проте, на думку китайського дослідника фахівця з стародавнього китайського письма Цю

¹¹⁸ 蒙文通《秦為戎族考》《禹貢》6卷7期，1936年(民國25年) [Meng Wentong. Qin wei Rongzu kao. Yu gong // Мен Веньтун. Дослідження Цінь як етносу жунів // Журнал «Юйгун» – 1936. – №7]; D. Bodde. China's First Unifier: A Study of the Ch'in Dynasty as Seen in the Life of Li Ssu 李斯 280–208 B.C. / D. Bodde. – Hong Kong, 1938. – 270 с.

¹¹⁹ Lothar von Falkenhausen. Issues in Western Zhou Studies: A Review Article / L von Falkenhausen // Early China. – 1993. – Vol. 18. – P. 154; Kern Martin. Announcements from the Mountains: The Stele Inscriptions of the Qin First Emperor / M. Kern // Conceiving the Empire: China and Rome Compared, ed. Fritz-Heiner Mutschler and Achim Mittag. – Oxford, 2008. – P. 217–40.

Сігуей (裘錫圭, Qiu Xigui)¹²⁰, ці зміни були набагато меншими, аніж стиль письма, який практикували на схід від держави Цінь.

Підключився до цієї дискусії і професор Ю.А. Пінес. Він наголошує, що правителям Цінь не було властиво розглядати себе як маргінальний чи то другорядний елемент чжоуського політичного світу. На його думку, ще одним свідченням недругорядності держави Цінь є політичні відносини між правлячою династією Чжоу та державою Цінь, які підтверджені у вигляді візитів перевірок «сюнь» (巡, xun) до Цінь з боку Чжоу. Це дає йому підстави говорити про неможливість перебувати у другорядному статусі, коли правлячий дім по черзі відправлявся з інспекціями в васальні держави¹²¹. А тим більше розглядати приналежність до «варварства» (夷, Yi) або стверджувати про «існування спільних традицій з племенами не ханьського походження «жун» (戎, Rong), «ді» (狄, Di) «мань» (蠻, Man) та інших.

За останні п'ять років (2011-2016) у історіографії¹²² простежуються наступні тенденції: починається активно розглядатися давньокитайські пам'ятки; підтримується «усталена» тематика 1960-1980-х років – соціально-економічних аспектів розвитку Стародавнього Китаю; зростає зацікавленість до феномену реформ Шан Яна та окремих представників реформаторського

¹²⁰ 裘錫圭 «古代文史研究新探» - 江蘇古籍出版社出版, 1992 年, 611 页 [Qiu Xigui. Gudai wenshi yanjiu xin tan. – Jiangsu guji chuban she, 1992. – 611 ye. Цю Сігуей. Нові дослідження у сфері вивчення літератури і історії стародавньої доби. – Видавництво «Цзянсу гузці чубаньше», 1992. – 611 с.]

¹²¹ Y.Pines. Biases and their Sources: Qin history in the Shiji / Y. Pines // Oriens Extremus. –2005/2006. – Vol. 45. – P. 24.

¹²² Журавлева В.П. Библиография Китая: Философия и общественно-политическая мысль. Этика. Эстетика. Военная мысль. Мифология. Религия. 1958-2008 / В.П. Журавлева. – М. : ИД «Форум», 2015. – С. 186-190.

руху епохи Східна Чжоу та більш пізнього періоду¹²³; переосмислюється ідейна спадщина Шан Яна¹²⁴.

Як підсумок, розглянуті й проаналізовані нами праці – це значна наукова література, що впродовж століть заохочувала дослідження проблем, пов'язаних з реформами Шан Яна і легізмом (фа цзя). Як свідчать праці представників різних шкіл та наукових інституцій, вони дотримувались власних візій і тлумачень історії, зроблених на основі вивчення джерел висновків. Проблеми легізму і реформ Шан Яна у державі Цінь не залишали байдужими жодного з поколінь дослідників.

Аналіз історіографії свідчить, що ця тема донині не була предметом окремого комплексного наукового дослідження. Історики зазвичай висвітлювали або окремі епізоди реформ Шан Яна, або ж вивчали історичні періоди Чуньцю-Чжаньго у системі правлячого дому Східна Чжоу та досліджували відносини держави Цінь з окремо взятою державою чи державним утворенням басейну Великої китайської рівнини. Відтак, на основі аналізу публікацій, можна зробити такі висновки:

- практична реалізація реформ Шан Яна вже за його життя привернула до себе увагу як завершений концепт (метод) управління державою і суспільством та набула відповідної реакції у державному, світському та управлінському житті;

- легізм залишився предметом пильної уваги представників наукових кіл істориків-синологів з точки зору висвітлення його впливу на формування ідеології держави Цінь, а згодом – об'єднаної імперії як суспільно-політичного вчення;

- оприлюднення значної кількості документальних матеріалів з історії доби Стародавнього Китаю періоду Східна Чжоу китайською мовою

¹²³ Ideology of Power and Power of Ideology in Early China. Edited by Yuri Pines, Paul R. Goldin and Martin Kern. – Leiden: Brill Academic Pub, 2015. – 348 p.

¹²⁴ Pines Y., Defoort C. Chinese Academic Views on Shang Yang since the Open-up-and Reform Era / Y. Pines, C. Defoort // Contemporary Chinese Thought: Translations and Studies. – 2015. – Vol. 47(2). – P. 59-68.

сприяло значному інтересу, до проблем змін в ідеології та суспільному устрою держави Цінь, до перебігу реформ.

Таким чином, проаналізувавши основні джерела та фахову літературу з проблеми здійснення реформ Шан Яном ми можемо стверджувати, що стан її розробки дозволяє досліджувати дане питання.

РОЗДІЛ II. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У КИТАЇ В VI-III СТ. ДО Р.Х.

2.1. Політичні та соціальні трансформації періоду Чуньцю «Весни й Осені»

Перенесення адміністративного центру правителів Чжоу у 770 р. до Р.Х.¹²⁵ із західної столиці Цзунчжоу (宗周, Zongzhou) (поблизу сучасного м.Сіань, провінції Шеньсі) до східної столиці Ченчжоу (成周, Chengzhou, неподалік м.Лоян, провінції Хенань) стало рубіжною точкою кінця періоду Західне Чжоу (西周國, Xizhou) і початку Східного Чжоу (东周國, Dongzhou) «прогресуючого занепаду» (за Х.Г. Крілем), а разом з цим і двох підперіодів в історії Стародавнього Китаю, які виділяють дослідники: Чуньцю «Весни й Осені» і Чжаньго «Воюючих держав».

За словами Сима Цяня *«столицями Чжоу все ще залишалися Фен[цзін] і Хао[цзін]. Лише коли цюаньжуни нанесли поразку Ю вану, [правлячий] дім Чжоу переїхав на схід в Лої»* (курсив мій. – С.К.)¹²⁶.

Базуючись на комбінованому методі періодизації, період «Чуньцю» («Весни й Осені») охоплює період з 770 р. по V ст. до Р.Х. (Рис. А.2)¹²⁷.

¹²⁵ Maria Khayutina. Western 'capitals' of the Western Zhou dynasty (1046/5 – 771 BC): historical reality and its reflections until the time of Sima Qian / M. Khayutina // Oriens Extremus. – 2008. – Vol. 47. – P. 25.

¹²⁶ 司馬遷《史记》卷四《周本紀》：而周復都豐、鎬。至犬戎敗幽王，周乃東徙于洛邑。 Сима Цянь. ШЦ – Роз. 4. Чжоу бень цзі («Основні записи [про діяння дому] Чжоу»). – Пар. 82 [Електронний ресурс]. / Сима Цянь. Ши цзі. Чжоу бень цзі. – Режим доступу: <http://ctext.org/shiji/zhou-ben-ji>

¹²⁷ Ульянов М.Ю. О выделении периодов при описании исторического процесса на примере периодизации Чуньцю (771-453 до н.э.) и Чжаньго (453-221 до н.э.) в истории Древнего Китая / М.Ю. Ульянов // Ломоносовские чтения. Востоковедение. Тезисы докладов научной конференции. – М., 2008. – С. 60-62.

Іншою важливою віхою була насильницька смерть у 771 р. до Р.Х. Ю вана (周幽王, You wang, 795-771 pp. до Р.Х.) правителя Західного Чжоу у результаті «союзу васалів з варварами»¹²⁸, що також знаменувала подальше послаблення правлячої чжоуської династії та перенесення економічних центрів до регіональних володарів держав в епоху все більшої дезінтеграції (поліцентризму) періоду Східне Чжоу. Більш того, у результаті перенесення столиці, значна частина земель правителів Чжоу була втрачена. Їх політичний вплив також зазнав змін, залишившись у межах незначної території довкола столиці. Послабився ідеологічний образ правлячого дому, що призводило до розмивання цілісності релігійно-політичної доктрини. Разом з тим, роль правителя Чжоу у сакральному сенсі залишалася незміною у Піднебесній. Численні місцеві володарі, які на фоні ослаблення центральної влади значно посилили власну роль і владу на місцях, перетворюючись з представників інтересів правителів Чжоу на наділені повнотою влади у межах контрольованих ними земель, що поступово призводило до перетворення їх на фактично незалежних правителів окремих державних утворень. Ще одна важлива подія, яка відбулася у 770 р. до Р.Х. і пов'язана з історією держави Цінь. Правитель держави Цінь Сян гун (秦襄公, Qin Xiang gong, роки правління 777-766 pp. до Р.Х.) надав прихисток Пін вану (周平王, Zhou Ping wang), правителю династії Чжоу і сину вбитого Ю вана. За такий вчинок лідеру Цінь було даровано землі і надано найвищий титул чжухоу як рівний серед рівних у «китайському» чжоуському світі, а держава Цінь віднині стала державою-го¹²⁹.

¹²⁸ Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайского государства: (Формирование основ социальной структуры и политической администрации) / Л.С. Васильев. – М., 1983. – С. 219.

¹²⁹ Сыма Цянь. Исторические записки (Ши цзи). – Т. II. – С.19; The Cambridge History of China: Volume I: the Ch'in and Han Empires, 221 B.C. – A.D. 220 / D. Twitchett, M. Loewe. – Cambridge, 1999. – P. 33.

Для початку розуміння досліджуваного періоду варто проаналізувати тогочасну систему адміністративних одиниць. Політичні процеси у період Чуньцю відбувалися не в Піднебесній (天下, *tian xia* – Тянься «під небом», «земля, яка знаходиться під опікою неба» – поетична самоназва Китаю у стародавні часи)¹³⁰, а в місті-державі «го»¹³¹, невеликому за розміром, обнесеному захисними стінами, населеному в основному землеробами, у значно меншій мірі ремісниками і торговцями. Вищий управлінський прошарок в основному складався зі знатних родів (родова аристократія), які перебували у тісних родинних зв'язках з правлячою династією і були забезпечені за рахунок податків, отриманих від наданих ним сільських громад. Раби у Стародавньому Китаї тієї доби серйозної, помітної ролі в економіці не відігравали¹³². В основному були задіяні в якості обслуги на роботі в палацах. Мешканці міста-держави добре знали один одного, тому і відносини між правлячим будинком і мешканцями носили довірливий характер. Саме це пояснює глибоко осіле у свідомості і мисленні стародавніх китайців уявлення про державу як велику сім'ю. Підтвердженням цього є термін, який досить часто зустрічається у стародавніх текстах для визначення держави – термін «го цзя» (國家, *guo jia*) – «держава-сім'я». Представники правлячого дому досить часто наголошували на важливості народу і саме від останнього суттєво залежала доля правлячої еліти.

У VI-V ст. до Р.Х. значну роль у житті стародавньокитайського суспільства відігравали «клани» *цзун цзу* (宗族, *zong zu*), створені на основі

¹³⁰ Pines Y. Changing views of tianxia in Pre-imperial Discourse / Y. Pines // *Oriens Extremus*. – 2002. – Vol. 43.1/2. – P. 101-116; Levenson Joseph R. T'ienhsia and Kuo, and the 'Transvaluation of Values' / J.R. Levenson // *The Far Eastern Quarterly*. – 1952. – Vol. 11. – Part 4. – P. 447-451.

¹³¹ Yates D.S. Robin. The City State in Ancient China / R. D.S. Yates // *The Archaeology of City States: Cross-Cultural Approaches*, eds. Deborah L. Nichols and Thomas H. Charlton. – Washington, 1997. – P. 83.

¹³² Рубин В.А. Рабовладение в древнем Китае в VII-V вв. до н.э. / В.А. Рубин // *Вестник древней истории*. – 1959. – №3. – С.8.

патронімічної організації, яка об'єднувала групи родичів, у яких був спільний предок і існували спільні інтереси. Клани були відповідальні за діяння і вчинки всіх своїх членів¹³³.

Правителі семи найсильніших держав (Рис. А.3) посилювали боротьбу за розширення своїх повноважень. Свідченням цього є започаткування адміністративного поділу в Чу (688 р. до Р.Х.), Цзінь (627 р. до Р.Х.), Цінь (розпочався у VII ст. до Р.Х., а завершився у IV ст. до Р.Х.)¹³⁴ і інших державах адміністративних одиниць повітів, які управлялися чиновником направленим з столиці. На початку повіти (військово-адміністративні території сянь і цзюнь) створювали у прикордонних територіях або у щойно від/завойованих місцях.

Суттєво змінився і політичний ландшафт всередині системи, який характеризувався заміною старих на нових політичних гравців. У 453 р. до Р.Х. держава Цзінь фактично перестала існувати. Її землі були розділені між трьома новоствореними володіннями – Чжао, Вей, Хань. Процес розпаду тривав продовж п'ятдесяти років і закінчився у 403 р. до Р.Х. У відповідності до свідчень Сима Цянь: *«на двадцять четвертому році правління [Ціньського] Лі [Гун] гуна (453 р. до Р.Х.) в [державі] Цзінь запанувала смута, вбили Чжи бо, а його землі були розділені між [правлячими домами] Чжао, Хань і Вей»* (курсив мій – С.К.)¹³⁵. У творах історично-географічного жанру доби династії Хань з метою позначення цих держав використовувався

¹³³ Переломов Л.С. Об органах общинного самоуправления в Китае V-III вв. до н.э. / Л.С. Переломов // Китай, Япония. История и филология. – М., 1961. – С. 45-57; Крюков М.В. Формы социальной организации древних китайцев / М.В. Крюков. – М., 1967. – С. 76-96.

¹³⁴ Creel H.G. The beginning of bureaucracy in China: the origin of the Hsien / H.G. Creel // The Journal of Asian Studies. – 1969. – Vol. 23 (2). – P. 180-181.

¹³⁵ Сима Цянь. Исторические записки (Ши цзи). Т. II – С. 309. 《史記》《秦本紀》：二十四年，晉亂，殺智伯，分其國與趙、韓、魏。 – Пар. 43. [Електронний ресурс]. / Сима Цянь. Ши цзі. Цінь бенъ цзі. – Режим доступу: <http://ctext.org/shiji/qin-ben-ji>

термін «три [держави] Цзінь» (三晉, san Jin), що відповідно вказувало на те, що кожна з них вважала себе нащадком держави Цзінь¹³⁶.

Найбільш політико-адміністративні функції були зосереджені в руках кількох впливових сімей, тісно пов'язаних з правлячим домом. Кожна така сім'я мала сферу домінування у державі-го¹³⁷, здійснюючу адміністративний контроль над тим чи іншим напрямком чи галуззю впродовж кількох поколінь.

Серед численних держав-го, які перебували на провідних ролях у період Західне Чжоу, не всі змогли пройти буремні часи військового періоду у початковий період Східного Чжоу, змушені були зникнути з історичної мапи Стародавнього Китаю і бути поглинутими сильнішими. Це і держава Сун (宋國, Song guo), і держави Цао (曹國, Cao guo), і Чень (陳國, Chen guo). У той самий час низка інших держав посилили свою значимість і перетворилися на провідні і потужні військові держави. Мова йде про держави Чу (楚國, Chu guo), У (吳國, Wu guo), Юе (越國, Yue guo) на південних рубежах правлячого дому Чжоу. Значну частину сучасної території провінції Шаньсі знаходилась під котролем держави Цзінь (晉國, Jin guo). Держави Ці (齊國, Qi guo) і Лу (魯國, Lu guo) на сході (сучасна провінція Шаньдун), держава Янь (燕國, Yan guo) на північному сході, північно-західна частина китайської ойкумени відійшла до Цін (秦國, Qin

¹³⁶ Васильев К.В. Планы Сражающихся царств: исследование и переводы / Отв. ред. Л.Н. Меньшиков / К.В. Васильев. – М., 1968. – С. 61.

¹³⁷ Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайской цивилизации. Формирование основ материальной культуры и этноса / Л.С. Васильев. – М., 1976. – С. 233-236.

guo). Питання їх розташування на карті сучасного Китаю (Рис. А.1) неодноразово висвітлювалося на сторінках низки праць синологів¹³⁸.

У VI ст. до Р.Х. у Стародавньому Китаї завершувалася формуватися система мультидержав. Найсильнішими, а відтак і найвпливовішими серед них, були державні утворення Цзінь, Чу, Ці і Цінь. Кожна з означених держав намагалася розширити власну сферу домінування, поступово звужуючи статус правлячого дому Чжоу. За цим прийшло посилення держави Чжен (鄭國, Zheng guo), а її правитель Чжуан гун став першим, хто отримав титул *ба* (霸, ba). Вважається, що п'ятьма гегемонами доби «Весни і осені» були: правитель держави Ці Хуань гун (齐桓公, Qi Huan gōng, роки правління 685-643 pp. до Р.Х.), правитель держави Цзінь Вень гун (晋文公, Jin Wen gōng, роки правління 697-628 pp. до Р.Х.), правитель держави Чу Чжуан ван (楚庄王, Chu Zhuang wang, роки правління 613-591 pp. до Р.Х.), та по черзі правитель держави Сун Сян гун (宋襄公, Song Xiang gōng, роки правління

¹³⁸ Фань Вэнь-лань. Древняя история Китая от первобытно-общинного строя до образования централизованного феодального государства / Фань Вэнь-лань. – М., 1958. – С. 205-213; Васильев К.В. Планы Сражающихся царств: исследование и переводы / Отв. ред. Л.Н.Меньшиков / К.В. Васильев. – М., 1968. – С. 5; Васильев К.В. Истоки китайской цивилизации / К.В. Васильев. – М., 1998. – С. 166; Переломов Л.С. Империя Цинь – первое централизованное государство в Китае (221-202 гг. до н.э.) / Л.С. Переломов. – М., 1962. – С. 22-24; Кучера С.И., Ульянов М.Ю. Китай: от полицентризма к империям // Всемирная история: В 6 т. / гл. ред. А.О. Чубарьян / С.И. Кучера, М.Ю. Ульянов. – М., 2011. – Т.1: Древний мир / отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. – С. 357-373.

650-637 рр. до Р.Х.) і правитель держави Цінь Му гун (秦繆公, Qin Mu gong, роки правління 659-621 рр. до Р.Х.)¹³⁹.

Проте сама система «гегемонства» ще не склалася, а лише перебувала на стадії формування. Згодом лідерство перехопили Ці та Цзінь¹⁴⁰, відповідно за часи правління Хуань гуна (685-643 рр. до Р.Х.) з Ці та Вень гуна (636-628 рр. до Р.Х.) з Цзінь. Якраз на цей час припадає поступова інститутизація цієї системи. На десятки років не було визнаного лідера і, відповідно, точилася боротьба між великими і малими державами за лідерство¹⁴¹. Як влучно характеризує цей період французький синолог А. Масперо «панування гегемонства»¹⁴².

До 771 р. до Р.Х. Стародавній Китай був більш менш єдиною країною, хоча мав локальні моделі розвитку (держава Лу, Ці, Цзінь), проте вже у наступний період (Східне Чжоу) роздробленість була значною, що знайшло своє відображення у пошуку моделей реінтеграції і руху в напрямку унітарної держави. Нова політична ситуація у період Чуньцю призвела до виникнення в межах держав-го нових адміністративних утворень – областей *цзюнь* (郡, jun) та повітів – *сянь* (縣, xian), які відомі як система «областей і повітів» (郡縣制, jun xian zhi). Термін цзюнь спочатку вживався для назви військових формувань, які займали певний район розташування. Згодом сам район, незалежно від наявності війська, отримував назву цзюнь. Назва повіт – сянь – спочатку вживався для територій, які завойовувалися у ході

¹³⁹ 《實用中國名人辭典》 衣兴国编，长春吉林文史出版社，1988年 947頁 [Shiyong Zhongguo mingren cidian Yi Xingguo bian. Changchun: Jilin wenshi chubanshe, 1988. Словник часто вживаних китайських імен під редакцією І Сінго. – Чанчунь, видавництво Цзілінь веньши чубаньше, 1988. – 947 с.]

¹⁴⁰ Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайской цивилизации. Формирование основ материальной культуры и этноса / Л.С. Васильев. – М., 1976. – С. 256.

¹⁴¹ Walker R.L. The Multi-State system of Ancient China / R.L. Walker. – Westport, 1953. – P. 41-58.

¹⁴² Maspero H. La Chine antique. – Paris, 1927. – P. 298-358.

міжусобиць. Ці два утворення управлялися призначеними посадовцями, які отримували платню і були напряму підзвітні правлячому двору. При цьому, слід наголосити, вони спадково не наслідували ці землі. Поступово подібний управлінський принцип почали застосовувати і до так званих «внутрішніх» володінь¹⁴³. Повіти вперше згадуються у 688 р. до Р.Х.¹⁴⁴ у державі Цінь, ми вважаємо, що більш ймовірним використання такої територіальної одиниці у південній державі Чу у 598 р. до Р.Х., у той час, як згадка про області відноситься до держави Вей, близько 400 р. до Р.Х. Що стосується держави Цінь¹⁴⁵, то області цзюнь і повіти сянь були запроваджені у 456 р. до Р.Х. і цей процес був пов'язаний з відповідними реформаторськими діями.

Український синолог В.В. Величко¹⁴⁶ погоджується, що у період «Весни й осені» почали утворюватися найдрібніші адміністративно-територіальні одиниці волості – сян та поселення – лі. І наголошує, що не тільки китайські держави, а й володіння чжухоу почали створювати територіальну структуру, застосовуючи у разі необхідності такі одиниці як цзюнь, сянь, сян та лі. Як він зазначає, реалізація функцій «чжухоу» як міні-центру у власному володінні почала реалізовуватися не тільки через родинні зв'язки та застосування воєнної сили, але й через постійно зростаючу територіальну структуру та дедалі складніший територіальний устрій. Зокрема, їх володіння часом нагадували китайську державу у мініатюрі. Вочевидь правителі залучали і користувалися порадами практикуючих

¹⁴³ Величко В.В. Регіональне управління у давньокитайській державі: від родового до адміністративного принципу / В.В. Величко // Східний світ – 2007. – №2. – С. 97.

¹⁴⁴ Bodde Derk. China's First Unifier: A Study of the Ch'in Dynasty as Seen in the Life of Li Ssu 李斯 280–208 B.C. / D. Bodde. – Leiden, 1938. – P.26.

¹⁴⁵ Creel H.G. The beginning of bureaucracy in China: the origin of the Hsien / H.G. Creel // The Journal of Asian Studies. – 1969. – Vol. 23 (2). – P. 160; The Cambridge History of China. – Vol. I: the Ch'in and Han Empires, 221 B.C. – A.D. 220 / D. Twitchett, M. Loewe. – Cambridge, 1999. – P. 33.

¹⁴⁶ Величко В.В. Системи управління регіонами в давньому Китаї: досвід історичного моделювання / В.В. Величко // Китаєзнавчі дослідження. – 2011. – №1. – С. 84.

управлінців, філософів і стратегів, активно запрошуючи їх до управління¹⁴⁷. При цьому варто пам'ятати, що вони не були пов'язані родинними зв'язками з місцевою елітою.

Іншою новацією стала поява писаного права взамін існуючого «традиційного права», яке опиралося на «лі» (禮, lǐ – обряди, ритуал, церемонія, звичаї, усталені правила, норми моральної поведінки), в снові якого лежало звичаєве право. Прикладам такої практики науковці вважають появу відлитої на бронзовому тринозі «Кодексу покарань» (刑書, xíng shū) у 536 р. до Р.Х. у державі Чжен¹⁴⁸ (Рис. Д.2, Д.2а). Це сама раннє підтвердження на сьогодні. Інші держави подібні кроки здійснили дещо пізніше. А саме, у історичній літературі згадуються 513 р., 501 р. і більш пізні роки. Що стосується держави Цінь, то ця практика була реалізована лише у період правління Сяо гуна і його міністра-сяна (相, xiāng – керівник адміністративного апарату і військ у державах періоду Чжаньго) Шан Яна у середині четвертого століття до Р.Х. Закони по своїй природі мали каральний характер. Практика інших держав цього періоду вказує, що покарання застосовувалося повсемістно, проте такого комплексного охоплення і підходу як у державі Цінь не було в жодній іншій. Саме тому, поява і початок

¹⁴⁷ 徐，春秋战国时期的社会变革，中央研究院歷史語言研究所集刊，第三十四本 – 臺北，1963. [Xu. Chunqiu Zhanguo shiqi de shehui biange. Zhong yang Yan jiu yuan lishi yuyan yanjiusuo ji kan. Di san shi si ben, Taibei, 1963. Сюй. Соціальні зрушення в період Чуньцю – Чжаньго. Збірник статей Інституту історії та філології Академії наук Тайваню. – 1963. – Т. 34. – С. 556-562]; Walker R.L. The Multi-State system of Ancient China / R.L. Walker. – Westport, Conn.: Greenwood Press, 1953. – P. 59.

¹⁴⁸ Creel H.G. The Origins of Statecraft in China. – Vol. 1. The Western Chou Empire / H.G. Creel. – Chicago: The University of Chicago Press, 1970. – 559 p.; Bai Shouyi. An outline history of China / Bai Shouyi. – Beijing: Foreign language press, 2002. – 803 p.

застосування писаних законів і нових адміністративних норм¹⁴⁹ дає нам підстави стверджувати про перетворення на централізовану бюрократичну державу, послідовниками якої були представники школи фа цзя. Застосування цих ідей стало причиною стрімкого перетворення Цінь з «держави-го» на першу в історії Стародавнього Китаю імперії.

У передреформений період, коли «держава-го» вступала у війну, її правителі обкладали працівників на землі «збором»¹⁵⁰. У цьому випадку одиницею оподаткування виступало адміністративне об'єднання домогосподарств, яке називалося «цзін» (井, jǐng – «криниця»)¹⁵¹. Разом з тим у деяких державних утвореннях (594 р. до Р.Х. у Лу, середина VI ст. до Р.Х. у Чжен) була започаткована новація у сфері оподаткування, коли «му» (畝, mǔ – одиниця площі орної землі, 1/15 га) стає основою для оподаткування індивідуальних наділів. Проте, у період Чуньцю земельні наділи не перетворилися у вільно відчужувану власність, незважаючи на зростаючу роль індивідуальних працівників на землі і зменшення ролі общини у системі нового оподаткування.

В означений період продовжувалась взаємодія і контакти «китайського світу» і представників так званого «не китайського», кожна з держав¹⁵² у

¹⁴⁹ Bodde Derk. China's First Unifier: A Study of the Ch'in Dynasty as Seen in the Life of Li Ssu 李斯 280–208 B.C. / D. Bodde. – Leiden, 1938. – P. 82.

¹⁵⁰ Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайской цивилизации. Формирование основ материальной культуры и этноса / Л.С. Васильев. – М., 1976. – С. 247.

¹⁵¹ Васильев К.В. Истоки китайской цивилизации / К.В. Васильев. – М., 1998. – С.174.

¹⁵² 先秦古国志 / 林屋公子著. –北京华文出版社, 2014年 [Xian Qin gu guo zhi. Lin Wu gong zi. – Beijing, Hua wen chuban she, 2014. Записи про стародавні держави до об'єднаної епохи Цінь. – Пекін, видавництво «Хуавень чубаньше», 2014. – 380 с.] – С. 353-357.

більшій чи меншій мірі мала у своєму етнічному складі населення групи, елементи, які у подальшому будуть називатися не інакше як «варвари»¹⁵³.

Військо в дореформений період складалося з військових підрозділів і колісниць родової знаті¹⁵⁴. Як зазначає Л.С. Васильєв¹⁵⁵ «старі патріархальні форми, які базувалися на принципі разової мобілізації були вже недостатніми і не могли у повній мірі виконувати свою функцію». Саме тому, на нашу думку, реформи у період Чжаньго передбачали підпорядкування і формування загальнодержавного військового утворення під проводом правителя, яке формувалося, головним чином, з селян в нових умовах введення війни.

Таким чином, можемо констатувати суттєві новації чжоуського Китаю. Зміна підперіоду Чуньцю на Чжаньго перш за все характеризувалася зміною політичного ладу Стародавнього Китаю. Кожна із найсильніших держав доби чи то Цзінь, чи Чу, чи Ці, чи Цінь намагалася розширити сферу домінування, використовуючи систему «ба» («гегемонство»), конкуруючи за політичне лідерство та виробляючи власні моделі розвитку. Крім того, залишалася численна група малих за розміром і впливом на процеси держав, які у наступний період були остаточно поглинуті. Натомість статус правлячого дому Чжоу мав тенденцію до скорочення власних повноважень. Стародавній Китай вступав у період поліцентризму і перманентних військово-політичних змагань. У сфері економіки, відзначаємо прогрес у землекористуванні, інтенсифікації торгівлі, зростання кількості міст і площ займаних під поселення. Відбувається формування нових адміністративних утворень областей (цзюнь) та повітів (сянь). Система управління будувалася на васальних відносинах, коли на місцях призначалися ставленики по спадковій

¹⁵³ Крюков М.В. [и др.] Древние китайцы в эпоху централизованных империй. Формы социальной организации древних китайцев / М.В. Крюков, Л.С. Переломов, М.В. Софронов, Н.Н. Чебоксаров. – М., 1983. – С.344-354.

¹⁵⁴ Там само. – С.176.

¹⁵⁵ Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайской цивилизации. Формирование основ материальной культуры и этноса / Л.С. Васильев. – М., 1976. – С. 266.

лінії і родинним кровним зв'язкам. Система отримала назву «цзун фа» (宗法, zong fa) – «система родинних зв'язків». Правителі призначали міністрів (qing, 卿) і чиновників на високі управлінські посади (大夫, da fu) та посадовців найнижчої управлінської ланки (士, shi) – за звичай родичів, на яких покладалося вирішення різного роду питань. Саме останні відігравали провідну роль у наступному періоді, ставши формуючим елементом нового соціального прошарку. Якраз ці зміни і знаменували прихід нової епохи – періоду Чжаньго.

2.2 Соціально-політичний розвиток Китаю у період Чжаньго «Воюючі держави»

Після утвердження правлячого дому Чжоу¹⁵⁶ нові правителі розподілили землі серед членів і наближених до правлячого дому союзників, нащадків колишніх правителів Шан¹⁵⁷, а також місцевих володарів, яким були залишені і збережені володіння попереднього періоду. Це сприяло тому, що китайський політичний світ поділився на безліч політичних утворень. Загалом, як підрахував Д. Бодде, таких у період «Чуньцю» існувало 170¹⁵⁸, більшість з яких представляли собою невеликі утворення, які в свою чергу ділилися на ще менші утворення і були сформовані з маєтків, які надавалися чи то по родинній лінії, чи по службовій кожному правлячим домом. Через декілька поколінь власники цих наділів почали позиціонувати себе як «незалежні» від центральної влади, що врешті-решт привело до

¹⁵⁶ Крил Х.Г. Становление государственной власти в Китае: империя Западная Чжоу / Х.Г. Крил. – СПб., 2001. – С. 232-233; – С. 254.

¹⁵⁷ Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайского государства: (Формирование основ социальной структуры и политической администрации) / Л.С. Васильев. – М., 1983. – С. 201-202.

¹⁵⁸ Bodde Derk. China's First Unifier: A Study of the Ch'in Dynasty as Seen in the Life of Li Ssu 李斯 280–208 B.C. / D. Bodde. – Leiden, 1938. – P.21.

дезінтегралізації (поліцентризму) з її притаманними ритуальними і політичними зобов'язаннями. З часом чисельність цих політичних утворень суттєво зменшилися через військові конфлікти і збройні протистояння, що у подальшому визначило і дало назву другому підперіоду Чжоу – «Чжаньго» («Воюючі держави») та появі держав васалів правлячого дому Чжоу на чолі з «чжухоу» (諸侯國, Zhuhou guo) на місцях, які знаходилися під сюзеренітетом вана. Саме «чжухоу» уособлювали собою владу і мали обов'язок захищати правлячий дім Чжоу від посягань на територію з боку «варварських» племінних об'єднань «ді», «жун» (цяни), «цюаньжун», «мань» і інших¹⁵⁹, а також дбали про встановлення порядку у різних державах-го (國, guo) і сприяли проведенню міждержавних зустрічей та формуванню союзів «мен» (meng, 盟).

У період Чжаньго термін «го» (國, guo) лише дуже умовно можна перекласти як «держава». Разом з тим дослідник не вважає, що поширений у російськомовній науковій літературі термін «царство» відповідає і відображає суть процесів. Зрештою, як справедливо відзначають і застосовують західні науковці, термін “State” краще відображає суть. Традиційна система уявлень про світ, який населяють го була нерозривно пов'язана з поняттям «Тянься» (Піднебесна) як об'єктом влади верховного правителя «вана». Го уявляло собою передане у спадщину володіння, «подародавне, надане» ваном тому або іншому чжухоу (васалу). Го, у свою чергу, складалося із декількох цзя (家, jia) – володінь аристократів дафу (大夫, dafu). «Тянься», «го» і «цзя» склали три рівні єдиної ієрархічної системи, яка існувала в епоху Чжоу, проте в кінці I тисячоліття до Р.Х. була піддана радикальним змінам.

¹⁵⁹ Крюков М.В. [и др.] Древние китайцы в эпоху централизованных империй. Формы социальной организации древних китайцев / М.В. Крюков, Л.С. Переломов, М.В. Софронов, Н.Н. Чебоксаров. – М., 1983. – С. 56-76.

Система регіонального управління передбачала відданість по лінії правлячої династії Чжоу і базувалася на управлінні розподілених між родичами і представниками правлячої династії областей-паїв¹⁶⁰. Певних змін зазнала система територіального управління, трансформувалися також і стосунки між правлячим домом Чжоу як суверена та їх васалами – чжухоу, правителями на місцях. У силу об'єктивних причин це було спричинене тим, що правителі Чжоу мешкали на західних кордонах нового територіального об'єднання і, відповідно, слід було знайти оптимальну взаємодію та можливість контролю по лінії центр і віддалені території (периферія). Це, врешті-решт, привело до утвердженої моделі, яка задовольняла правлячий дім та представників на місцях у формі земельних володінь. Відтак влада чжоуського вана цілком залежала від налаштованості регіональних еліт та бажання збереження існуючого статус-кво. У досліджуваній період сім найсильніших держаних утворень почали поступового відходити від догмату чжоуцентризму, що було притаманно попередній епосі, посилюючи таким чином відцентрові сили¹⁶¹. Прикладом таких дій стало присвоєння титулу «ван» (王, wang) регіональними володарями (держава Вей – 344 р. до Р.Х., держава Цінь і Хань – 325 р. до Р.Х., держави Чжао, Янь – 323 рр. до Р.Х.)¹⁶², яким лише раніше називав себе правитель Чжоу.

Разом з тим, на початок періоду Чжаньго у шести найсильніших, окрім держави Цінь, замість автономних [областей], зазвичай кланових, зайняла місце територіально-адміністративна організація. Цей феномен досліджено вперше К.В. Васильєвим¹⁶³. Тому не дивно, що представники державної влади здійснювали щоденний контроль над усіма справами общини.

¹⁶⁰ Васильєв Л.С. Проблемы генезиса китайской цивилизации. Формирование основ материальной культуры и этноса / Л.С. Васильев. – М., 1976. – С. 208.

¹⁶¹ Там само. – С. 217-219.

¹⁶² The Cambridge history of Ancient China. From the Origins of Civilization to 221 B.C. / M. Loewe, E.L. Shaughnessy. – Cambridge, 1999. – P. 602-603.

¹⁶³ Васильєв К.В. Истоки китайской цивилизации / К.В. Васильев. – М., 1998. – С. 234.

Повноваження чиновників були вкрай широкими, що дозволяло їм втручатися у різні сфери життя. Бюрократія – найдавніший інститут в Китаї. Її представники збирали, аналізували, оброблювали, перевіряли статистичні дані на місцях і передавали узгоджену інформацію на вищий рівень, зокрема у відомства головного міністра (сяна)¹⁶⁴ і правителя для прийняття рішень. Крім того відомство сяна володіло детальними даними про різні території, про кількість зібраного збіжжя, податків і фінансів, правопорушеннях, мало вичерпні географічні карти з детальним описом території. Ці свідчення підтверджуються при дослідженні численних документальних джерел.

Селянські наділи поступово перетворювалися в індивідульне сімейне володіння, яке передавалося у спадщину. Ідеальний стандарт площі земельного наділу і прибудинкової ділянки необхідного для того, щоб прогодувати сім'ю у складі 5-8 осіб дорівнював відповідно 100 му і 5 му¹⁶⁵.

Мен цзи, як один з наших наративних джерел, описуючи це явище, пише: *«правитель династії Ся встановив ділянку (наділ) у 50 му і оплату податків, засновник династії Ін встановив ділянку у 70 му і систему взаємодопомоги, правителі Чжоу встановили ділянку у 100 му, запровадивши оплату десятини»* (курсив мій. – С.К.)¹⁶⁶.

Також сформувалася загальна військово-податкова система. Починаючи з періоду Чжаньго термін «поле і подвір'я» (田宅, tian zhai) стало одиницею оподаткування господарчого комплексу. За цими параметрами держава Цінь суттєво відставала від решти.

¹⁶⁴ Крил Х.Г. Становление государственной власти в Китае: империя Западная Чжоу / Х.Г. Крил. – СПб., 2001. – С. 16.

¹⁶⁵ Васильев К.В. Истоки китайской цивилизации / К.В. Васильев. – М., 1998. – С.235.

¹⁶⁶ 孟子《孟子》《滕文公上》：夏后氏五十而貢，殷人七十而助，周人百畝而徹，其實皆什一也。 Мен цзи. [Трактат] «Мен цзи». – Пар. 3 [Електронний ресурс]. / Мен цзи. – Режим доступу: <http://ctext.org/mengzi/teng-wen-gong-i/zhs>

Поміж тим у період Чжаньго мала місце ціла система змін: технологічних, демографічних, управлінських, військових, кліматичних, які суттєво вплинули на суспільний розвиток. Спробуємо описати ці процеси.

За даними творів «Гуань цзи» (管子, Guan zi) «Книга майстра Гуаня» і «Шаньхайцзін» (山海经, Shan hai jing) «Книга гір і морів»¹⁶⁷ у період Чжаньго мали місце технологічні новації – розроблялися 5270 гірськорудних родовища (у тому числі 467 мідних і 3608 залізних). Найбільше їх було у державах Чу і Хань¹⁶⁸.

Археологічні свідчення¹⁶⁹ вказують, що залізні знаряддя праці (鐵農具, tie pongju), а також посуд, військові обладунки почали використовувати у VII-VI ст. до Р.Х. Велика ймовірність, що з початком використання заліза суттєво виросло і виробництво сільськогосподарської продукції. В останні десятиліття археологічні джерела та численні знахідки засвідчили безсумнівний факт використання заліза та значного прогресу у гірничо-металургійному секторі¹⁷⁰. Давньокитайські металурги відкрили у цей час технологічний спосіб надання чавуну більшої пластичності і отримання так званого «ковкого чавуну»¹⁷¹. Проте масштаби використання виробів із заліза

¹⁶⁷ Каталог гор и морей (Шань хай цзин). Пред., пер. и ком. Э.М.Яншиной / Э.М. Яншина. – М., 1977. – 236 с.

¹⁶⁸ 楊寬, 戰國史上海, 1957 年 [Yang Kuan Zhanguo shi Shanghai, 1957. Ян Куань. Історія періоду Чжаньго – Шанхай, 1957] – С. 37; Крюков М.В. [и др.] Древние китайцы в эпоху централизованных империй. Формы социальной организации древних китайцев / М.В. Крюков, Л.С. Переломов, М.В. Софронов, Н.Н. Чебоксаров. – М., 1983. – С. 160-165.

¹⁶⁹ Дебен-Франкфор К. Древний Китай / К. Дебен-Франкфор. – М., 2002. – 160 с.

¹⁷⁰ 李松 《中国青铜器》 –北京: 五洲传播出版社, 2009 年. 157 頁 [Li Song. Zhongguo Qingtongqi. – Beijing, Wuzhou chuanbo chuban she, 2009. Лі Сун. Китайські бронзові вироби. – Пекін, видавництво «Учжоу чуаньбо чубаньше», 2009. – 157 с.]

¹⁷¹ Васильев К.В. Истоки китайской цивилизации / К.В. Васильев. – М., 1998. – С.216.

не слід переоцінювати. У період Чжаньго це не було поширеним явищем. Спосіб лиття, а не кування виробів призводив до того, що вони були не міцними і крихкими. Проте, значно частіше продовжували застосовувати традиційні вироби з бронзи, каміння, дерева.

Іншим фактором зростання слід розглядати широке застосування іригаційної системи (свідчення вказують, що початок їх будівництва слід відносити до періоду Чуньцю), яка сприяла збільшенню оброблювальних земель та охопленням великої території. Іригація особливо була поширена у басейнах річок Вейхе (渭河, Wei he, притока Хуанхе) і Мінцзян (岷江, Min jiang, притока Янцзи). Зростання агротехнічної майстерності також сприяло тому, що з'являються окремі райони (центр і південь), де збір урожаю проводять кілька разів на рік. Крім того, були запроваджені нові способи обробітку земель із застосуванням тварин. Усі ці перераховані фактори вплинули на подальший розвиток сільськогосподарського виробництва.

Мають місце демографічні зміни. Згідно приведених даних у книзі Фань Вень-лана¹⁷², населення семи найсильніших держав не перевищувало 20 млн. осіб. Найбільшим по кількості було Чу – 5 млн. осіб, 3-4 млн. чоловік у державі Вей, 3,5 млн. у Цінь, 2-2,5 млн. у Чжао, 3-4 млн. у Ці, у державі Хань і Янь мешкало всього 3 млн. осіб. Крім семи найсильніших держав періоду були і менші державні утворення: Сун, Чжен, Чень, Цай, Цао і інші¹⁷³.

У період Чжаньго подальшого розвитку набули ринки, сухопутні і річкові торговельні шляхи, збільшилась інтенсивність торгових операцій як у межах окремих держав, так і в цілому у Піднебесній. З'являються центри, які спеціалізувалися на виробництві окремих видів товарів¹⁷⁴. На це вказує

¹⁷² Фань Вэнь-лань. Древняя история Китая от первобытно-общинного строя до образования централизованного феодального государства / Фань Вэнь-лань. – М., 1958. – С.213.

¹⁷³ Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая / Л.С. Переломов. – М., 1981. – С. 12.

¹⁷⁴ Книга правителя области Шан (Шан цзюнь шу) / Л.С. Переломов. – М., 1993. – С. 45.

система державного оподаткування торговельних перевезень і торговельних операцій¹⁷⁵. У всіх місцях широкого розповсюдження набувають грошові розрахунки із застосуванням монет (Рис. Г.1, Г.2, Г.3, Г.4), які чеканили багато держав¹⁷⁶. Найбільшим торговельним містом у період Чжаньго було м. Дінтао (定陶, Ding tao)¹⁷⁷, яке знаходилось у державі Сун. Незважаючи на існуючі можливості і обіг грошей, економіка по своїй суті залишалася бартерною, в якій обмін товару на товар відігравав провідну роль¹⁷⁸.

Адміністративні центри держав стрімко зростали. Згідно проведених досліджень китайським археологом Лі Цзичжі¹⁷⁹, місто Юнчен (адміністративна столиця держави Цінь у період з 677 по 383 рр. до Р.Х.) являло собою прямокутник площею близько 10 км², було оточено 15 м валами і ровом глибиною 5,2 м, і шириною 12.5-25 м. Місто Юеян (адміністративна столиця держави Цінь у період з 383 по 350 рр. до Р.Х.) займало площу 6 км² (Рис. А.8). У порівнянні з іншими столицями держав того часу захисні споруди були на рівні, проте займана площа столиці держави Цінь дещо поступалася столиці держави Ці місту Ліньцзі (Linzi, 臨淄, Рис. А.7), головному місту Сяду (下都, Xiadu, Рис. А.5) держави Янь чи

¹⁷⁵ Васильев К.В. Истоки китайской цивилизации / К.В. Васильев. – М., 1998. – С. 225-226.

¹⁷⁶ Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая / Л.С. Переломов. – М., 1981. – С. 15-16.

¹⁷⁷ The Cambridge history of Ancient China. From the Origins of Civilization to 221 B.C. / M. Loewe, E.L. Shaughnessy. – Cambridge, 1999. – P. 597.

¹⁷⁸ Там само. – P. 607.

¹⁷⁹ 李自智〈秦國與列國都城規劃的比較研究〉《周秦文化研究》西安陝西人民出版社，1998年 – 609-623页 [Li Zizhi. Qin guo yu lieguo ducheng guihua de beijiao yanjiu. Zhou Qin wenhua yanjiu. Xian: Shaanxi renmin chubanshe, 1998. Лі Цзичжі. Порівняльний аналіз планів адміністративних столиць держави Цінь і решти шести найсильніших // «Дослідження культури Чжоу і Цінь». – Сіань: видавництво «Шеньсі женьмін», 1998. – С. 609-623]

столиці держави Чжао місту Ханьдань (邯鄲, Han dan, Рис. А.6)¹⁸⁰. Існують не прямі свідчення, що деякі з них на той час вже мали від 70 до 350 тис. мешканців.

Аналізуючи зміни у військовій сфері, цілком прогнозовані статистичні дані приводить у своїй роботі американський синолог китайського походження почесний професор історії і соціології університету Піттсбурга Сюй Чжоюнь (許倬雲, Xu Zhuoyun)¹⁸¹. У своїй книзі «Стародавній Китай в перехідний період»: аналіз соціальної мобільності у період з 722-222 рр. до Р.Х., дослідник зазначає, що за 259-річний проміжок (у період з 722 по 464 рр.) було лише 38 років без війни, у той час як 242-річний проміжок (з 463 по 222 рр.) було не менш ніж 89 таких років. Очевидна різниця полягала у тому, що сама назва періоду Чжаньго «Воюючі держави» вказує на збільшення масштабів, кількості учасників і інтенсивності ведення війни¹⁸². Дослідник Дінсін Чжао взагалі запропонував періодизацію, яка відображає стрімку воєнну динаміку періоду Східного Чжоу. Зокрема, науковець виділяє «еру гегемонів» (770-546 рр. до Р.Х.), «еру трансформацій» (545-420 рр. до Р.Х.), «еру тотальної війни» (419-221 рр. до Р.Х.)¹⁸³. Якщо у початковий період династії Чжоу головними учасниками військових кампаній були родова знать¹⁸⁴, а основним засобом ведення бойових дій були бойові колісниця, то вже у кінці цього періоду на авансцену війни виходять професійні військові. Зменшувалася кількість застосування бойових колісниць в силу застосування

¹⁸⁰ Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая / Л.С. Переломов. – М., 1981. – С.14.

¹⁸¹ Cho-yun Hsu. Western Chou Civilization / Hsu Cho-yun. – Yale University Press, 1990. – P.68.

¹⁸² Дельнов А.А. Китай. Большой исторический путеводитель / А.А. Дельнов. – М., 2008. – С.138.

¹⁸³ Dingxin Zhao. The Confucian-Legalist State. The New Theory of Chinese History / Zhao Dingxin. – N.Y. : Oxford University Press, 2015. – P. 111-194.

¹⁸⁴ Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайской цивилизации. Формирование основ материальной культуры и этноса / Л.С. Васильев. – М., 1976. – С. 246-247.

нових тактичних підходів для ведення бою. Натомість посилювалося значення великої маси піхотинців із селян, зростали кількісні показники армійських підрозділів¹⁸⁵. Якщо у період Чуньцю армія окремої держави нараховувала 30 тис. осіб, то у період Чжаньго ця кількість зросла вдвоє. У своєму дослідженні М.Е. Льюїс засвідчує дані, що армія держави Цінь володіла 1 млн. піхотинців, 1000 колісниць і 10 тис. коней¹⁸⁶. Загалом помилково було б вважати, що держава Цінь могла мобілізувати такі ресурси, тому дані вочевидь перебільшені.

У вершників азіатського степу стародавні китайці запозичили нові методи ведення війни – використання кінних вершників (趙國騎兵, Zhao guo qi bing) як потужнього доповнення піхотинців у військових баталіях. Зокрема ця інновація була впроваджена у державі Чжао (307 р. до Р.Х.). Правитель У Лін ван (趙武靈王, Zhao Wu Ling wang) запровадив у війську одяг кочових племен ху. У джерелах не описано, що являв собою цей одяг. Виходячи з більш пізніх даних, які наводять дослідники, можна стверджувати, що він складався з короткої куртки і штанів, які можна було легко використовувати при їзді верхи¹⁸⁷. Німецький дослідник Е. Еркес¹⁸⁸ встановив, що мистецтво верхової їзди, а можливо й мистецтво стрільби з луку сидячи у сідлі, було відомо у різних районах Стародавнього Китаю задовго до 307 р. до Р.Х. Проте широкого розповсюдження набуло за часів У Лін вана. Суттєво змінилося і військово спорядження (戰國的兵器, Zhanguo de bingqi)¹⁸⁹.

¹⁸⁵ Cho-yun Hsu. *Western Chou Civilization* / Hsu Cho-yun. – Yale University Press, 1990. – P. 62-71.

¹⁸⁶ *The Cambridge history of Ancient China. From the Origins of Civilization to 221 B.C.* / M. Loewe, E.L. Shaughnessy. – Cambridge, 1999. – P. 626.

¹⁸⁷ Васильев К.В. *Планы Сражающихся царств: исследование и переводы* / Отв. ред. Л.Н.Меньшиков / К.В. Васильев. – М., 1968. – С.191

¹⁸⁸ E.Erkes. *Das Pferd im Alten China* / E. Erkes // *T'oung Pao*. – 1940. – Vol. XXXVI. – Livre 1. – P. 50-53.

¹⁸⁹ Sawyer D. Ralph. *Ancient Chinese warfare* / D.R. Sawyer. – New York, 2011. – 576 p.

Військовим підрозділам цієї доби була притаманна сувора дисципліна і трималися вони на суттєвому порядку¹⁹⁰ і безпосередньому підпорядкуванні військовим генералам (將軍, jiāng jūn). На озброєння було прийнято покращені шоломи (Рис. Б.1), мечі (劍, jiàn, Рис. Б.2, Б.3), гарпуни «ге» (Рис. Б.4), піки (矛, māo, Рис. Б.5)¹⁹¹, луки і стріли (弓箭, gōng jiàn, Рис. Б.6), кинджали (Рис. Б.7), арбалети (弓弩, gōng nǔ, Рис. Б.8) інші, які широко використовувалися впродовж тривалої історії Стародавнього Китаю. З'являється військовий флот¹⁹².

Крім того, були удосконалені методи ведення війни із застосуванням облоги, набули нового значення фортифікаційні споруди¹⁹³. З'являються військові стратеги (兵家, bīng jiā)¹⁹⁴ та формується їх теоретичне надбання. Сам термін «стратегі» («Strategists») в англомовній літературі був запропонований і введений у науковий обіг німецьким вченим Гансом

¹⁹⁰ 地图里的兴亡. 秦, 从部落到帝国. 上/风长眼量著. –北京: 中国地图出版社, 2015 [Ditu li de xingwang. Qin, cong buluo dao di guo. shang / Feng Changyan liang zhu. – Beijing: Zhongguo ditu chubanshe, 2015. Фен Чанянь. Карта злетів і падінь. (держави) Цін: від племенні до імперії – Пекін, видавництво «Чжунго діту чубаньше». – 245 с.] – С.184-189.

¹⁹¹ Yates D.S. Robin. The Development of Some Early Chinese Weapons / R.D.S. Yates // Needham Research Institute Newsletter. – 1998. – No.16. – P. 3-4. [Електронний ресурс]. / R.D.S. Yates. – Режим доступу: <http://www.nri.org.uk/NRI%20Newsletter%20No.16%20Feb%201998a.pdf>

¹⁹² Малявин В.В. Китайская цивилизация / В.В. Малявин. – М., 2000. – С.74.

¹⁹³ 楊寬《戰國史》 [Yang Kuan. Zhanguo shi. ... – С.46.

¹⁹⁴ Gawlikowski K. The strategic tradition as an essential part of Chinese culture/ K. Gawlikowski // Opera in honorem venerandi Stanislavi Kuczerae natalia sua octogesima quinta celebratis – Sinologi mira k jubileju Stanislava Kuchery. Sbornik trudov, 'Uchionuje Zapiski Otdiela Rossijskoj Akademii Nauk' – Vypusk 11. – Moskva 2013. – S. 427-455; Мистецтво війни Сунь-дзи (Сунь-дзи бінфа). Пер. з давньокит. С. Лесняка. Вст. і ком. С.В. Капранова / С. Лесняк // Китаєзнавчі дослідження. – 2014. – №1-2. – С.108-125.

Штайнінгером (Hans Steininger, 1920-1990)¹⁹⁵ лише наприкінці ХХ ст. у 1983 р. польський професор К. Гавліковський, вивчаючи китайську військову думку особливо у стародавній період, виявив не тільки визначальні риси, а й відмінності від європейської військової думки (на прикладі давньоримських джерел). Зокрема європейці боролися проти *дечого*, а китайці боролися за *дещо*¹⁹⁶.

Аналізуючи соціальну сферу, слід наголосити, що головним соціальним утворенням доби Чжаньго був патрілінійний клан – патронімія (група родинних великих або менших за розміром сімей, спільно об'єднаних по батьківській лінії, що здійснюють спільну господарську діяльність), яка у китайській традиції називається цзун (宗, zong) або цзун цзу (宗族, zong zu, дослівно «клан-плем'я»)¹⁹⁷. Вона об'єднувала від декількох сотень до тисячі і більше сімей, які належали до однієї групи родичів, відбували спільні культові церемонії, представляли собою орган самоуправління і були господарською одиницею. Таким чином, патронімія мала комплексне значення для її членів і виконувала низку функцій: ідеологічну, соціальну, господарську, суспільну. Вся патронімія проживала спільно, займаючи одне або кілька поселень. Всередині патронімії існував поділ на «старших і шанованих, батьків-старших братів» *фу сюн* (夫兄, fu xiong) і «молодших,

¹⁹⁵ Gert Naundorf, Karl-Heinz Pohl, Hans-Hermann Schmidt & Hans Steininger / G. Naundorf, K.H. Pohl, H.H. Schmidt, H. Steininger // Religion Und Philosophie in Ostasien Festschrift Für Hans Steininger Zum 65. Geburtstag. – Königshausen und Neumann, 1985. – 482 p.

¹⁹⁶ Needham J. (et al). Science and Civilisation in China. – Vol. 5. Chemistry and Chemical Technology. – Part 6. Military Technology: Missiles and Sieges / J. Needham. – Cambridge, 1995. – С. 37.

¹⁹⁷ Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая / Л.С. Переломов. – М., 1981. – С. 16.

підпорядкованих, синів-молодших братів» *цзи ді* (子弟, *zǐ dì*). Перші очолювали сім'ї, другу групу об'єднували представники молодшої генерації¹⁹⁸.

На чолі цзунів стояла рада старійшин *фу лао* (父老, *fù lǎo*) – найбільш поважних і шанованих громадою осіб. Старійшини були наділені правом комунікативної функції із зовнішнім світом, вели переговори з державним апаратом (правлячою адміністрацією, представниками родової аристократії)¹⁹⁹. Також розглядалися як доповнення міського адміністративного апарату і його опорою на місцях. Виразниками голосу громади були троє старійшин *сань лао* (三老, *sān lǎo*, дослівно «троє старших»)²⁰⁰. Крім вищеперерахованих функцій, вони вершили судочинство і встановлювали правочинність, проводили розподіл земель патронімії придатних для обробітку і вирощування сільськогосподарських культур.

Традиційними формами ведення господарства у VI-V ст. до Р.Х. виступають наділи, які переходили у володіння окремих сімей з правом передачі їх у спадщину. Відтак, низка «держав-го» ініціювали запровадження поземельного податку. У державі Цинь його запровадили найпізніше – у 408 р. до Р.Х.²⁰¹, у цей рік було вперше зафіксовано оплату збіжжям. Дана подія вказує на трансформацію фіскальної системи і переходу від трудоднів до земельних податків (ймовірно до державної скарбниці). Як ми вже відзначали, це набагато раніше зробили інші сусідні держави.

¹⁹⁸ Сыма Цянь. Исторические записки (Ши цзи). – Т. II. – С.162-163; Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая / Л.С. Переломов. – М., 1981. – С. 36.

¹⁹⁹ 楊寬：《論商鞅變法》《歷史教學》第五期，1955年，30~35頁。[Yang Kuan. Lun Shang Yang bian fa. Li shi jiao xue. di wu qi, 1955 nian 30~35 ye. Ян Куань. Дискусії щодо реформ Шан Яна // Викладання історії. – 1955. – №5. – 30-35 с.] – С. 32.

²⁰⁰ Книга правителя області Шан (Шан цзюнь шу) / Л.С. Переломов. – М., 1993. – С. 45.

²⁰¹ The Cambridge History of China. – Vol. I: the Ch'in and Han Empires, 221 B.C. – A.D. 220 / D. Twitchett, M. Loewe. – Cambridge, 1999. – P. 33.

Одними з перших таких були держави Лу (594 р. до Р.Х.), Чу (548 р. до Р.Х.), Чжен (543 р. до Р.Х.)²⁰². Процес новацій у формах і засобах виробництва на землю сприяв тому, що стало можливим індивідуальне ведення господарства, т.з. «мала» сім'я утвердилась в якості основної форми²⁰³. Як ми вже зазначали в період Чуньцю окремі держави розпочали реформи у сфері землекористування і оподаткування працівників на земельних ділянках. Перша згадка відноситься до 645 р. до Р.Х. у державі Цзін²⁰⁴. Мета охопити населення державного утворення єдиним централізованим військовим податком і поставити це під контроль військової адміністрації. Таким чином, «натуральний» податок (税, shui) тлумачився як плата за звільнення від будь-яких повиностей, які існували раніше і прийшов на зміну системі «цзе» (藉, jie, робота на полях земель вана), що було пов'язано з індивідуалізацією селянських наділів.

Історичні джерела наводять приклади появи такого нового явища як купівля-продаж землі – фактору, який мав суттєвий вплив на політичний і економічний розвиток. На думку реформатора Шан Яна, держава мала дбати про землеробів, щоб вони не полишали ні землі, ні цей вид діяльності, адже їх зменшення автоматично призводило б до зменшення казни держави²⁰⁵. Проте община у IV-III ст. до Р.Х. не володіла правом повної приватної власності на свої польові наділи²⁰⁶.

Ще одним фактором, який значно вплинув на тогочасний розвиток – це фактор зміни клімату. На цей аспект в останні роки все більше і більше

²⁰² Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая / Л.С. Переломов. – М., 1981. – С. 22.

²⁰³ Васильев К.В. Истоки китайской цивилизации / К.В. Васильев. – М., 1998. – С. 171.

²⁰⁴ Там само. – С. 172-174.

²⁰⁵ Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая / Л.С. Переломов. – М., 1981. – С. 110.

²⁰⁶ Васильев К.В. Истоки китайской цивилизации / К.В. Васильев. – М., 1998. – С. 236.

звертають увагу науковці. Так, зокрема, у Північно-Східній Азії орієнтовно у IX-II ст. до Р.Х. мав місце малий льодовиковий період (зниження на Середньокитайській рівнині (Рівнина Гуаньчжун, 關中平原, Guan zhong ping yuan), дослівно «всередині гірських проходів» – історичний регіон у долині річки Вейхе (правої притоки Хуанхе) – місце формування китайського етносу та державності, яке відіграло провідну економічну роль у досліджуваній період. У праці Сима Цяня «Ши цзі» згадується під поетичними іменами «Земля достатку» (天府之國, Tian fu zhi guo), «Земля чотирьох стратегічних проходів» (四塞之國, Si sai zhi guo), «Благодать на тисячу лі» (金城千里, Jin cheng qian li)²⁰⁷ Середньорічна температура фактично знизилася на 10°, змінилася флора й фауна, мала місце ерозія ґрунтів тощо, що суттєво ускладнило умови господарювання й позначилося на перебігу всіх суспільних процесів²⁰⁸.

Досліджуючи період Чжаньго, ми не можемо не зупинитися на загальній характеристиці (розташування, кордони, столиці) «семи найсильніших» держав²⁰⁹. Розглядаючи державу Цінь та її стосунки з

²⁰⁷ 冀朝鼎著，朱詩鰲譯：《中國歷史上的基本經濟區與水利事業的發展》 – 北京：中國社會科學出版社，1981。 – 144 页 [Ji Chaoding zhu, Zhu Shiao yi. Zhongguo lishi shang de jiben qu yu shuili shiye de fazhan. – Beijing, Zhongguo shehui kexue chubanshe, 1981. – 144 ye. Цзі Чаодін, Чжу Шяю. Історія розвитку зон економічного розвитку і іригаційних робіт в Китаї. – Пекін, видавництво Академії суспільних наук КНР, 1981. – 144 с.] – С.75-76.

²⁰⁸ Кульпин Э.С. Человек и природа в Китае / Э.С. Кульпин. – М., 1990. – 346 с. – С.39-43; Ts'ui-jung Liu. A retrospection of climate change and their impacts in Chinese history / Ts'ui-jung Liu // Nature, Environment and culture in East Asia ed. by Carmen Meinert. – Leiden, 2013. – P. 107-136; Ka-Wai Fan Climate change and Chinese history: a review of trends, topics, and methods / Ka-Wai Fan // Climate change. – 2015. – Vol. 6. – Issue 2. – P. 225-238; Ka-Wai Fan Climate change and dynastic cycles in Chinese history: a review essay / Ka-Wai Fan // Climate change. – 2010. – Vol. 101. – P. 565-573.

²⁰⁹ The Cambridge history of Ancient China. From the Origins of Civilization to 221 B.C. / M. Loewe, E.L. Shaughnessy. – Cambridge, 1999. – P. 594-597;

сусідами зазначимо, що «до першого року правління Сяо гуна [правителя держави Цін] на схід від гір і річки Хуанхе [існувало] шість найсильніших держав, на чолі яких стояли [правитель] Вей у [державі] Ці, Сюань у Чу, Хуей у Вей, Дао у Янь, Ай у Хань, Ченьхоу у Чжао. Поряд з ними, у межах річок Хуай[хе] та Си[шуй], існували понад десять дрібних державних утворень» (курсив мій. – С.К.)²¹⁰.

Держава Цін (Рис. А.4) була розташована у північно-західній частині і включала територію сучасних провінцій Китаю: західну і північно-східну частину провінції Шеньсі, східну частину провінції Ганьсу, північну частину провінції Сичуань.

Адміністративним центром і столицею держави було місто Сяньян (засноване у період правління Цін Сяо гуна, Рис. А.9, А.10, А.11). Східні рубежі держави прикривали гірські масиви і річка Хуанхе, що створювало природню стратегічну перевагу. Держава Цін мала два стратегічних проходи: на східних рубежах розташовувався прохід Ханьгу (函谷關, Han gu guan, єдиний шлях для проникнення і вторгнення з центральної китайської рівнини, Рис. А.12) і гірський прохід Угуань (武關, Wu guan, Рис. А.13) у південно-східній частині держави²¹¹. Саме тому із стародавніх часів головний стратегічний регіон мав назву «в межах проходів» (關中, Guan zhong, Рис.14), життєво важлива сухопутна ділянка, за яку держава Цін змагалася у численних військових баталіях із різними супротивниками. У Сима Цяня знаходимо наступне: «Чу та Вей мали спільний кордон з Цін. Вей

Переломов Л.С. Империя Цинь – первое централизованное государство в Китае (221-202 гг. до н.э.) / Л.С. Переломов. – М., 1962. – С. 20-22.

²¹⁰ 司馬遷《史記》《秦本紀》：孝公元年，河山以東疆國六，與齊威、楚宣、魏惠、燕悼、韓哀、趙成侯并。淮泗之間小國十餘。Сима Цянь. Ши цзі. «Основні записи [про діяння дому] Цін». – Роз. 5. – Пар. 51 [Електронний ресурс]. / Сима Цянь. Ши цзі. – Режим доступу: <http://ctext.org/shiji/qin-ben-ji>

²¹¹ The Cambridge history of Ancient China. From the Origins of Civilization to 221 B.C. / M. Loewe, E.L. Shaughnessy. – Cambridge, 1999. – P. 596.

побудувало довгу [захисну] стіну, яка тягнулася від [держави] Чжен вздовж берега річки Лошуй і далі на північ, де князівству належала місцевість Шанцзюнь. Землі Чу тягнулися від місцевості Ханьчжун і далі на південь, включаючи місцевість Ба і Цяньчжун» (курсив мій – С.К.)²¹².

«Правлячий двір Чжоу зовсім ослаб, можновладні князі [чжухоу] змагалися за владу, прагнучи поглинути один одного. Держава Цінь знаходилося на периферії в місцевості Юнчжоу. Вона не брала участі у зібраннях [хуеймен] і союзах можновладних правителів серединних [китайських] володінь. Чжоу ставилися до Цінь як до варварських племен і та ді» (курсив мій – С.К.)²¹³. У період Чуньцю і Чжаньго відбувається процес поступового підпорядкування китайцям та асиміляції племен і та ді. Етнічна і антропологічна приналежність продовжує залишатися дискусійним питанням. У Сима Цяня²¹⁴ термін втрачає конкретність і часто використовується просто у значенні «варвари». Разом з тим китайський хроніст стверджує про існування так званих «червоних ді» (赤翟, chi di) і «білих ді» (白翟, bai di)²¹⁵.

Як ми вже зазначали у I розділі, свідчення про Цінь, традиції погребального обряду і письмова традиція демонструють чітке дотримання спадщини і традицій правлячого дому Чжоу. Еліта цієї держави була весь час включена в орбіту культурної сфери Чжоу і не перебувала поза її межами.

²¹² 司馬遷《史记》《秦本紀》：楚、魏與秦接界。魏筑長城，自鄭濱洛以北，有上郡。楚自漢中，南有巴、黔中。Сима Цянь Ши Цзі. «Основні записи [про діяння дому] Цінь».

²¹³ 司馬遷《史记》《秦本紀》：周室微，諸侯力政，爭相併。秦僻在雍州，不與中國諸侯之會盟，夷翟遇之。 Там само.

²¹⁴ Сима Цянь. Исторические записки (Ши цзи). – Т. VI. – М., 1992. – С. 80.

²¹⁵ Крюков М.В.[и др.] Древние китайцы в эпоху централизованных империй. Формы социальной организации древних китайцев / М.В. Крюков, Л.С. Переломов, М.В. Софронов, Н.Н. Чебоксаров. – М., 1983. – С.74-75.

Держава Чу була розташована у південній частині і була найбільшою за територією, яка включала сучасну провінцію Хубей, північно-східну частину провінції Хунань, північну частину провінції Цзянсі і Аньхуей, південно-східну частину провінції Шеньсі, південну частину провінції Хенань і певну частину провінції Цзянсу на північ від річки Хуанхе. Адміністративним центром було місто Ін (郢, Ying, сучасна територія провінції Хубей, повіт Цзянлін (江陵县, Jiang ling xian)²¹⁶, згодом Чень (陳, Chen) пізніше (241 р. до Р.Х.) було перенесено до міста Шоучунь (Shou chun, 壽春 – сучасна територія провінції Аньхуей, повіт Шоусянь (寿县, Shou xian).

Держава Ці була розташована на території, яка на сьогодні займає центральну і західну частину провінції Шаньдун і південно-східну частину провінції Хебей. Адміністративна столиця – місто Лінцзи (臨淄, Lin zi). Викладу історії держави Ці присвячений 46 розділ праці Сима Цяня «Шицзі»²¹⁷. Детальний аналіз щодо меж і розмірів міста представлено «Кембриджській історії Стародавнього Китаю»²¹⁸.

Як ми вже зазначали, до 453 р. до Р.Х. держави Вей, Чжао і Хань склали одну державу Цзінь.

Держава Вей була розташована у центральній частині басейну річки Хуанхе. Межі царства охоплювали південно-західну частину провінції Шаньсі і північно-східну частину провінції Хенань. Держава Вей на півдні

²¹⁶ 《古代荆楚地理新探》石泉 著 – 武汉大学出版社, 2004 年, 390 页 [Shi Quan. Gudai Jing Chu dili xin tan. Wuhan daxue Chubanshe, 2004. Ши Цюань. Нові дослідження з стародавньої географії держави Чу. – Ухань, видавництво Уханьського університету, 2004. – 390 с.]

²¹⁷ 司馬遷《史記》《田敬仲完世家》; Сима Цянь. Исторические записки (Шицзи). – Т. VI. – С. 107-125.

²¹⁸ The Cambridge history of Ancient China. From the Origins of Civilization to 221 B.C. / M. Loewe, E.L. Shaughnessy. – Cambridge, 1999. – P. 663.

межувала з державою Хань, на сході – з державами Сун і Ці, на півночі – з державою Чжао, на заході – з державою Цінь.

Адміністративним центром було спочатку місто Аньї (安邑, An yi), а згодом (361 р. до Р.Х.) місто Далян (大梁, Da liang) на кордоні з державою Хань. Природне розташування на родючих ґрунтах у середній течії річки Хуанхе створювало можливості для розвитку землеробства.

Держава Хань була розташована на території сучасних провінцій Шаньсі (південно-східна частина) і Хенань (центральна частина). У царстві переважала гориста місцевість. Держава межувала на північному сході з державою Вей, на заході – з Цінь, на півдні і південному сході – з державою Чу.

Адміністративний центр держави впродовж періоду Чжаньго змінював своє розташування. Спочатку це було місто Пінян, згодом – Іян, потім – Янчжай і, в кінці-кінців, – Чжен (新郑, Xin Zheng, 375 р. до Р.Х.)

Держава Чжао була розташована у північній і південно-східній частині сучасної провінції Шаньсі, південно-східній частині провінції Хебей і північній частині провінції Хенань. Держава межувала на півдні з державою Вей, на сході – з державами Ці і Янь. Як і у державі Янь, північні рубежі прикривала стіна у районі Інських гір (阴山, Yin shan – гірський масив на півночі Китаю) від нападів кочових народів сюнну (хунів), лоуфань, лінху²¹⁹. Перші згадки про них в стародавніх китайських джерелах відносяться до

²¹⁹ Сыма Цянь. Исторические записки (Ши цзи). – Т. VIII. – С. 325.

періоду V-IV ст. до Р.Х.²²⁰ Сима Цянь у своєму творі присвятив сюнну цілий розділ під назвою «Сюнну ле чжуань» («Розповідь про сюнну»)²²¹.

Адміністративним центром держави спочатку було місто Цзіньян (晋阳, Jin yang, сучасний адміністративний центр провінції Шаньсі місто Тайюань), а згодом (386 р. до Р.Х.) – місто Ханьдань (邯郸, Han dan, муніципалітет в сучасній провінції Хебей).

Держава Янь знаходилась на північному сході і займала територію сучасної провінції Хебей і частину провінції Шаньсі (північно-східна частина). Адміністративним центром було місто Цзі (薊城, Ji cheng, сучасна столиця КНР місто Пекін)²²², а також місто Сяду (下都, Xia du). За твердженням Фань Веньлана, столиця держави Янь знаходилася в Цзі (в районі сучасного Пекіну), крім цього, існувала ще нижня столиця Сяду (територія сучасного повіту І, провінції Хебей, 易縣, Yi xian)²²³.

Північна частина держави була захищена довгою стіною від нападів кочових племен: жунів, дунху, лінху, лоуфань²²⁴. Подібна архітектурна споруда була побудована і захищала південні рубежі держави на кордонні з Ці. Завдяки віддаленості від центральної китайської рівнини, правителі

²²⁰ Крюков М.В.[и др.] Древние китайцы в эпоху централизованных империй. Формы социальной организации древних китайцев / М.В. Крюков, Л.С. Переломов, М.В. Софронов, Н.Н. Чебоксаров. – М., 1983. – С.57-60; Гумилев Л.Н. Хунны в Китае : Три века войны Китая со степными народами, III-VI вв / Л.Н. Гумилев. – СПб., 1994. – 272с.

²²¹ 司馬遷《史記》《匈奴列傳》 [Електронний ресурс]. / Сима Цянь. Ши цзі. – Режим доступу: <http://ctext.org/shiji/xiong-nu-lie-zhuan>

²²² Dillon M. China: a cultural and historical dictionary / M. Dillon. – Routledge, 1998. – С. 367.

²²³ Фань Вэнь-лань. Древняя история Китая от первобытно-общинного строя до образования централизованного феодального государства / Фань Вэнь-лань. – М., 1958. – С. 211.

²²⁴ 先秦古国志 [Xian Qin gu guo zhi. Записи про стародавні держави до об'єднаної епохи Цін ...] – С. 370-371.

держави Янь менше направляли свої зусилля на військові протистояння з найсильнішими державами періоду Чжаньго, проте продовжували розширювати свою власну територію за рахунок військових походів у долину річки Ляохе (遼河, Liao he, річка Ляо знаходиться у північно-східній частині Китаю, протікає територією сучасних провінцій Хебей, Цзілінь, Ляонін та територією автономного регіону Внутрішня Монголія).

Межувала держава Янь, як вже було зазначено, на півдні – з Ці, на заході – з Чжао, на північному сході – зі стародавніми корейськими державами.

Як можемо простежити, ключовою новацією епохи стає міністр-реформатор з новими управлінськими рішеннями, підходами та практиками щодо викликів часу. На цю посаду підбирали осіб, які не були пов'язані з децентралізаторськими силами всередині «воюючих держав»²²⁵. У суспільній драбині, високопосадовці (卿大夫, qing dafu) займали подвійну посаду – міністрів, підзвітних правителю і владних управлінців власних володінь (采邑, caiyi). Для управління власними володіннями вони створювали власний штат управлінців «цзя чень» (家臣, jia chen) «домашня прислуга», яким довіряли і набирали за звичай з чиновників «ши», не пов'язаних родинними зв'язками, які перебували на контрактній службі і всіляко були вірні своєму патрону, адже він їх повністю утримував²²⁶. Подібну точку зору відстоює і китайський вчений Фань Веньлань²²⁷. За часом практику використання «цзя чень» у управлінській сфері ми відносимо до періоду другої половини Східного Чжоу. При цьому до початку періоду Чжаньго система «домашніх

²²⁵ Васильев К.В. Истоки китайской цивилизации / К.В. Васильев. – М., 1998. – С. 242.

²²⁶ Там само. – С. 50

²²⁷ Фань Вэнь-лань. Древняя история Китая от первобытно-общинного строя до образования централизованного феодального государства / Фань Вэнь-лань. – М., 1958. – С. 147.

прислуг» трансформувалася у систему «гостьових міністрів» (客卿, keqing), яка згодом при династіях Цінь і Хань розвинулася у загальну чиновницько-бюрократичну систему. Не дивно, що у кожній державі, яка розташовувалася на схід від гір Тайхан (太行山, Tai hang shan, на межі сучасних провінцій Хебей і Шеньсі) частину поважних офіційних посад займали «гостьові міністри»²²⁸.

Серія радикальних реформ у кожній з найсильніших держав періоду Чжаньго привели до занепаду ери старої аристократії. Нова еліта втрачала спадкову природу і включала до своїх членів вихідців з низової аристократії «ши» (士, shi) «книжники» (за Л.С. Переломовим), які згодом займали посади на найвищих щаблях управління і ніщо не заважало їм це зробити. Ця практика набула широкого застосування і стала звичною для усіх найсильніших держав доби Чжаньго. «Ши», які не були занадто вимогливими, у тому числі і до побуту, отримали назву «буї» (布衣, buyi) «чиновники у простих одягах», проте це не заважало їм досягати вражаючих результатів у своєму кар'єрному зростанні, перебуваючи на службі воєначальниками, чиновниками, управлінцями. Цьому також сприяла і інтелектуальна атмосфера, яка панувала у середовищі «книжників». До сьогодні у китайській мові зберігся фразеологічний зворот «ченной», який віддзеркалює ті часи. Так, наприклад, «одяг з конопель і підперезаний ремнем» (布衣韋帶, bu yi wei dai)²²⁹.

²²⁸ Там само. – С. 223.

²²⁹ 王剑引《中国成语大辞典》-上海: 辞书出版社, 1987. – 1989 页 [Wang Jianyin. Zhongguo chengyu cidian. Shanghai cishu chubanshe. Ван Цзяньинь. Великий словник китайських фразеологізмів. – Шанхай: Шанхайське видавництво словників і енциклопедій, 1987. – 1989 с.]; 王煦华主编《学生古代文化知识词典》-北京: 商务印书馆国际有限公司, 2005 [Wang Xuhua zhubian. Xuesheng gudai wenhua zhishi cidian. Beijing, Shangwu yinshuguan

Ще однією особливістю періоду є те, що якщо раніше «ши» могли служити все життя своєму володарю, то нині вони легко могли полишати одного і переходити на службу до іншого. Можемо припустити, що ця мобільність призвела до глибокої переоцінки характеру відносин та сформувала нове розуміння відданості. Домінуючою формою стала взаємність, а не ієрархія між правителем і управлінцями.

Якщо у період Чуньцю міністри поділяли владу правителя з огляду на власне спадкове положення при дворі і родинні з ним зв'язки, то все кардинально змінилося у період Чжаньго. У середині IV до Р.Х.²³⁰ більшість правителів найсильніших держав Чжаньго успішно повернули собі владу шляхом усунення впливових осіб аристократичного походження, зменшуючи їх привілеї і земельні наділи по спадковій лінії і проявляли посилену увагу до державного апарату.

У період Чжаньго було започатковано практику запрошення правителю радників, які не були пов'язані родинними зв'язками з аристократією. Саме у цей час широкого застосування набувають «подорожуючі вченні» (遊士, you shi) – фахівці з основ державного управління²³¹, які регулярно перетинали кордони різних держав у пошуках кращої долі та посадового призначення. Було надзвичайно поширеним і цілком правомірним явищем залишати одну державу у надії бути призначеним на кращу посаду або шукати можливості повністю реалізувати власні ідеї. Відзначимо, що не менше половини перших

guoji youxian gongsi. Словник-довідник для вивчаючих стародавню культуру. Під ред. Ван Сюйхуа. – Пекін: видавництво «Шан у іньшугуань», 2005. – 649 с.]: 4-4. 《荀子·大略》：“古之贤人，贱为布衣，贫为匹夫。”

²³⁰ Pines Y. Friends or Foes: Changing Concepts of Ruler-Minister Relations and the Notion of Loyalty in Pre-Imperial China / Y. Pines // Monumenta Serica. – 2002. – Vol. 50. – P. 62.

²³¹ Книга правителя області Шан (Шан цзюнь шу) / Л.С. Переломов. – М., 1993. – С. 52.

радників держав Чжао, Ці, Чу, Хань, Вей та Янь не були пов'язані родинними зв'язками зі знаттю держав, в яких вони перебували на службі²³².

Документи та проведенні дослідження²³³ відкривають цілу низку посадових осіб, пов'язаних з управлінням. Зокрема Сюй Чжоюнь, за допомогою статистичних даних встановив про перебування на управлінських посадах у період Чуньцю 516 осіб. Вже у наступний період Чжаньго їх кількість зросла до 713 осіб. Відсоток осіб на посадах з невстановленим походженням, тобто у яких не прослідковується зв'язок з родовою знаттю і не мали такого походження, зріс вдвічі від 26% у період Чуньцю, до 55% в період Чжаньго. Зрозуміло, що «гостьові міністри» були носіями універсальних ідей Чжоу, а не окремих її держав.

І незважаючи на ті можливості, які відкрилися для осіб з грошима, переважно торговців в отриманні посад, все ж таки на виконавчі посади могли претендувати лише особи освічені, які мали відповідні знання, обізнанні з культурою і віковими традиціями, володіли стародавнім письмом «вень янь» (文言, wen yan) і розумілися на стародавніх текстах. Китай являється єдиною країною у світі, де з IV ст. до Р.Х. була започаткована безперервна система конкурсів обрання на посади кандидатів на чиновницькі посади шляхом проведення екзаменів на перевірку відповідності знань і вмінь, кваліфікації та вимог на конкретну посаду в бюрократичній вертикалі²³⁴.

В досліджувальний період чиновники на посаді за свою працю отримували централізовано платню і це явище стало доволі поширеним.

²³² 許倬雲〈春秋戰國間的社會變動〉《中央研究院歷史語言研究所集刊》第三十四本, 1963。 [Xu Zhuoyun. Chunqiu Zhanguo jian de shehui biandong // Zhongyang yanjiuyuan lishi yuyan yanjiusuo jikan. Сюй Чжоюнь. Соціальні зрушення в період Чуньцю-Чжаньго // Вісник інституту історії і філології Академії наук Тайваню. Зб. наукових праць. – 1963. – №. 34]. – С. 566-569.

²³³ The Cambridge History of China. – Vol. I: the Ch'in and Han Empires, 221 B.C. – A.D. 220 / D. Twitchett, M. Loewe. – Cambridge, 1999. – P. 28.

²³⁴ Крил Х.Г. Становление государственной власти в Китае: империя Западная Чжоу / Х.Г. Крил. – СПб., 2001. – С. 25.

Рангом було передбачено диференційовану кількість збіжжя (зерна) у відповідності до займаної посади. Існувала практика, що сума оплати відрізнялася у кожному державному утворенні. Проте стало поширеною нормою, що чиновник на посаді отримував платню зерном за свою роботу. При бажанні збіжжя цілком ймовірно можна було продати за гроші.²³⁵

Аналіз в такому ключі «Правителі, клани і придворні у Стародавній державі Чу» ґрунтовно зробив Баррі Блеклі²³⁶ наголошуючи, що посада головного міністра (сяна) була запроваджена у всіх державах періоду Чжаньго, включаючи державу Чу, яке раніше віддавало перевагу власній номенклатурі посад.

Таку тенденцію Л.С. Васильєв охарактеризував, що міністри-сяни (керівники цивільної і військової адміністрації) ставали найважливішими фігурами внутрішньополітичного життя у державах в той момент, коли «адміністративні важелі всюди приходили на зміну кланово-корпоративним структурам»²³⁷. Зрештою у той самий час лояльність, функції, повноваження і об'єм реальної влади головних міністрів у різних державах-го були не однаковими²³⁸. Особливо прославилися своєю реформаторською діяльністю, спрямованою на посилення державних структур, головні міністри держав Чу і особливо Цінь. Один з перших реформаторів У Ці головний міністр держави Чу при Дао вані, *«зробив закони зрозумілими і продуманими накази, вигнав чиновників дармоїдів, скасував привілеї бічних гілок правлячого клану і далеких родичів правителя. У той же час він дбав про хоробрих воїнів, зміцнював армію, усував безглуздох базік-радників. В результаті Чу*

²³⁵ The Cambridge history of Ancient China. From the Origins of Civilization to 221 B.C. / M. Loewe, E.L. Shaughnessy. – Cambridge, 1999. – P. 606.

²³⁶ Blakeley Barry B. King, Clan and Courtier in Ancient Ch'u / B.B. Blakeley // Asia Major. – 1992. – Vol. V. – Part 2. – P. 5-6.

²³⁷ Васильєв Л.С. Древний Китай: в 3 т. / Л.С. Васильєв. – Т.3. Период Чжаньго (5-3 вв. до н.э.). – М., 2006. – С. 89.

²³⁸ Васильєв Л.С. Проблемы генезиса китайского государства: (Формирование основ социальной структуры и политической администрации) / Л.С. Васильєв. – М., 1983. – С. 240-246.

заспокоїло племена наньюе, на півночі приєднало Чень і Цай, відбило напад трьох цзінських держав; на заході напало на Цінь. Чжухоу стали побоюватися сили Чу» (курсив мій. – С.К.)²³⁹.

У розділі «Лай мінь» (徠民, Lai min) своєї праці «Шан Цзюн шу» Шан Ян пропонував, що лише місцеве населення «гу» (故, gu – народженні в Цінь) буде нести військову повинність, а всі ті, що прибули у державу Цінь будуть займатися землеробством і вирощувати зерно. Така тенденція вказує на появу певної недовіри до вихідців з інших державних утворень-го, у тому, що вони будуть патріотично відстоювати інтереси Цінь. Радник правителя Цінь Шан Ян, будучи також прийшлим, вважав «біньке» небезпечними подразниками соціального спокою наряду з торговцями. Біньке (賓客, bin ke)²⁴⁰ – прибулі радники, гості. Вони не були звичайними гостями, які прибували на короткий час, але залишалися у своїх господарів на невизначений період. Також побутує думка, що «подорожуючі вчені», відігравали другорядну роль у житті суспільства²⁴¹. У російському варіанті книги «Стародавня історія Китаю» дослідника Фань Веняляня наведено декілька варіантів перекладу цього терміну: «найняті управлінці», «мандруючі вчені, яких наймали на

²³⁹ 《史記》《孫子吳起列傳》：明法審令，捐不急之官，廢公族疏遠者，以撫養戰鬪之士。要在疆兵，破馳說之言從橫者。於是南平百越；北并陳蔡，卻三晉；西伐秦。諸侯患楚之疆。Сима Цян. ЦЦ. «Біографія життєпис Сунь цзи і У Ці». – Роз. 65. – Пар. 14. [Електронний ресурс]. / Сима Цянь. Ши Цзі. – Режим доступу: <http://ctext.org/shiji/sun-zi-wu-qi-lie-zhuan>

²⁴⁰ Хаютина М.С. Институты «друзей» и «гостей» в древнем Китае. Эволюция социальных и политических явлений и соответствующей терминологии в периоды Западного Чжоу, Чуньцю и Чжаньго. дис. ... кандидата истор. наук / Мария Сергеевна Хаютина. – М., 1999. – 307 с.

²⁴¹ Васильев К.В. Планы Сражающихся царств: исследование и переводы / К.В. Васильев. – М., 1968. – С. 110.

службу»²⁴², саме ми і послуговуємося ними для розуміння і характеристики цього суспільного явища. Атмосфера недовіри до чужинців досягла свого апогею вже у кінці періоду Чжаньго, коли високопосадовці у Цінь (237 р. до Р.Х.)²⁴³ запропонували вигнати всіх радників, які не були родом з цієї держави, звинувачуючи їх у діяльності, яка не йде на користь Цінь. Високопосадовець Лі Си написав доповідну записку, в якій аргументовано доводив тезу про користь радників для Цінь. Докази спрацювали і вигнання було призупинено²⁴⁴.

Правителі, які виношували плани радикальних реформ, не випадково призначали на посади головних міністрів, ключових радників осіб із-за меж власної держави або осіб незнатного походження, які не мали сформованих зв'язків, контактів з місцевою аристократією. Таким чином, наділяючи головних міністрів «біньке» колосальною владою, правителі одночасно перекладали і шквал критики на них, відводячи її від правлячого дому. Як результат – всі негаразди населення, невдоволення місцевої знаті у зв'язку з проведенням непопулярних реформ і кардинальних змін покладалися на головних міністрів-сянів, які акумулювали на себе шквал критики.

Консервативніші правителі, які не наважувалися вдаватися до радикальних заходів і прагнули зберегти громадський спокій, призначали головними міністрами своїх найближчих родичів. Таке заміщення головної управлінської посади родичами правителя також сприяло обмеженню впливу старої родової знаті, що займала у низці держав високі посади протягом поколінь. Водночас, саме започаткування посади сяна-головного міністра не

²⁴² Фань Вэнь-лань. Древняя история Китая от первобытно-общинного строя до образования централизованного феодального государства / Фань Вэнь-лань. – М., 1958. – С. 223; 227.

²⁴³ Bodde Derk. China's First Unifier: A Study of the Ch'in Dynasty as Seen in the Life of Li Ssu 李斯 280–208 B.C. /D. Bodde. – Leiden, 1938. – P. 91.

²⁴⁴ Сыма Цянь. Исторические записки (Ши цзи) / Сыма Цянь. – Т. VIII. – С. 49-51.

обов'язково означало зміцнення адміністративного начала, а також не завжди сприяло зміцненню влади правителя.

Призначення на високі посади мало задовольнити найбільш амбітних членів правлячого дому. Але на відміну від «біньке» головних міністрів-реформаторів, головні міністри-родичі правителів не були наділені якими-небудь конкретними повноваженнями. Від них очікувалося лише загальне сприяння у разі потреби. По суті своїй така «ненаповненість» високих посад викликала у їх володарів незадоволення, провокувала на суперництво та цілком прогнозовано вела до протистояння з правителями рідних держав.

Крім того, правителі були не простими споглядальниками процесів у власних державних утвореннях, а їх безпосередніми активними учасниками.

На рубежі VI ст. до Р.Х. у Стародавньому Китаї поступово склалася система мультидержав під егідою правлячої династії Чжоу. Чотири головні сили – держави Цзінь, Чу, Ці та Цінь – мали власні сфери домінування, у той час як правляча династія Чжоу поступово зменшувала свій вплив на політичні процеси та втрачала статус домінуючого центру прийняття політичних рішень. За цим прийшло посилення держави Чжен, а її правитель Чжуан гун став першим, хто отримав титул «ба» («гегемон») ²⁴⁵. Проте сама система «гегемонства» ще не склалася, а лише перебувала на стадії формування. Розвиток системи «ба» («гегемонство») була започаткована у державі Ці ²⁴⁶, згодом реалізовувалася впродовж 80 років у державі Цзінь ²⁴⁷ та завершилась у короткому протистоянні за цей статус між державами У та Юе. Держава Цінь отримала контроль над західним регіоном, перетворившись на регіональну впливову силу. У певний період держава Чу також володіла цим статусом.

²⁴⁵ Васильев Л.С. Древний Китай: в 3 т. / Л.С. Васильев. – Т.3. Период Чжаньго (5-3 вв. до н.э.). – М., 2006. – С. 9-12.

²⁴⁶ Васильев Л.С. Древний Китай: в 3 т. / Л.С. Васильев. – Т.2. Период Чуньцю (8-5 вв. до н.э.). – М., 2000. – С. 63-64.

²⁴⁷ Васильев К.В. Планы Сражающихся царств: исследование и переводы / К.В. Васильев. – М., 1968. – С. 203.

Китайська традиція²⁴⁸ термін «ба» («гегемонство») трактує як держава, яка військовим шляхом досягла і довела переважання комплексу власних компонентів (військових і цивільних), визнаних усіма учасниками політичного життя. На наше переконання, метою створення системи «ба» був пошук шляхів посилення правлячого дому Чжоу, проте замість власного підсилення і повернення втрачених позицій, система гегемонства зайняла її місце. Відтак, відбулося послаблення і правлячий дім отримав зворотній ефект.

Згідно з Д.В. Деопіком, С.Р. Кучерою і М.Ю. Ульяновим²⁴⁹, гегемон (ба) – це правитель найсильнішого державного утворення, право якого визнане на з'їзді правителів інших «держав-го» і який отримав формальну згоду чжоуського вана. У китайській історіографії побутує думка, що систему «ба» представляли держави, завданнями яких було «захищати» і «примножувати» китайський світ *хуася* «китайської ідентичності» (*hua xia*, 華夏) і оберігати територію від варварських впливів сусідів. Проте реальна історія вказує на те, що держави Чу, У та Юе не мали суто китайського походження та на ту пору не були стовідсотково китайським культурним середовищем, а приміром держави Ці і Цзінь, будучи «старими» державами Чжоу, включали у себе значні елементи представників племінних некитайських об'єднань *і, жун, ді*²⁵⁰.

Бажання розширити власні території характеризувало дії всіх великих держав тієї доби. Як результат – суттєве збільшення територій держав Ці,

²⁴⁸ 先秦古国志 [Xian Qin gu guo zhi. Записи про стародавні держави до об'єднаної епохи Цінь ...] – С. 10-14.

²⁴⁹ Деопик Д.В., Кучера С.Р., Ульянов М.Ю. Древний Китай (III-I тыс. до н.э.) // Всемирная история: в 6 т. – М.: Наука, 2011. – Т.1: Древний мир / отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова / Д.В. Деопик, С.И. Кучера, М.Ю. Ульянов. – 2011. – С. 357.

²⁵⁰ The Cambridge history of Ancient China. From the Origins of Civilization to 221 B.C. Ed. by M.Loewe and E.L.Shaughnessy / M. Loewe, E.L. Shaughnessy. – Cambridge, 1999. – С. 565; Крил Х.Г. Становление государственной власти в Китае: империя Западная Чжоу / Х.Г. Крил. – СПб., 2001. – С.135-166.

Цзінь, Чу та Цінь. За правителя Ці Хуань гуна (перший гегемон у системі міждержавних відносин)²⁵¹ було анексовано 35 сусідніх держав. Правитель Цзінь Сянь гун повністю заволодів 17 державами та підкорив 38, заклавши суттєве підґрунтя для отримання статусу *ба* (за Д.В. Деопіком «патронаж сили»)²⁵² для своєї держави. Правитель Цінь Му гун завоював 12 держав, суттєво зміцнивши позиції на західних кордонах. Держава Чу за правління Чжуан вана приєднала 26 держав. В історичних хроніках згадується 148 держав, 128 з яких були поділені між цими чотирма державами²⁵³.

Із розділенням держави Цзінь на три окремі держави (Вей, Хань, Чжао) в історії Стародавнього Китаю завершився період Чуньцю «Весни й осені».

Період Чжаньго характеризувався затяжними військовими конфліктами, протистояннями та створенням військових союзів. У той же час це був період радикальних змін та новацій у економіці, політичній структурі, ідеології. Саме на цей період історик китайської старовини Сима Цянь відносить подальше ослаблення правлячого дому Чжоу та формування семи «найсильніших держав» в Піднебесній – «Чжаньго ці сюн» (戰國七雄, Zhanguo qi xiong) – Ці (齊, Qi), Чу (楚, Chu), Вей (魏, Wei), Хань (韓, Han), Чжао (趙, Zhao), Цінь (秦, Qin) та Янь (燕, Yan)²⁵⁴.

Як бачимо, старі підходи управління вже не вписувалися у формат нових відносин. Тактика ведення війни вимагала знищення супротивника і захоплення

²⁵¹ Деопик Д.В. Государство Ци в VIII – начале V вв. до н.э. (по данным «Чуньцю») / Д.В. Деопик // VI Научная конференция «Общество и государство в Китае». Тезисы и доклады. – Т. 1. – М., 1975. – С. 15–22.

²⁵² Деопик Д.В. Гегемония и гегемоны по данным «Чуньцю» / Д.В. Деопик // V Научная конференция «Общество и государство в Китае». Тезисы и доклады. – Т. 1. – М., 1974. – С. 35–42.

²⁵³ Cho-yun Hsu. Ancient China in Transition: an Analysis of Social Mobility, 722 - 222 B.C. / Hsu Cho-yun. – Stanford, 1965. – P. 56-59.

²⁵⁴ M.E. Lewis. Warring States Political History / M.E. Lewis // The Cambridge history of Ancient China. From the Origins of Civilization to 221 B.C. – Cambridge, 1999. – P. 593-619.

його території. Необхідні були нові стратегії, підготовлені війська та численні резерви провізії. Крім цього, існували потреби для належного забезпечення сформованого державного апарату та впорядкуванням адміністрації. Все це змусило еліту того часу усвідомити важливість економічних та політичних змін. Необхідно було забезпечити принцип «фуго цяньбін» («заможня держава, сильна армія»), з яким могли впоратися лише управлінці, які сповідували нові (кардинальні, відмінні) підходи у адмініструванні. Представники суспільно-політичного вчення фа цзя (легісти) вважали, що сила та заможність держави залежали від двох складових. З одного боку – це обробіток землі (розвиток сільського господарства), з іншого – війна. Розвиваючи сільськогосподарське виробництво, вони сприяли забезпеченню продовольством (зерном) та тканинами, що сприяло появі заможності в суспільстві. Приділяючи належну увагу військовій справі, перетворювали армію на сильну («сильне військо»), а це, в свою чергу, сприяло посиленню держави та забезпечувало гегемонію (панування) у всій Піднебесній. На цьому базувався легістський принцип як зробити державу заможною, а військо – сильним.

За матеріалами джерел, конфуціанці пропонували управління на основі ритуалу «лі чжі» – культивування старовини і традиційних підходів (комплекс звичаїв, традицій, ритуалів, церемоній і договорів, що відповідають патерналістському керуванню). Натомість у середовищі міністрів-практиків посилювався напрямок суспільно-політичної думки, який в основу свого управління суспільними процесами поклав управління на основі закону «фа чжі»²⁵⁵. В історії останні називаються фа цзя (легісти). Як можемо

²⁵⁵ 《中外历史人物词典》作者: 黄邦和 皮明庠 – 长沙: 湖南人民出版社, 1987 年 1465 頁 [Zhong wai lishi renwu cidian. Huang Banghe, Pi Mingxiu. – Changsha: Hunan renmin chubanshe. Словник історичних осіб Китаю і зарубіжжя під редакцією Хуан Банхе і Пі Мінсю. – Чанша: видавництво «Хунань женьмін чубаньше», 1987. – 1465 с.]. – С. 345; – С. 612; – С.825.

побачити, у результаті справа йшла до перемоги легізму як ідеологічної, так і організаційної системи²⁵⁶.

Однією з головних площин, в якій пересікалися протиріччя між конфуціанцями і легістами було ставлення до традиції²⁵⁷ та полеміка щодо державних монополій та тотального контролю над економікою, яке знайде віддзеркалення на сторінках давньокитайського трактату «Янь те лунь» («Дискусія про сіль та залізо», Yan tie lun, 鹽鐵論)²⁵⁸ вже в наступні періоди.

Конфуціанське розуміння культури не уявлялось без наголошення на ролі безперервності традицій. У цьому сенсі воно цілком відноситься до ранньочжоуського ідеалу, коли вищим критерієм мудрості було не творіння, а слідування готовим зразкам минулого. Навпаки – легізм насправді нерозривно пов'язаний з ідеєю перетворень і реформ. Теза легістів «той хто сьогодні управляє по-старому, не розуміє змін в подіях» неодноразово повторював як Шан Ян, так і інші представники суспільно-політичної течії фа цзя, відгомін яких легко прочитується в численних стародавніх текстах.

У китайській традиції кожна з реформ має свою назву: політична реформа у державі Вей здійснена Лі Куї (455-395 рр. до Р.Х.) називається «Вейго де Лі Куї бяньфа» (魏国的李悝變法), політична реформа у державі Чу здійснена У Ці (440-381 рр. до Р.Х.) «У Ці цзай Чуго де бяньфа» (吴起在楚国的變法), політична реформа у державі Ці здійснена Цзоу Цзі (385-319 рр. до Р.Х.) «Ціго Цзоу Цзі де гайге» (齐国邹忌的改革), політична реформа у

²⁵⁶ Васильев Л.С. Древний Китай: в 3 т. / Л.С. Васильев. – Т.3. Период Чжаньго (5-3 вв. до н.э.). – М., 2006. – С. 4.

²⁵⁷ Крюков М.В. [и др.] Древние китайцы в эпоху централизованных империй. Формы социальной организации древних китайцев / М.В. Крюков, Л.С. Переломов, М.В. Софронов, Н.Н. Чебоксаров. – М., 1983. – С. 335-336.

²⁵⁸ Хуань Куань. Спор о соли и железе (Янь те лунь). Пер. с кит., ком. и прил. Ю.Л. Кроля. – М. : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. – Т.І. – 407 с. – Т.ІІ. – 831 с.

державі Хань здійснена Шень Бухаєм (385-337 рр. до Р.Х.) «Ханьго Шень Бухай де гайге» (韩国申不害的改革) і, врешті, політична реформа у державі Цінь здійснена Шан Яном (390-338 рр. до Р.Х.) «Ціньго де Шан Ян бяньфа» (秦国的商鞅变法). У деяких державах перші провісники майбутніх реформ (фіскальна, земельна, писані або викарбувані кримінальні закони, організація централізованого управління) з'явилися ще у VI ст. до Р.Х.

Кожна з держав правлячої династії Чжоу в особі правителів-чжухоу²⁵⁹ робили власні кроки, удосконалюючи управління суспільними процесами шляхом проведення економічних та військових реформ, взявши за модель державу Вей. Ці політичні зміни започаткували реформаторський рух, який у китайській історичній літературі називається «юньдун бяньфа» (運動变法, yundong bianfa)²⁶⁰. Проте варто зауважити, що у вітчизняній історичній літературі і наукових публікаціях головний акцент робиться лише на перетвореннях у Цінь завдяки суспільно-політичній реформі Шан Яна і зовсім не аналізуються реформи, які паралельно або раніше здійснювалися у сусідніх державах тієї доби, проте були взірцями для наслідування.

Першою до реформування підійшла держава Вей у середині V ст. до Р.Х., призначивши Лі Куя головним міністром. Завершився цей рух з

²⁵⁹中国大百科全书，2卷，北京上海 中国大百科全书总编辑委员会，中国大百科全书出版社，1992。共74卷。[Zhongguo Dabaikе Quanshu 2 juan. – Beijing/Shanghai : Zhongguo Dabaikе Quanshu Zongbianji weiyuanhui Zhongguo Dabaikе Quanshu chuban she. Велика енциклопедія Китаю: в 74 т. – Т. 2. – Пекін/Шанхай, видавництво «Чжунго дабайке цюаньшу», 1992].

²⁶⁰刘泽华与李瑞兰著作《竞争、改革、进步》《战国变法史》求实出版，1988。[Збірник праць «Історія реформ в період Чжаньго» // Лю Цзехуа і Лі Жуйлань «Конкуренція, реформи, прогрес», видавництво «Цюши чубаньше», 1988]; 黄中业主编：《战国变法运动》–长春：吉林大学出版社，1990年版 [Хуан Чжун'є. Рух за реформи в період «Воюючих держав». – Чанчунь: видавництво «Цзілінь дасюе чубаньше», 1990]

призначенням Шан Яна відповідальним за здійснення реформ у державі Цінь правителем Сяо гуном.

Розпочала реформування держава Вей близько 400 р. до Р.Х. із призначенням правителем Вей Вень хоу на посаду головного міністра Лі Куя (李愷, Li Kui, 455-395 pp. до Р.Х.). Про його діяльність на посаді головного міністра розповідається у Хань шу²⁶¹. Головною державною стратегією він вважав принцип «сюаньсянь женьнен шанфа фенамін» – «відбирати талановитих та призначати здібних, чітко встановити покарання та винагороди». Відстоювалася позиція необхідності реформи старої системи знатних родів «шицін шилу», яка базувалася на принципі спадковості рангів та обмеженості учасників управлінського процесу.

Іншою сферою пріоритетної уваги був пошук стимулів для розвитку землеробства. Для цього була започаткована політика на основі принципу «цзін ділі» – «посилення можливостей ґрунтів» – повноцінне використання наявних земельних ресурсів, збільшення виробництва продовольства та доходів з одиниці площі зі зменшенням витрат. «Управляти земельною ділянкою старанно та відповідально, слід збирати з 1 му 3 шеня збіжжя», – говорив Лі Куй²⁶². Це перегукується з тим, що сказав Сима Цянь «в Вей жив Лі Куй, який навчав тому, як використовувати всі сили землі»²⁶³. Вживалися дії щодо уникнення стрімких коливань цін на зерно, практикувалися методи захисту від спекулятивної скупки зерна. Лі Куй вважав стару систему ведення землеробства по принципу меж земельних ділянок *цзін тянь* «криничні поля» архаїчною і малоефективною. Активно розбудовував систему іригаційних полів, яка фактично зруйнувала стару систему.

²⁶¹ Хань шу («Історія династії Хань»). – Роз. 9. – Пекін: видавництво «Чжунхуа шущю», 1962. – С. 136; 《漢書》 [Han shu. «Хань шу» Історія династії Хань)] [Електронний ресурс]. / Хань шу. – режим доступу: <http://ctext.org/han-shu>

²⁶² Там само. – Роз. 9.

²⁶³ Сыма Цянь. Исторические записки: («Шицзи»). – Т. VII. – М., 1996. – С.172.

Лі Куй посилив застосування принципу управління державою на основі закону. У відповідності до традиційного тлумачення «Цзінь шу» («Книга династії Цзінь») у розділі «Сінфа чжі» («Записи про кримінальні закони») зазначено, що першим в історії Стародавнього Китаю кримінальним кодексом був «Фа цзін» («Кодекс законів») та став основою для всіх подальших кодифікованих законів²⁶⁴. Про це, зокрема, написано на пам'ятнику, який в його честь поставлено у сучасному Китаї: «Лі Куй (455-395 рр. до Р.Х.) – політик (управлінець) початку доби Чжаньго, послідовник школи фа цзя, який вперше в історії Китаю у своїй праці «Кодекс законів» сформулював порівняльну систему законів феодальної доби»²⁶⁵.

Реформи, які провів Лі Куй у Вей знайшли схвальну оцінку: «управляв [державою] Вей, держава стала заможною та сильною»²⁶⁶.

Правитель держави Вей Вень хоу призначив У Ці (440-381 рр. до Р.Х.) родом з Малого Вей провести військову реформу. Були створені найсильніші військові підрозділи у цзу «військові формування» (武組, wuzu), про які згодом говорили «без сумніву найсильніші на схід від держави Цін».
Офіційна історія вважає У Ці таким, що не програв жодної битви²⁶⁷. Зокрема, Сима Цянь «Ши цзі» розділ 65 присвятив «Життєпису (біографії) Сунь цзи та У Ці». Його обізнаність у військовій справі найкращим чином демонструє трактат «У цзи»²⁶⁸. У китайській традиції цей твір має назву «У цзи бінфа» («Методи ведення війни шанованого У») / «Мистецтво війни У Цзи», 吳子兵法,

²⁶⁴ Hulsewé A.F.P. Remnants of Han Law. – Vol.1. Introductory studies and an annotated translation of chapters 22 and 23 of the history of the former Han Dynasty / A.F.P. Hulsewé. – Leiden, 1955. – P. 28.

²⁶⁵ 李悝 (前 455 – 前 395) 战国初期的政治家, 法学家制定了中国历史上第一部比较系统的封建法典 (法经)

²⁶⁶ Хань шу («Історія династії Хань»). – Пекін, видавництво «Чжунхуа шуцзю», 1962. – Роз. 9.

²⁶⁷ Сыма Цянь. Исторические записки: («Шицзи»). – Т. VI. – С. 51.

²⁶⁸ У-цзы. Трактат о военном искусстве /Н.И. Конрад. – М., 1958. – 131 с.

Wuzi bing fa). Скорочена назва «У цзи» (吳子, Wuzi)²⁶⁹. У бібліографічному розділі «Історії династії Хань» («Хань шу») він згадується як автор твору «У Цзи бін фа» або «У Цзи», одного з семи класичних творів з військової стратегії Стародавнього Китаю «У цзін ці шу» (武经七书, Wu jing Qi Shu).

Історія його управлінського досвіду почалася у державі Лу (командував військами). Якийсь час навчався у Цзен цзи (曾子, Zeng zi, учень Конфуція), а згодом і служив у нього. Потім була служба у державі Вей при двох різних правителях на посаді командувача війська. Управляв оборонним регіоном Сіхе (西河, Xi he, дослівно на «захід від [річки] Хуанхе». Стратегічно важлива ділянка землі між річками Хуанхе і Цзіншуй на межі володінь держав Вей, Чжао і Ці)²⁷⁰, даючи відпір військам держав Цінь та Хань. Через інтриги був змушений покинути Вей та переїхати до Чу, де його було призначено на посаду головного міністра сяна. Це відбулося у 383 р. до Р.Х. під час правління Дао вана (401-380 рр. до Р.Х.).

Ставши головним міністром держави Чу, У Ці провів важливі перетворення з метою посилення функцій держави. За пропозицією У Ці був виданий наказ, який обмежував спадкові права знаті: віднині представники аристократії «могли передавати по спадку ранги знатності і платню (право збору податків з дарованої території) лише до третього покоління».²⁷¹ Сима Цянь зазначає, що «[У Ці зробив] ясними закони і продуманими укази, вигнав непотрібних чиновників, скасував годування далеких родичів князя. У той же час, він дбав про хоробрих воїнів, зміцнював армію, усував безглуздих базік-

²⁶⁹ 《吳子》 [Wu zi. Мистецтво війни У Цзи] [Електронний ресурс]. / У Цзи. – режим доступу: <http://ctext.org/wu-zi>

²⁷⁰ 张大可, 史記研究, 蘭州, 1985. [Zhang Dake. Shi ji yanjiu. Lan zhou. Чжан Даке. Вивчення «Історичних записів» (Сима Цяня). – Ланьчжоу, 1985. – С.350].

²⁷¹ Хань Фей цзи. – Роз. 4. – Пар. 13. – С.67.

радників. У результаті Чу підкорили племена Наньює; на півночі приєднало Чень і Цай, відбило напад трьох цзінських [держав]; на заході напало на Цін. Чжухоу стали побоюватися сили Чу»²⁷² (курсив мій. – С.К.).

Неможливість передати аристократами своїх прав робили їх все більше залежними від центру. Також джерела нам повідомляють про ще один захід, який практикував У Ці. Мова йде про примусове переселення частини знаті на необхідні землі, яких в Чу було більше ніж достатньо.²⁷³ А їх колишні земельні угіддя та населення цих територій переходили під безпосереднє управління правителя держави. Проте, «після смерті правителя Дао вана, місцева родова знать вбила У Ці на смертному одрі правителя Чу» (курсив мій – С.К.)²⁷⁴.

Реформи, які були здійснені Лі Куй та У Ці у політичній, економічній та військових сферах, створили підґрунтя для суттєвих змін у державі Вей і сприяли суттєвому поступу у її розвитку. Вони вплинули на руйнування старої управлінської системи, послабили владу старих родів, посилили центральну владу правителя та привели до стрімкого піднесення держави Вей, закріпивши за нею статус найсильнішого державного утворення на початковому етапі періоду Чжаньго.

За часів правителя Чжао хоу (358-333 рр. до Р.Х.) у державі Хань на посаду головного міністра для здійснення реформ у період з 351 по 337 рр.

²⁷² 《史記》《列傳》《孙子吴起列传》：明法審令，捐不急之官，廢公族疏遠者，以撫養戰鬪之士。要在疆兵，破馳說之言從橫者。於是南平百越；北并陳蔡，卻三晉；西伐秦。諸侯患楚之疆。Сима Цянь. Ши цзі. Біографія Сунь цзи та У Ці. – Роз. 65. – Пар. 14. [Електронний ресурс] / Сима Цянь. Ши цзі. – режим доступу: <http://ctext.org/shiji/sun-zi-wu-qi-lie-zhuan>

²⁷³ Люйши чуньцю. – Роз. 21. – С. 283.

²⁷⁴ 《史記》《列傳》《孙子吴起列传》：及悼王死，宗室大臣作亂而攻吳起，吳起走之王尸而伏之。擊起之徒因射刺吳起，并中悼王。Сима Цянь. Ши цзі. Біографія Сунь цзи та У Ці. – Роз. 65. – Пар. 14. [Електронний ресурс] / Сима Цянь. Ши цзі. – режим доступу: <http://ctext.org/shiji/sun-zi-wu-qi-lie-zhuan>

до Р.Х. обрано Шень Бухая (申不害, Shen Buhai, 385-337 pp. до Р.Х.). Родом походив із держави Чжен і сучасники називали його «богом війни». Ось як описав його перебування на вищому управлінському щаблі Сима Цянь: *«Шень Бухай був родом з Цзін і колись служив дрібним чиновником в [державі] Чжен. Своєю освіченістю він привернув увагу правителя Чжао хоу з держави Хань, Чжао хоу призначив його головним міністром [сяном]. Впродовж п'ятнадцяти років він удосконалював управління, навчання в державі, у зовнішніх відносинах налагодив хороші стосунки з чжухоу. При житті Шень цзи держава була цілком в порядку, армія сильна і ніхто не наважувався напасти на Хань. Вчення Шень цзи має витоки з [школи] Хуан Лао головним чином покладаючись на принципи сін мін [про покарання]. Він був автором книги, яка складалася з двох розділів і називалася Шень цзи»* (курсив мій. – С.К.)²⁷⁵.

Шень Бухай представив правителеві принципи і прийоми забезпечення ефективного контролю над адміністративним апаратом, які згодом назвали «мистецтвом управління» – шу (術, shu). «Мудрий правитель – це тіло, чиновники – його руки. Правитель – голос, чиновники – ехо. Правитель – коріння, чиновники – гілля. Правитель здійснює верховний контроль, чиновники переймаються виконанням своїх посадових повноважень»²⁷⁶.

Практичне застосування методу «шу» цілком залежало від природних та набутих здібностей кожної людини, відповідно і ефект від проведення реформ був не настільки результативним, як досягнення в інших державах.

²⁷⁵ 《史記》《老子韓非列傳》：申不害者，京人也，故鄭之賤臣。學術以干韓昭侯，昭侯用為相。內修政教，外應諸侯，十五年。終申子之身，國治兵疆，無侵韓者。申子之學本於黃老而主刑名。著書二篇，號曰申子。Сима Цянь. Ши цзі. Біографія Лао цзи і Хань Фея. – Роз. 63. – Пар. 11. [Електронний ресурс] / Сима Цянь. Ши цзі. – режим доступу: <http://ctext.org/shiji/lao-zi-han-fei-lie-zhuan>

²⁷⁶ Го Мо-жо. Философы Древнего Китая / Го Мо-жо. – М., 1961. – С. 482-483.

Вважається, що він був автором твору «Шень цзи» «Книга мудреця Шеня» (申子, Shen zi). До нас дійшло лише частини розділів цієї праці²⁷⁷.

Держава Чжао у період правління У Лін вана (325-299 рр. до Р.Х.) реформувала військову систему, запозичивши елементи кавалерії у кочових народів. До військової служби залучали не «ханьське» населення. Воно утворювало мобільні військові підрозділи у вигляді легкої кавалерії, використовувало як зброю луки. Змінено манеру ведення бою та стиль одягу²⁷⁸. Здійснивши реформи, військові сили державного утворення Чжао досить швидко посилились.

Держава Ці у період владарювання правителя Вей вана (378-343 рр. до Р.Х.) призначила Цзоу Цзі на посаду головного міністра для проведення реформ. Новопризначений міністр вважав, що на посади слід призначити лише за здібностями, тому він сприяв заснуванню у столичному місті Ліньцзи найстарішого наукового закладу Китаю – Академії Цзіся (稷下學宮, Jìxià xué gōng), назва походить від назви воріт у столиці, де була вона розташована. Заснована за переказами Цзоу Янем (鄒衍, Zou Yan) Академія сприяла залученню до навчання найталановитіших представників із різних держав з подальшим їх використанням в управлінні держави Ці. Одним із таких був Шень Дао (близько 395–315 рр. до Р.Х.), китайський мислитель, теоретик легізму, родом з Чжао, також відомий в історії як Шень Цзи²⁷⁹. Ось як пише про це Сима Цянь: *«Починаючи з Цзоу Яня і до таких вчителів школи Цзіся в державі Ці, як Чуньюй Кунь, Шень Дао, Хуань Юань, Цзе цзи,*

²⁷⁷ 《申子》 Шень цзи. [Електронний ресурс] / Шень цзи. – режим доступу: <http://ctext.org/shenzi>

²⁷⁸ Крюков М.В. [и др.] Древние китайцы в эпоху централизованных империй. Формы социальной организации древних китайцев / М.В. Крюков, Л.С. Переломов, М.В. Софронов, Н.Н. Чебоксаров. – М., 1983. – С. 334-336.

²⁷⁹ Shen Dao: Text, Translation, and Study / J. Emerson. 慎到註譯, – Éditions Le Real, 2013. – 106 p.

Тянь Пянь, Цзоу Ши, всі з метою впливу на правителів писали твори, в яких тлумачилися питання наведення порядку. Хіба про них розкажеш все!» (курсив мій. – С.К.)²⁸⁰.

«У цей час у Цінь використовували [настанови] Шан цзюня, держава стала заможною, а армія сильною. У [державих] Чу і Вей використовували [поради] У Ці, і були здобуті перемоги, а супротивник послаблений. Правителі держави Ці Вей ван і Сюань ван використовували [поради] послідовників Сунь цзи і Тянь Цзи, чжухоу почали їздити на схід, щоб особисто представитися правителю держави Ці» (курсив мій. – С.К.)²⁸¹.

Проте нинішні перетворення у державі Ці були закладені в попередній період і співпадають з часом перебування при владі відомого міністра-радника Гуань Чжуна (730-645 рр. до Р.Х.)²⁸². Він чітко розумів важливість місії по здобуттю гегемонії та вважав шляхом її досягнення через зміни та здійснення реформ. Саме держава Ці було першою у намаганнях провести реформи в період Чуньцю та Чжаньго²⁸³. Зокрема була проведена територіально-адміністративна реформа, у результаті якої були утворенні 15 *сянів* (повітів). Правитель держави та двоє головних міністрів у рівній мірі управляли кожен п'ятьма повітами. У столиці торговці і ремісники не були

²⁸⁰ 《史記》《列傳》《孟子荀卿列傳》：自騶衍與齊之稷下先生，如淳于髡、慎到、環淵、接子、田駢、騶奭之徒，各著書言治亂之事，以干世主，豈可勝道哉！Сима Цянь. Ши цзі. «Біографія Мень цзи та Сунь Ціна». – Роз. 74. – Пар. 6. [Електронний ресурс] / Сима Цянь. – режим доступу: <http://ctext.org/shiji/meng-zi-xun-qing-lie-zhuan>

²⁸¹ 《史記》《列傳》《孟子荀卿列傳》：當是之時，秦用商君，富國彊兵；楚、魏用吳起，戰勝弱敵；齊威王、宣王用孫子、田忌之徒，而諸侯東面朝齊。 Там само. – Роз. 74. – Пар. 2.

²⁸² Штейн В.М. Гуань-цзы. Исследование и перевод / отв. ред. Н.И.Конрад / В.М. Штейн. – М., 1959; Штейн В.М. Трактат «Гуань-цзы» и его место среди экономической литературы Древнего Китая//Ученые записки Института востоковедения. – Т. XVI / В.М. Штейн. – М.;Л., 1958. – С.78-108.

²⁸³ Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая / Л.С. Переломов. – М., 1981. – С. 41-45.

зобов'язані нести військову повинність та поділялися на 6 підрозділів. Населення було розділено на державних людей *го жень* і сільське населення (ті які працювали на землі) *є жень*, які були поділені на 4 рівні адміністрування²⁸⁴. Військові та цивільні функції були об'єднанні. На всіх рівнях за виконанням приписів слідкували адміністратори, які своєчасно інформували своїх керівників, а ті, в свою чергу, правителя. Виконання своїх повноважень у відповідності до посади чітко регламентувалося. Як результат – отримували або винагороду, або покарання за бездіяльність. Гуан Чжун заклав основи ранньолегістської моделі управління державного утворення, сутність якої зводилася до укріплення центральної влади за рахунок послаблення патріархально-кланових зв'язків.

Держава Янь було найбільшою за розміром державою на півночі, проте не мала необхідної сили і міці. У середині періоду Чжаньго правитель держави Янь Ван Куай (320-312 рр. до Р.Х.) для проведення реформ призначив Цзи Чжі на посаду головного міністра. Згодом міністр-сян лише посилив своє становище у прийнятті важливих державних рішень. Згадки про це знаходимо у Сима Цяня: *«Цзи Чжі залишався радником правителя [держави] Янь, його поважали і цінували, він був головним у [прийнятті всіх] рішень»* (курсив мій. – С.А.)²⁸⁵. *«Янський ван передав тоді Цзи Чжі володіння державою, вплив і сила якого зросли»* (курсив мій. – С.К.)²⁸⁶. Як результат, *«Цзи Чжі повернувся обличчям на південь, став керувати справами вана. Постарілий Гуай не займався більше [справами] управління,*

²⁸⁴ Yates D.S. Robin. The City State in Ancient China / R.D.S. Yates // The Archaeology of City States: Cross-Cultural Approaches, eds. Deborah L. Nichols and Thomas H. Charlton. – Washington, 1997. – P. 83.

²⁸⁵ 《史記》《世家》《燕召公世家》：子之相燕，貴重，主斷。Сима Цянь. Ши цзі. «Спадковий будинок правителя [держави] Янь Шао гуна». – Роз. 34. – Пар. 21. [Електронний ресурс] /Сима Цянь. – Режим доступу: <http://ctext.org/shiji/yan-zhao-gong-shi-jia>

²⁸⁶ 《史記》《世家》《燕召公世家》：燕王因屬國於子之，子之大重。Там само. – Пар. 22.

ставши якби простим підданим, а всі державні справи вершилися Цзи Чжі» (курсив мій. – С.К.)²⁸⁷. Це спричинило відкритий виступ старої родової знаті, оскільки у разі відречення правителя від престолу, влада переходила до нього. Цзи Чжі був вбитий, а сила держави Янь суттєво ослабла.

Підбиваючи підсумки передусім відзначимо що зміни, які були започатковані у державі Вей правителем Вень хоу, стали прелюдією великого реформаторського руху періоду Чжаньго. Вони були найбільшими за масштабом, найдовшими за тривалістю та найефективнішими за результатом в історії Стародавнього Китаю. Проведення політичних, економічних, військових реформ по-своєму підсилили кожне із державних утворень.

На цей час припадає формування системи державного бюрократичного апарату і розбудови управлінської вертикалі. За виконанням всіх приписів слідували чиновники-адміністратори на всіх рівнях, які своєчасно інформували своїх керівників, а ті, в свою чергу, правителя. Виконання своїх повноважень у відповідності до посади чітко було регламентовано. За результатами роботи посадовці отримували винагороду. Бездіяльність каралася. Це був крок на створення управлінської системи, в основу якої був покладений принцип, за яким на керівні управлінські посади призначаються кандидати, не враховуючи соціальне походження і матеріальні статки. Оплата здійснювалася із казни з урахуванням потреб і чітко регламентованих норм. Нове урядування стимулювало сумлінність у виконанні посадових обов'язків і, водночас, суттєво урізало привілеї старої аристократії – знатних родів.

Час був прихильним і до численних мандруючих освічених осіб «ши» («книжники»), які подорожували від держави до держави, пропонуючи свої здібності і вміння правителям держав та розраховували

²⁸⁷ 《史記》《世家》《燕召公世家》：子之南面行王事，而嚙老不聽政，顧為臣，國事皆決於子之。 Там само.

бути призначеними на управлінські посади. По суті «ши» стали основою і сформували майбутні чиновницькі кадри на усіх адміністративних рівнях. Кожна з життєвих історій посадовців доби Чжаньго, яку ми наводили, вказує на широку практику поширення цього явища. Цілком очевидно, що головний міністр держави перетворюється на ключовий елемент політичного життя.

У період Чжаньго ми спостерігаємо за розвитком та зміною підходів у тлумаченні концепції системи «ба» («гегемонство»). Старі підходи управління не відповідали формату нових відносин. Тактика ведення війни вимагала знищення супротивника, суттєве заглиблення на територію ворога і її захоплення. Необхідні були нові стратегії, вишколені військові утворення та численні резерви провізії. Все це змусило еліту того часу усвідомити важливість економічних та політичних змін.

Очевидна ще одна особливість розглянутого періоду з IV ст. до Р.Х. – легізм став основним конкурентом конфуціанських ідей, а згодом і першою справжньою офіційною ідеологією Стародавнього Китаю.

2.3. Реформаторські пошуки у Стародавньому Китаї

Політичні та соціальні трансформації періоду Чуньцю «Весни і осені» ставили на порядок денний нові раціоналізаторські підходи у питаннях державного управління. У колі радників правителя все актуальніше поставало питання необхідності покращення показників ведення господарства, збільшення врожаю, посилення ефективності збору податків, зміцнення скарбниці. Появі нових підходів передували два століття надзвичайно драматичного та концептуального розвитку суспільно-політичної і філософської думки, які визначили обличчя та стиль інтелектуальної традиції Піднебесної до сьогодення. У традиційній китайській хронології цей період відповідає етапу історії Стародавнього Китаю, який називається епоха Чжаньго «воюючі держави». То був час глибинних змін у суспільному устрої та формування класичних шкіл

китайської філософії – період, за визначенням В.В. Малявіна, «невиданої ні до, ні після свободи думки».

Особливою ознакою політичної думки доби Чжаньго є те, що вона зосередила свою увагу на питаннях вивчення організації держави, взаємовідносин людини і суспільства, проблемах управління державою, суспільними процесами і народом, концепції державного управління, форми та змісту ідеології. Серед вітчизняних фахівців, які займались соціально-філософськими та історіософськими дослідженнями у ракурсі осмислення філософського надбання Стародавнього Китаю, дослідник В.С. Михайлов відзначає такі прізвища науковців, як О.І. Бойченко, Я.В. Боцман, В.В. Гладких, В.О. Кіктенко, В.В. Лях, Ю.В. Павленко, В.В. Седнев, А.В. Усик та деякі інші²⁸⁸.

Розквіт суспільно-політичної думки другої половини I тис. до Р.Х. співпадає у часі з формуванням основних політичних вчень Стародавнього Китаю. Серед них: конфуціанство, моїзм, легізм, даосизм, представники логіки, натурфілософи та інші. Об'ємну за описом характеристику кожної із шкіл наводить у своїй праці «Історія Західної Хань» історик Бань Гу²⁸⁹. Зокрема зазначає, що школа легістів бере свій початок від чиновників-адміністраторів. Вона покладалася на нагороди і невідворотно накладала покарання, тим самим допомагаючи управлінню на основі ритуалу. У «Іцзіні» говориться: «Колишні правителі згідно з цим робили ясними свої покарання і покращували свої закони. У цьому перевага [цієї школи]. Але якщо жорстока людина йтиме за цим вченням, то вона не буде досягати змін шляхом виховання, відкине людинолюбство і любов, а буде покладатися лиш на покарання і закони, бажаючи цим досягти порядку, [вона] дійде до того,

²⁸⁸ Михайлов В.С. Філософська традиція Китаю: людський вимір та вплив на сучасність / В.С. Михайлов. – К. : ТОВ «СІК ГРУП Україна», 2014. – С.11.

²⁸⁹ Шекера Я.В., Коломієць Н.В. Хрестоматія китайської літератури (від найдавніших часів до III ст. н.е.) / Я.В. Шекера, Н.В. Коломієць. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2008. – С.202-205.

що збитки будуть завдані навіть рідним, постраждає милосердя і збідніє щедрість»²⁹⁰.

Більшість з них намагалися запропонувати власне бачення концепції державного управління з огляду на виклики, з яким зіткнулося чжоуське суспільство. Найбільш послідовними у цьому були представники конфуціанської школи і практики легістських методів управління, які здійснили визначальний вплив на теорію держави та права. Дана практика державного управління проіснувала впродовж всієї китайської історії, аж до XX сторіччя, зберігши певні елементи і у XXI ст.

Традиція легізму беруть свій початок у діяльності низки політиків VII-V ст. до Р.Х., формують основні риси у IV ст. до Р.Х. та отримують завершення у середині III ст. до Р.Х. у працях Хань Фейцзи. Зазвичай до числа послідовників легізму відносять Шан Яна, Шень Бухая, Шень Дао, Хань Фей цзи. Проте до них належать і Гуань Чжун, Лі Куй, Цзи Чань, У Ці, Фань Сюаньцзи та інші. Дослідник Фу Чженюань²⁹¹ називає серед видатних представників фа цзя – Гуань Чжуна, Лі Куя, У Ці, Шан Яна. Науковець В.С. Михайлов²⁹² цілком обґрунтовано до представників легізму відносить Шень Дао, Шан Яна, Хань Фея, Шень Бухая.

Витоки та походження легізму все ще залишаються не з'ясованими до кінця. Інтерпретацій про витоки цього суспільно-політичного вчення існує багато. Дехто робить припущення, що початковим етапом можна вважати думки, викладанні у VII ст. до Р.Х. державним діячем Гуань Чжуном – міністром держави Ці, чиє вчення та погляди представлене у творі «Гуань

²⁹⁰ Там само. – С. 203-204.

²⁹¹ Fu Zhengyuan. China's Legalists: The Earliest Totalitarians and their Art of Ruling /Zhengyuan Fu. – Armonk and London, M.E., 1996. – P.13-20.

²⁹² Михайлов В.С. Філософська традиція Китаю: людський вимір та вплив на сучасність / В.С. Михайлов. – К. : ТОВ «СІК ГРУП Україна», 2014. – С.24-25; Михайлов В.С. Пошуки підходів щодо соціального та державного управління: конфуціанство та легізм / В.С. Михайлов // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право: Зб. наук. праць. – Київ: ІВЦ «Політехніка». – 2008. – №1. – С. 68-79.

цзи». Інші пов'язують ранню форму легізму з Шан Яном, автором книги «Шан Цзюнь шу» та Шень Бухаєм, після якого збереглися лише декілька частин твору Шень цзи («Роздуми мудрого Шеня»). На наше переконання кожен із них вніс свій внесок у розвиток цього вчення.

Не один десяток років триває дискусія щодо легізму, його засновників, характерних рис їх світобачення, етапів формування школи і послідовників вчення. З існуючих на сьогодні джерел відомо, що першим, хто ввів в обіг термін фа цзя був Сима Тань (司馬談, Sima Tan), батько історика Стародавнього Китаю Сима Цяня. Зокрема у своєму есе «Дискусія з метою встановлення шести шкіл» (論六家之要指, Lun liujia zhi yaozhi) Сима Тань прагнув оглядово структурувати шість головних напрямків суспільної думки доімператорського періоду. Згодом ця класифікація знайшла своє місце у праці його сина – Сима Цяня «Ши цзі» у 130 розділі «Вступ придворного істориографа»²⁹³, де «Піднебесна прагне до єдиної мети, але для її досягнення існує сотні планів, всі прагнуть до одного й того ж самого, що правда при цьому досягають їх різними шляхами».

Дослідник К. Сміт²⁹⁴ дає схожу характеристику про початки легізму посилаючись на твір Сима Таня «Яочжі» (六家之要指, liujia zhi yaozhi). До даної групи шести, за класифікацією Сима Таня, входять: представники Ін ян (натурфілософи), жу (конфуціанці), мо (моїсти), фацзя (легісти), мінцзя (софісти), даоцзя (даоси)²⁹⁵. Сима Тань так характеризує легістів: *«вчення законників суворе, і в ньому замало милосердя. Але чітко встановлені ними*

²⁹³ 《史記·太史公自序》。六家要指，一曰陰陽家，二曰儒家，三曰墨家，四曰法家，五曰名家，六曰道家，論其得失，究其要指，旨在「愍學者之不達其意而師悖焉」。

²⁹⁴ K.Smith. Sima Tan and the invention of Daoism, Legalism et cetera / K. Smith // The Journal of Asian Studies. – 2003. – Vol.62. – Issue 01. – P. 130.

²⁹⁵ Кроль Ю.Л. Рассуждение Сыма Цяня о «шести школах» / Ю.Л. Кроль // Китай: история, культура и историография. – М., 1977. – С. 131-157.

відмінності між правителем і підданими, між вищими та нижчими не можуть бути змінені (курсив мій. – С.К.)²⁹⁶.

«Законники не відділяють близьких від далеких, не розрізняють благородних від неосвічених і все вирішують завдяки закону, в результаті чого зникають добрі якості любові до своїх близьких та поваги до достойних. Їх вчення може бути застосоване для здійснення планів, розрахованих на короткий час, проте не може бути використаним впродовж тривалого часу. Саме тому я і сказав, що їх вчення «суворе та в ньому мало милосердя». Що ж до того, що законники шанують правителя і принижують підлеглих, ясно та чітко розмежовують обов'язки кожної людини, що не дозволяє нікому перевищувати свої права, то це змінити не в змозі навіть сто інших шкіль» (курсив мій. – С.К.)²⁹⁷.

У добу династії Хань сформувалося бачення про легізм. У книзі «Хань шу» («Історія династії Хань») у розділі «І вень чжі» («Записи про мистецтво та культуру») зазначається, що течія фа цзя бере свій початок від урядових управлінців, які вірили у систему нагород і покарань, а систему управління на основі ритуалу вважали другорядною. *«Поки правитель зрозумів систему покарань через закон, з цього моменту пройшло достатньо часу. У часі коли вони стали ними, система цього управління не трансформувалася у вчення, усунули принципи любові до людей, призначали осіб на посади для здійснення повноважень у сфері кримінальних законів, а також прагнули добре*

²⁹⁶ 《史記·太史公自序》：法家严而少恩；然其正君臣上下之分，不可改矣。Сима Цянь. Ши цзі. – Пар. 4. [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://ctext.org/shiji/tai-shi-gong-zi-xu/ens>

²⁹⁷ 《史記·太史公自序》：法家不别亲疏，不殊贵贱，一断于法，则亲亲尊尊之恩绝矣。可以行一时之计，而不可长用也，故曰“严而少恩”。若尊主卑臣，明分职不得相逾越，虽百家弗能改也。 Там само. – Пар. 8.

управляти, щодо покарань то страчували більшість рідних, нищили доброту у близьких та відчужених» (курсив мій. – С.К.)²⁹⁸.

На нашу думку, виникнення легізму пов'язано з пошуком доктрини оптимальної системи управління державою і реагуванням на виклики Чжоуської епохи, яка суттєво трансформувалася. На наше припущення, саме це мало вирішити теоретичні напрацювання легістів або більш вдалий варіант – реформаторів-адміністраторів.

З роками вплив та роль легізму лише посилювалася. Зокрема Л. Вандермеш висловив думку, що впродовж всієї історії Китаю не було жодного скільки-небудь значущого державного заходу, який у тій чи іншій мірі не знаходився у тому чи іншому відношенні до легізму²⁹⁹. Складні і суперечливі взаємовідносини конфуціанців і легістів, які тривали близько 500 років, завершилися у період династії Хань, коли ідейні напрацювання обох впродовж багатьох століть злилися в одне вчення, увібравши у себе як принципи легізму, так і конфуціанства – ханське конфуціанство. Саме це вчення стало офіційною державною ідеологією Китаю впродовж кількох сторіч. Однак сучасні дослідники, зокрема польський дослідник Матеуш Степієн³⁰⁰ звертають увагу на те, що саме ідейні суперечки та високий градус полеміки між представниками жу цзя (конфуціанцями) і фа цзя (легістами) сприяли становленню та формуванню китайської правової культури.

²⁹⁸ 《漢書》《志》《藝文志》：法家者流，蓋出於理官，信賞必罰，以輔禮制。《易》曰「先王以明罰飭法」，此其所長也。及刻者為之，則無教化，去仁愛，專任刑法而欲以致治，至於殘害至親，傷恩薄厚。Історія династії Хань. – Пар. 271. [Електронний ресурс] /Хань шу. – режим доступу: <http://ctext.org/han-shu/yi-wen-zhi>

²⁹⁹ Vandermeersch L. La formation du Legisme: Recherche sur la constitution d'une philosophie politique caracteristique de la Chine ancienne / L. Vandermeersch. – Paris, 1965. – С. 277.

³⁰⁰ Mateusz Stepień. Spór konfucjanistów z legistami. W kręgu chińskiej kultury prawnej/M. Stepień. – Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013. – 276 s.

До легістів у сучасній синологічній традиції відносять прихильників школи *фа*. Підтримуючи думку висловлену Л.С. Васильєвим³⁰¹ ми вважаємо, що цей термін дещо умовний і його не слід повністю пов'язувати з латинським коренем *lex* «закон». Власне саме слово «закон» (анг. *law*) має не латинське, а скандинавське походження (за Х.Г. Крилем)³⁰². Тому, очевидно, правомірно використовувати китайську назву цієї течії – *фа цзя*. Термін «легізм» у сучасній синології утвердився достатньо давно, проте він потребує нового осмислення і тлумачення. Полісемантичний термін заслуговує спеціальної уваги. У більшості випадків *фа* тлумачать лише як «закон», що є суттєвою помилкою. Так *фа* включає у себе значення «закон», проте має значно ширший семантичний ряд. Два головні значення – це «метод» і «стандарт». У класичній китайській мові для позначення закону використовувалось слово *сін*, яке нині означає «покарання». Навіть в імператорському Китаї *фа* більше відповідало терміну «урядова програма», аніж «закон».

Найповніший на сьогодні словник під редакцією професора І.М. Ошаніна *фа* тлумачить як закон, право, норма, правовий, юридичний; метод, спосіб, прийом³⁰³. Саме використання у сучасному значенні «закон» і призвело до вживання терміну «законники, легісти» у російському, а згодом – і в українському науковому середовищі та «legalism» у західноєвропейській наукових школах. Радянський, російський дослідник А.В. Меліксетов висловив думку, що ідея *фа* на практиці, і тим більше у теорії легізму Стародавнього Китаю, означала строгий регламент, адміністративний наказ, повеління керівництву³⁰⁴.

³⁰¹ Васильев Л.С. Древний Китай: в 3 т. / Л.С. Васильев. – Т.3. Период Чжаньго (5-3 вв. до н.э.). – М., 2006. – С. 290.

³⁰² Крил Х.Г. Становление государственной власти в Китае: империя Западная Чжоу / Х.Г. Крил. – СПб., 2001. – С. 52.

³⁰³ Большой китайско-русский словарь (по русской графической системе): в 4-х т. / Под ред. И.М. Ошанин. – М., 1983-1984. – С.952.

³⁰⁴ История Китая. Под редакцией А.В. Меликсетова. – 2-е изд., испр. и доп. / А.В. Меликсетов. – М., 2002. – С. 91.

Досить важливо звернутися у нашому дослідженні до роботи угорського сиолога Г. Салата «Система кримінального права в старокитайській державі Цінь»³⁰⁵ в якій він зазначає, що у державі Цінь не було єдиної та постійної термінології для різних типів законодавчого регулювання. Чітка термінологія для законів, декретів, указів, рішень по справах, як нам відомо, була розроблена значно пізніше, вже у добу середньовіччя у період правління династії Тан³⁰⁶. А сам термін *фа* використовувався для концепції закону як абстрактної системи державно-санкціонованих норм. Насправді укази і декрети називалися *люй* чи *лін*. Наративні джерела вказують нам, що у державі Цінь не було зведеного кодексу законів для регулювання різних сфер життя. Натомість час-від-часу укази з'являлися з тієї чи іншої сфери. Нажаль ми володіємо обмеженою кількістю інформації про процес законотворення. Проте існуючі джерела і документи вказують, що головною особою у цьому процесі був правитель Цінь спочатку з титулом *гун* (до 325 р. до Р.Х.), згодом – *ван* (325-221 рр. до Р.Х.) і нарешті – *імператор* (хуанді, в період 221-207 рр. до Р.Х.). Нам не відомі випадки, коли б закони видавав хто-небудь інший. Проте фактом є також те, що у процесі законотворення активну допомогу надавали високопосадовці і радники шляхом надання рекомендацій та участю у проведенні консультацій з тих чи інших питань.

³⁰⁵ Gergely Salat. The System of Criminal Law of the Ancient Chinese State of Qin. Ph.D. dissertation theses. Eotvos Lorand University, Faculty of Humanities, Doctoral School of Linguistics. – Budapest, 2006. – P.5. [Електронний ресурс]. – режим доступу: http://doktori.btk.elte.hu/lingv/salat/salattezis_eng.pdf

³⁰⁶ Рыбаков В.М. Танский кодекс «Тан люй шу и» о должностных наказаниях чиновников / В.М. Рыбаков // Письменные памятники Востока. Ежегодник 1976-1977. – М., 1984. – С. 260-270; The T'ang Code/ Transl. with an Introduction by W. J. Johnson. – Vol. I. General Principles /W.J. Johnson. – Princeton, 1979; – Vol. II. Specific Articles. – Princeton, 1997; Balazs E. Le Traité juridique du “Souei-chou” / E. Balazs // Études sur la société et l'économie de la Chine médiéval. – Vol. 1-2. – Leiden: Brill, 1953-1954. – Vol. 2. – P. 73-92; Кычанов Е.И. Основы средневекового китайского права (VII – XIII вв.) / Е.И. Кычанов. – М., 1986. – 264 с.

У доханьському Китаї не було загальноновизнаного кодифікованого закону. Проте, ще у VI ст. до Р.Х. (у 536 р. у державі Чжен – це зробив Цзи Чань, у 513 р. у державі Цзінь – це зробив Чжао Ян) були укладені письмові Кодекси (Збірники) про покарання (Рис. Д.2, Д.2а)³⁰⁷. Після Цзи Чаня (子產, Zi Chan, – 522 р. до Р.Х.) у державі Чжен був Ден Сі (邓析, Deng Xi, 545-501 рр. до Р.Х.) – представник ранньо-легістських поглядів (刑名之治, xing ming zhi zhi), який уклав новий кодекс законів, записавши його на бамбукових дощечках, а тому і отримав назву «Бамбукового кодексу» (竹刑, zhu xing) (Рис. Д.5), який мав практику застосування у державі Чжен³⁰⁸.

У державі Цзінь також був укладений кодекс державним діячем Чжао Янем (赵鞅, Zhao Yang, ?-476 р. до Р.Х.), який називався «Книга покарань держави Цзінь» (晋铸刑鼎, Jin zhu xing ding) та базувався на звичаєвому праві (常法, Chang fa), запровадженому Чжао Дунем (趙盾, Zhao Dun, бл. 656-601 рр. до Р.Х.) та більш відомим в історії як Чжао Сюаньцзи (趙宣子, Zhao Xuanzi). У 513 р. до Р.Х. кодекс був відлитий у металі (Рис. Д.6).

³⁰⁷ 《左传·昭公六年》：三月，郑人铸刑书。叔向使诒子产书，曰：“始吾有虞于子，今则已矣。昔先王议事以制，不为刑辟，惧民之有争心也。犹不可禁御，是故闲之以义，纠之以政，行之以礼，守之以信，奉之以仁，制为禄位以劝其徙，严断刑罚以威其淫。惧其未也，故诲之以忠，耸之以行，教之以务，使之以和，临之以敬，莅之以强，断之以刚。犹求圣哲之上，明察之官，忠信之长，慈惠之师，民于是乎可任使也，而不生祸乱。民知有辟，则不忌于上，并有争心，以征于书，而徼幸以成之，弗可为矣。 [Електронний ресурс] /Цзо чжуань. – режим доступу: <http://www.chinaknowledge.de/History/Zhou/personszhaoxuanzi.html>

³⁰⁸ Фань Вэнь-лань. Древняя история Китая от первобытно-общинного строя до образования централизованного феодального государства / Фань Вэнь-лань. – М., 1958. – С.162.

У IV ст. до Р.Х. Лі Куй на основі попередніх збірників упорядкував Фа цзін «Збірник законів», який складався з дев'яти розділів³⁰⁹. Х.Г. Крил стверджує, що гіпотетично «юридичні кодекси» були відомі ще у період Західне Чжоу³¹⁰. Французький дослідник А. Масперо висловив думку, що першим китайським кодексом слід вважати цінський, який був створений у III ст. до Р.Х.³¹¹ (Рис. Д.3, Д.4).

Згідно сучасного наукового порталу «Хань дянь» («Китайська класика») термін *сін мін* (xing ming, 刑名) у стародавній час з одного боку мав відношення до кримінального права, з іншого – це була самоназва покарань (наприклад: смертна кара, покарання у вигляді відбування у в'язниці інше). У період Чжаньго стосувалося вчення та методу, який практикував реформатор Шень Бухай (385-337 рр. до Р.Х.). Головна думка – дотримуватися умови, коли особа відповідальна за свої вчинки, «нагороджувати зважено, карати мудро». Така практика згодом ототожнювалася із вченням про здійснення покарань «сін мін чжі сюе» (刑名之学, xing ming zhi xue)³¹² – системою управління державним апаратом і принципами взаємовідносин з ним правителя, який одноосібно приймав рішення, уникаючи консультацій з сановниками. Це було вчення про те, як правителю майстерно управляти чиновниками за допомогою передбачуваних, прорахованих і відповідним їх діям і цілям, застосовуючи нагороди та покарання. Також стосується творів, у яких побутує думка про критичне ставлення до своїх вчинків і називається «сін мін». Дослідник М.Е. Льюїс тлумачить термін «сін мін» як «форма і

³⁰⁹ Го Мо-жо. Философы древнего Китая / Го Мо-жо. – М., 1961. – С. 456-457.

³¹⁰ Крил Х.Г. Становление государственной власти в Китае: империя Западная Чжоу / Х.Г. Крил. – СПб., 2001. – С.133.

³¹¹ Maspero H. Le régime féodal et la propriété foncière dans la Chine antique / H. Maspero // Mélanges posthumes..., Annales du Musée Guimet. – Paris, 1950. – Vol. III. Études historiques. – P. 139.

³¹² 漢典 [Han dian. Китайська класика] [Електронний ресурс] /Хань дянь. – режим доступу: <http://www.zdic.net/cd/ci/6/ZdicE5Zdic88Zdic91109011.htm>

ім'я» і розглядає його як систему контролю чиновників, процедуру контролю, здійснення перевірки і застосування керівних принципів для обліку³¹³.

Щодо самоназви терміну «сін мін», то згаданий портал дає наступні посилання на цитати та відповідні пояснення. У творі Сюнь цзи (близько 310-237 рр. до Р.Х.) у розділі «Чжен мін» («Чесні імена») зазначається: «практика сінмін (покарань) бере початок від Шан Яна» (курсив мій – С.К.)³¹⁴. У книзі «Суй шу» («Історія династії Суй») у розділі «Сінфа чжі» («Записи про кримінальне право») зазначено, що «існувало п'ять (видів) покарань». Такими покараннями вважалися: таврування, відрізання носа, відрубання ніг, кастрація і смертна кара³¹⁵.

Завдяки джерелам, можна припустити, що представникам суспільно-політичної течії фа цзя доби Чуньцю-Чжаньго вдалося відчутти ритм своєї епохи, доклавши чимало зусиль у вирішенні складних питань, з якими стикалося суспільство тієї доби, надаючи поради, будучи ініціаторами і активними учасниками перетворень, а іноді жертвуючи власним життям в ім'я торжества та впровадження своїх теорій на практиці. Слід також зазначити, що легісти вийшли на політичну арену і стали важливою складовою нової політичної системи, яка лише формувалася та сприяли діям по централізації влади правителем. І навіть повернення конфуціанців до активного політичного життя у добу Хань не змогло замінити методів і підходів, які практикували легісти. На наше переконання, конфуціанці замінили легістів лише у частині «моралі», «шанування традиції». І їм би не вдалося підтримувати стійкий суспільний розвиток, якби вони не залучалися та спиралися на «силу влади», «тактику влади» і звісно «закон».

³¹³ The Cambridge history of Ancient China. From the Origins of Civilization to 221 B.C. / M. Loewe, E.L. Shaughnessy. – Cambridge, 1999. – P. 609.

³¹⁴ 《荀子·正名》：“刑名从商。” [Електронний ресурс] /Сюнь цзи. – режим доступу: <http://gj.zdic.net/archive.php?aid-1096.html>

³¹⁵ 《隋书·刑法志》：“其刑名有五。” [Електронний ресурс] /Суй шу. – режим доступу: <http://gj.zdic.net/archive.php?aid-780.html>

Таким чином, із розділенням держави Цзінь на три окремі територіальні утворення (Вей, Хань, Чжао) в історії Стародавнього Китаю завершився період Чуньцю «Весни і осені». З V ст. до 221 р. до Р.Х. тривав період Чжаньго, який характеризувався затяжними військовими конфліктами, протистояннями та створенням військових союзів. Продовження виснажливих міжусобних воєн і роздрібненість врешті могла призвести до загибелі китайської нації. І це добре усвідомлювали інтелектуали тієї доби. Це був період трансформацій і новацій у економіці, політичній структурі, ідеології, а також технологічних, демографічних, управлінських, військових, кліматичних змін, які вплинули на суспільний розвиток. У сукупності ці зміни можуть розглядатися як ознаки зародження «нової» цивілізації, надалі практично незмінної впродовж тисячоліть, основною ознакою якої був перехід від існуючих традицій до появи перших паростків централізованої держави з головним елементом – наявністю чиновницько-бюрократичного апарату, підвалини якого були закладені значно раніше. Для забезпечення належного виконання своїх обов'язків чиновникам гарантувалася належна платня з державної скарбниці. Це поліпшувало систему урядування та стимулювало краще ставлення до посадових обов'язків та, водночас, значно послаблювало привілеї «старої» аристократії (знатних родів). Це був крок до створення системи, в основі якої був покладений принцип призначення на управлінські посади, незважаючи на соціальне і матеріальне походження. Якраз комплексні зміни і знаменували прихід нового періоду Чжаньго. Правителі, які виношували плани радикальних реформ не випадково призначали на посади головних міністрів і радників правителя, осіб з поза меж власної держави або осіб незнатного походження, які не мали сформованих зв'язків і усталених контактів з місцевою аристократією. Наділяючи головних міністрів «біньке» владою і повноваженнями, правителі одночасно перекладали і шквал критики на них, відводячи, таким чином, її від правлячого дому. Це був прогнозований тактичний хід. Як результат – всі негаразди населення, невдоволення

місцевої знаті у зв'язку з проведенням реформ і змін поклалися на міністрів-сянів.

РОЗДІЛ III. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ У ДЕРЖАВІ ЦІНЬ

Зміни, які були притаманні підперіодам Чуньцю і Чжаньго у шести найсильніших державних утвореннях характеризували значну суспільну трансформацію епохи та стосувалися політичних, адміністративних, технологічних, демографічних та військових перетворень, новацій у сфері земельних відносин, торгівлі, формах і методах взаємодії еліт, управлінської ланки, інтелектуальних пошуків їх знакових представників. Також у цих державах-го постала нова територіально-адміністративна організація з чіткою вертикаллю чиновників і розгалуженням її на місцях, була сформована загальна військово-податкова система направлена на продовження військових операцій в умовах постійно триваючої війни.

Проте держава Цінь за багатьма показниками відставала від своїх прямих конкурентів і супротивників у прийнятті таких рішень. Існуюче ціньське політичне внутрішнє протистояння за перерозподіл влади та контроль над державою впродовж тридцяти років (415-385 рр. до Р.Х.) між міністрами і правителями унеможливило реалізацію всього соціально-економічного потенціалу в повній мірі. Водночас, процес змін був започаткований правителем Сянь гунон (秦獻公, Qin Xian gong, роки при владі 384–362 рр. до Р.Х.), який привніс досвід реформ з Вей, де він перебував у засланні. Зокрема: постала нова столиця Юе ян (栎阳, Yue yang, 383 р. до Р.Х.), була запроваджена заборона на принесення людських жертв (384 р. до Р.Х.)³¹⁶, система п'ятирок (375 р. до Р.Х.) і система напряду підпорядкованих правителю адміністративних одиниць сянь³¹⁷.

³¹⁶ Сыма Цянь. Исторические записки: («Шицзи»). – Т. II. – С. 38.

³¹⁷ The Cambridge history of Ancient China. From the Origins of Civilization to 221 B.C. / M. Loewe, E.L. Shaughnessy. – Cambridge, 1999. – P. 602.

З появою при владі у 361 р. до Р.Х. його сина правителя Сяо гуна (秦孝公, Qin Xiao gong, 381-338 pp. до Р.Х.)³¹⁸ і реформатора Шан Яна було розпочато новий етап в історії цього державного утворення.

3.1. Ідеї Шан Яна у трансформаційних процесах

Як ми зазначали у попередньому розділі, скориставшись доволі поширеною практикою у період Чжаньго, правитель Сяо гун запросив талановитих і гідних кандидатів з поза меж держави, так званих «гостьових міністрів» (賓客, binke), яких щедро винагородив. Одним із таких «гостьових міністрів» («біньке») і був Шан Ян, який згодом став архітектором реформ і спромігся перетворити державу Цінь на потужного спочатку регіонального, а згодом загальнодержавного гравця.

Шан Ян (商鞅, Shang Yang, 390-338 pp. до Р.Х.) був відомим представником суспільно-політичного вчення і одним із основоположників фа цзя (легістів). Родом він походив з Вей, сусідньої держави Цінь, проте саме у Цінь, не без елемента удачі та наявності впливових осіб при ціньському дворі, його ідеї були сприйняті³¹⁹.

Його ідеї вже більше двох тисяч років цікавлять як істориків, так і управлінців, філософів та політиків, а їхнє подальше осмислення стає особливо актуальним з огляду на формування навколо них певних сталих кліше.

Наблизитися до автентичного розуміння змісту його ідей, з якими Шан Ян висував свій ключовий концепт про «Єдине» (за допомогою двох засобів: війни і землеробства) можна лише докладним вивченням спадщини

³¹⁸ 楊寬 《戰國史》 – С. 247-272.

³¹⁹ Duyvendak J.J. The Book of Lord Shang / J.J. Duyvendak. – London, 1928. – P. 11-12.

теоретика і практика суспільно-політичної течії фа цзя, ретельним аналізом обставин появи його ідей та, з урахуванням специфіки часу, їх застосування.

Життєвий досвід управлінської діяльності Шан Яна дозволив йому сформувавши ідеал держави, яка формувалась завдяки процвітанню народу через захист кордонів, забезпеченню продовольством. Але досягти цього старими методами і підходами було неможливо, бо у цей час Центральна китайська рівнина була полем великих потрясінь. Війни раз у раз спалахували і державні утворення, власне як і населення тієї історичної доби, були виснажені. На нашу думку, Шан Ян прагнув домогтися перемоги над усіма державами-сусідами, об'єднавши Стародавній Китай, розуміючи і усвідомлюючи при цьому, що насправді це було надзвичайно складне, проте доволі амбітне і досяжне завдання. Шан Ян, співставляючи і аналізуючи події і факти, базуючись на результатах подорожей і зустрічах, власному досвіду долучення до управління не лише у рідній державі Вей, а і у решті «шести найсильніших», сформував конкретні методи своєї діяльності. Можемо припустити, що враховуючи масштаби охоплення війною територій, залучення людських та матеріальних ресурсів у період Чжаньго, ним було усвідомлено наявний очевидний факт, що китайська державність і суспільство переживає тривалу системну і вкрай небезпечну кризу, зволікання з вирішенням якої потенційно може призвести до загибелі китайської держави. Цілком вірогідно, що він знав і аналізував причини наслідки розпаду колись могутнього державного утворення Цзінь.

Водночас з баченням і оцінками Шан Яна не погоджувався його опоненти, хоча він аргументовано доводив необхідність реформування, зміну старих підходів новими засобами та методами у зв'язку з переминами і трансформаціями у Стародавньому Китаї. Зокрема, у джерелах присутній факт диспуту, який вели три найвищі посадові особи у ранзі да фу (大夫, da fu – дослівно «міністр») – Шан Ян, Гань Лун (представник старої аристократії) і Ду Чжі (воєначальник) і їх «роздумів про зміни тогочасної

епохи»³²⁰ під час аудієнції у Цінського правителя Сяо гуна з приводу впровадження сміливих ідей реформатора та про сумніви високопосадовців у зв'язку з цим. Шан Ян стверджував, що зі зміною часу і обставин повинні змінитися і методи. У нових умовах не можна здійснювати управління за допомогою старих підходів. *«Існує більше ніж один спосіб управляти [людьми свого] століття і не існує ніякої необхідності імітувати старовину»* (курсив мій. – С.К.)³²¹. Питання ставиться набагато ширше – зміна всієї законодавчої системи у державі. Для цього Шан Ян приводить аргументи ідеологічного обґрунтування реформ, які базуються на концепції фа цзя (легістів).

Шан Ян вірив, що добробут народу є основою країни. На його думку, правитель має піклуватися про економічне процвітання низки соціальних прошарків та створювати умови для залучення людей, які готові служити правителю. На переконання Шан Яна, цього можна досягти шляхом поєднання двох ключових практик (землеробства і війни) та сфер зайнятості народу, стимулюючи розвиток держави, посилюючи міць і врешті-решт досягнувши процвітання, яке характеризувалося перш за все військовою силою і потужною економікою. З цією метою реформатор виокремлює головну ідею процвітання і запроваджує наскрізний термін «І» (壹, уі, «Єдине», зосередження на єдиному), суть якого зводилася до того, що *«держава досягає процвітання двома шляхами [за допомогою двох засобів] землеробства і війни»* (курсив мій. – С.К.)³²². Лише ті, хто має заслуги в цих сферах, заслуговують на відповідні винагороди. Весь народ має зосередитися на Єдиному. Науковець Ю.А. Пінес висловив думку, що це ключова

³²⁰ 《商君书》：「慮世事之變」ШЦШ. – Роз. 1. – Пар. 1.

³²¹ 《商君书》：「治世不一道，便國不必法古。」ШЦШ. – Роз. 1. – Пар. 7. [Електронний ресурс] /Шан цзюнь шу. – режим доступу: <http://ctext.org/shang-jun-shu>

³²² 《商君书》：「國之所以興者，農戰也」ШЦШ. – Роз. 3. – Пар. 1.

парадигма суспільно-політичної реформи Шан Яна ³²³. Документи відкривають нам, що ремісники, торговці, інтелектуали-книжники, які уникають «Єдиного», не повинні були користуватися повагою у суспільстві.

Завдяки джерелам можна припустити, що Шан Ян скоріш за все прагнув уніфікувати практику «Єдиного». *«Бажання мешканців не злічити, проте можливість для досягнення переваги знаходиться лиш у Єдиному. До поки мешканці не звернуться до Єдиного, у них не буде шляху для досягнення (реалізації) своїх бажань»* (курсив мій. – С.К.) ³²⁴.

Для досягнення «Єдиного» реформатор Шан Ян запропонував конкретні кроки, які у перспективі привели до процвітання. Серед них – посилення ролі закону. Реформатор наголошував, що закони необхідні для правильної суспільної організації, посилення держави *«[метод за допомогою якого] мудрий правитель управляє Піднебесною (китайською державою) слід в усьому слідувати закону»* (курсив мій. – С.К.) ³²⁵, створення відповідних умов для праці людей, підтримання соціального порядку, зокрема: нагороджувати воїнів черговими рангами за їх заслуги на полі бою. *«Я чув, що коли в стародавні часи мудрі правителі запроваджували закони, мешканці не здійснювали правопорушень; коли заохочували за справи, здібні люди розвивались; коли запроваджували заохочення, армія була грізною. Всі три [складові] є основою правильного управління»* (курсив мій. – С.К.) ³²⁶.

Згідно тексту історичного джерела в основі впорядкування суспільства знаходяться закони, які оберігають людей від проступків. Закони та покарання мали бути суворими – лише це забезпечить порядок, а гуманності

³²³ Pines Y. Alienating Rhetoric in the Book of Lord Shang and its Moderation / Y. Pines // Extrême-Orient, Extrême-Occident. – 2012. – Vol. 34. – P. 85.

³²⁴ 《商君书》：「民之所欲萬，而利之所出一。民非一則無以致欲，故作一。」 ШЦШ. – Роз. 5. – Пар. 9.

³²⁵ 《商君书》：「明王之治天下也，緣法而治」 ШЦШ. – Роз. 23. – Пар. 1.

³²⁶ 《商君书》：「臣聞古之明君，錯法而民無邪，舉事而材自練，行賞而兵強，此三者治之本也。」 ШЦШ. – Роз. 9. – Пар. 1.

та справедливості не достатньо. «*Основа підпорядкування народу – наведення порядку в народі, подібно тому як основа плавлення металу – руда, а основа гончарних виробів – глина. ... Основою для людей є закон*» (курсив мій. – С.К.)³²⁷. В його уяві стратегія досягнення мети передбачала розробку методів підвищення життєвого рівня і соціальних стандартів. «*Моя доктрина базується на наступному: [слід видавати такі закони], що ті хто прагнуть до заможності могли розбагатіти лише завдяки землеробству, а ті які прагнуть позбутися покарань могли досягти цього лише беручи участь у війні*» (курсив мій. – С.К.)³²⁸.

Шан Ян підкреслював необхідність суворих законів, обов'язкових для всіх, включаючи родову знать. «*Хорошого управління досягають шляхом покарань; війну [слід] вести за допомогою нагород*» (курсив мій. – С.К.)³²⁹.

Шан Ян вважав, що якщо хтось із посадовців наважиться порушити закони чи змінити їх зміст, на нього очікуватиме смертний вирок. Завданням для чиновників було обов'язкове розтлумачування законів для мешканців. Також дається роз'яснення щодо зберігання примірників законів (оригінали документів вирізаних на дереві) і встановлено рекомендовані їх стандарти. Зокрема наголошувалося, що один екземпляр збірки законів зберігається у палаці правителя. Шан Ян рекомендував запровадити три посади при відомстві правителя, в тому числі посади верховних прокурорів (юй ши) і по декілька у кожній адміністративній одиниці для здійснення контролю над дотриманням законів. На його думку, закон має бути написаний простою і зрозумілою мовою. При цьому ним наголошувалося, що кожен має право на роз'яснення суті закону. Поява інституту юй ши (контролюючого органу),

³²⁷ 《商君书》：「故勝民之本在制民，若冶於金，陶於土也。民本，法也。」 ШЦШ. – Роз. 18. – Пар. 2.

³²⁸ 《商君书》：「故吾教令民之欲利者，非耕不得；避害者，非戰不免。」 ШЦШ. – Роз. 25. – Пар. 5.

³²⁹ 《商君书》：「以刑治，以賞戰。」 ШЦШ. – Роз. 13. – Пар. 1.

висловлена вченим Л.С. Васильєвим³³⁰, стала новацією в існуючій системі бюрократичної адміністрації Стародавнього Китаю. Як відомо, інститут цензорів-інспекторів-прокурорів (юй ши) відіграв важливу роль починаючи з періоду Чжаньго і до XX ст. і був уособленням незалежного, у міру чесного і тримаючого під постійним контролем не лише населення, а й особливо чиновницько-адміністративного апарату.

Шан Ян наголошував, що ніхто не має права порушувати закон навіть за великі заслуги в минулому. Закон найважливіший і всі зобов'язанні його дотримуватися та виявляти його порушників. *«Те, що називають «встановити єдині [правила] покарань», означає, що ранги знатності не рятують від покарань. Будь-хто, хто не дотримається наказу правителя, порушить державну заборону або виступить проти порядків правителя, повинен бути страчений і до нього не можна застосовувати найменших поблажок, незалежно від того, чи він перший радник правителя, полководець, чиновник [у ранзі] да фу чи простолюдин»* (курсив мій. – С.К.)³³¹. Можна припустити, що формуючи такий законодавчий каркас держави Цінь, Шан Ян намагався з одного боку забезпечити підконтрольність і керованість процесів у суспільстві, з іншого боку – створити нові суспільні правила взаємодії у жорстких умовах війни, існуючих загроз вторгнення від сусідніх державних утворень і цілком передбачуваного захоплення нових територій.

Наступною ідеєю, яка була сформована реформатором були доноси і інформування. На нашу думку Шан Ян усвідомлював, що контролювати і завчасно реагувати на різного роду проблеми можна шляхом формування мережі інформаторів та системи взаємної відповідальності. Він вважав, що донощиків [інформаторів] слід мотивувати шляхом надання посад, рангів та

³³⁰Васильєв Л.С. Древний Китай: в 3 т. / Л.С. Васильєв. – М., 2006. – Т.3. – С. 328.

³³¹《商君书》：「所謂壹刑者，刑無等級。自卿相將軍以至大夫庶人」 ШЦШ. – Роз. 17. – Пар. 4.

платнею порушника. *«Колеги чиновника, які дізнавшись про правопорушення, донесуть правителю, їх слід звільнити від покарань. Незалежно від того, ким є інформатор, заможнім чи особою нижчого стану, він повністю наслідує посаду, ранг знатності, земельні наділи, оплату того старшого чиновника [про якого повідомив правителя]»* (курсив мій. – С.К.)³³². У такий спосіб, на наше переконання, Шан Ян скористався існуючою практикою стародавнього китайського суспільства, уніфікуючи такий вид комунікації між владою і суспільством з метою інформувати відповідальних посадових осіб про найменші підозри у різних сферах, у тому числі і можливих заговорах проти влади, різного роду інтриг та нечеснот. Також це можна інтерпретувати як намагання сформувати законослухняне населення, привчити до порядку мешканців Цінь і навести лад шляхом відстеження їх поведінки. Те, що не може охопити око правителя і його представників (бюрократичний апарат), цілком під силу мешканцям, особливо якщо за це добре преміюють. А застосувавши систему обліку даних і їх співставлень, можна упередити шкідливі для суспільства і не вигідні для влади процеси, зменшення проявів опозиції і опору реформам.

Слід також підкреслити, що формуючи нову управлінську еліту, Шан Ян усвідомлював можливість і об'єктивність посилення чиновницької влади, згуртованості в її рядах, яка з часом потенційно могла б створювати загрозу і самому правителю. Передбачаючи такі наслідки реформатор заохочував практику інформаторів у лавах численного бюрократичного апарату.

Наступним кроком було формування соціального порядку. На нашу думку Шан Ян розумів, що для проведення таких значних реформ йому необхідно мати підтримку всередині держави, а для цього слід подбати про формування соціального порядку, який, в його розумінні, був тотожним силі держави. *«Порядок в державі залежить неодмінно від її міці, а міць існує*

³³² 《商君书》：「同官之人，知而訐之上者，自免於罪。無貴賤，尸襲其官長之官爵田祿。」 Там само.

лише там, де існує порядок; заможність держави залежить неодмінно від порядку, а порядок може бути лише в заможній державі; заможньою може бути лише [сильна] держава, а сильна держава неодмінно заможня» (курсив мій. – С.К.)³³³. Цілком очевидно, що Шан Ян прагнув зосередити зусилля на двох найважливіших для держави справах: землеробстві, яке приносило прибуток у казну, і військовій справі³³⁴, яка забезпечувала могутність держави, захист кордонів, проведення операцій по захопленню сусідніх територій і створювала належні умови для ведення сільського господарства. В основі всього цього був суспільний порядок.

Приділялася увага збільшенню виробництва продовольства через розширення орних земель за рахунок цілини та пусток. З джерел є очевидним, що з метою ефективного використання працюючих на землі та винагороди за відвагу воїнам Шан Ян закликав правителя держави оволодіти методами їх точного обліку. *«Метод розрахунку, за допомогою якого управляють державою, базується на вмінні зосередити всі зусилля на освоєнні цілинних [земель]. Шлях використання воїнів – в наданні нагород лише за Єдине. Коли буде позбавлено можливості отримувати перевагу від діяльності [другорядним], мешканці зосередять всі зусилля на землеробстві»* (курсив мій. – С.К.)³³⁵. У цьому контексті, як зауважує Л.С. Переломов³³⁶ теза Шан Яна про зосередження зусиль на піднятті цілини мала на меті також створити умови та реальну можливість посилити економічне положення правителя,

³³³ 《商君书》：「是以強者必治，治者必強；富者必治，治者必富；強者必富，富者必強。」 ШЦШ. – Роз. 11. – Пар. 1.

³³⁴ Переломов Л.С. Конфуций. «Луньюй» / Л.С.Переломов. – М., 1998. – С. 148-156.

³³⁵ 《商君书》：「故為國之數，務在墾草；用兵之道，務在一賞。私利塞於外，則民務屬於農；」 ШЦШ. – Роз. 6. – Пар. 4.

³³⁶ Книга правителя області Шан (Шан цзюнь шу) / Л.С. Переломов. – М., 1993. – С. 72.

оскільки переселені на цілині землі особи платили на пряму податки у державну скарбницю.

Черговим кроком можна назвати економічне стимулювання селян до збільшення посівів, адже обробіток землі в уяві реформатора мав стати основою економіки Цінь. Шан Ян вважав, що слід навчитися вміло використовувати людей, активно заохочувати за успіхи в обробітку землі. На нашу думку, реформатор усвідомлював, що актуальними проблемами, що заважають повною мірою реалізувати потенціал держави Цінь, є відсутність дієвої системи державної підтримки. Для сприяння розвитку землеробської галузі Шан Ян наполягав на економічному стимулюванні селян, підвищенню рівня належного забезпечення військових підрозділів Цінь та формуванні бази для утримання чиновників, на яких міг опертися правитель. *«Якщо земля приносить прибуток, то населення буде віддавати свої сили землеробству, у разі, якщо на війні можна прославиться, то мешканці будуть воювати не жаліючи власного життя»* (курсив мій. – С.К.)³³⁷.

Запроваджувався єдиний зерновий податок. Для максимально ефективного функціонування виробника реформатор запропонував сприятливу систему оподаткування у вигляді єдиного зернового податку. Основними складовими, які привертали виробника до такої новації, були простота нарахування, зрозумілий облік, звільнення від сплати низки інших податків і обов'язкових платежів. Скоріше за все, дана пропозиція Шан Яна мала сприяти застосуванню економічних важелів, які б отримали підтримку населення, сприяючи таким чином формуванню суспільного прошарку для підтримки реформ, опорою ідеологічних засад та ресурсною базою необхідною для ведення війни³³⁸. *«Якщо податок стягується у відповідності від кількості [зібраного] зерна, це значить, що правитель запровадив єдиний*

³³⁷ 《商君书》：「利出於地，則民盡力；名出於戰，則民致死。」ШЦШ. – Роз. 6. – Пар. 7.

³³⁸ Васильев Л.С. Древний Китай: в 3 т. / Л.С. Васильев. – М., 2006. – Т.3. – С. 74.

[податковий механізм] і населення після цього заспокоїться» (курсив мій. – С.К.)³³⁹. Логічно спрогнозувати, що збільшення надходжень мали покрити ресурси на посилення потенціалу армії. Практичний досвід, запозичений Шан Яном ще з реформаторських кроків попередньої доби (Чуньцю), був належно проаналізований у дослідженнях британського синолога шотландського походження Дж. Леггом³⁴⁰.

Застосовувалася ліквідація сімейно-кланових колективів, які гальмують індивідуальну ініціативу селян і обмежують вплив держави на виробника продовольства. У цій ситуації чітко простежується теза Шан Яна про «ослаблення народу», яка вказує на те, що реформатор чітко розумів, що одна справа державі протистоїть міцно спаяний родовий колектив, а інша – коли окремий індивід. Шан Ян вважав, що коли народ слабкий, держава сильна і навпаки. *«Коли населення слабке, держава сильна. Коли держава сильна, населення слабке. Саме тому держава, яка рухається у правильному напрямку, прагне послабити населення»* (курсив мій. – С.К.)³⁴¹. Тут простежується ідея, що для ослаблення народу існують різні способи і, насамперед, це вмiле використання нагород та покарань. Застосування формули «на десять покарань лише одна нагорода, причому покарання мають бути суворими навіть за дрібні правопорушення». Цікаво, що ослаблення населення досягалося системою перепису і деталізованого обліку, чіткими та беззастережним виконанням законів – тобто розпоряджень влади. А між тим всі думки мали бути уніфіковані і зосереджені лише на головному. Кожна сім'я мусила усвідомити свій обов'язок, продукувати сільськогосподарську продукцію в ім'я посилення армії та держави, забезпечуючи існування власної родини. *«Якщо карати за дрібні правопорушення як за тяжкі, то*

³³⁹ 《商君书》：「訾粟而稅，則上壹而民平。」 ШЦШ. – Роз. 2. – Пар. 2.

³⁴⁰ Legge J. The Chinese Classics /J.Legge. – Hongkong-London, 1861-1872. – Vol. I-V. – 1872. – Vol. V. – P. 325-329; – P. 594-598.

³⁴¹ 《商君书》：「民弱國強，民強國弱，故有道之國，務在弱民。」 ШЦШ. – Роз. 20. – Пар. 1.

покарання будуть ліквідовані; якщо запровадити постійні правила призначення на посади, то утвердиться хороше управління» (курсив мій. – С.К.)³⁴².

Зверталася увага на перерозподіл землі і наділення нею прямого виробника. Реформатори доби Чуньцю, як і управлінці доби Чжаньго пов'язували економічне благополуччя держави з рівнем розвитку землеробства³⁴³. На нашу думку, це питання реформатор Шан Ян також враховував і уважно ставився при формуванні своїх практик. «Видати указ про використання на [державних] повинностях всіх без виключення юй цзи (дослівно «зайві сини»), слід це зробити у відповідності до облікових [подвірних списків]. Наказую пропонувати їм надання постійної роботи і забезпечення харчами, тоді вони не зможуть ухилятися від виконання повинностей, а поважні чиновники не зможуть скористатися їхньою працею у власних інтересах» (курсив мій. – С.К.)³⁴⁴. На основі цих думок можемо припустити, що Шан Ян намагався із «юй цзи» сформувати категорію осіб, які на наданій землі і державній підтримці мали певну залежність від держави і робили все в її інтересах з метою формування мережі прогнозованих і регулярних податкових надходжень у скарбницю правителя.

Разом з тим реформатор усвідомлював, що рівень розвитку землеробства полягає у підвищенні агрокультури, застосуванні нових знарядь праці, інтенсифікації сільськогосподарського процесу.

За задумом архітектора цінських реформ селяни об'єднувалися у п'ятидвірки і десятидвірки. Реформатор Шан Ян запропонував і вибудовував

³⁴² 《商君书》：「重輕刑去，常官則治。省刑要保，賞不可倍也。」ШЦШ. – Роз. 5. – Пар. 10.

³⁴³ Книга правителя області Шан (Шан цзюнь шу) / Л.С. Переломов. – М., 1993. – С. 69.

³⁴⁴ 《商君书》：「均出餘子之使令，以世使之，又高其解舍，令有甬，官食槩，不可以辟役。」ШЦШ. – Роз. 2. – Пар. 13.

чітку суспільну організацію, яку можна було легко контролювати, адже вона була пов'язана напряму з обліком і веденням статистичних даних (формування списків платників податків). Саме тому одним із перших указів, як повідомляє Сима Цянь було «наказано [так]. Народові розділитися сім'ями на п'ятірки і десятки»³⁴⁵, які «повинні були піклуватися один про одного, відповідати за вчинки сусідів» (система доносів). Аналогічно були структуровані військові підрозділи Цінь, та ж сама система на початковому рівні – п'ятірка (номінальна структурна одиниця): «на війні кожен п'ять осіб об'єднуються в п'ятірки»³⁴⁶.

Серед чергових кроків була ліквідація противників реформ через виділення конкретного ворога – «паразита» і боротьба з ним. На нашу думку, поява серед його ідей терміну «паразит» (蠱, shi, дослівно «воша») слід розуміти як «зло» і «противник». Вочевидь Шан Ян зіткнувся з шаленим опором не лише привілейованої аристократії, але й значної частини мешканців Цінь. Новації і зміни завжди йдуть у розріз з усталеними нормами і традиціями. У текстах кількість цих супротивників «паразитів» має варіативну форму, зустрічається шість, десять, дванадцять. Така несталість, на нашу думку є ознакою появи все нових викликів і загроз перебігу реформ, особливо на початковому етапі. Чіткість їх класифікації, вочевидь підтверджує факт розуміння необхідності посиленої уваги зі сторони реформатора до таких явищ і проявів. На переконання Шан Яна «паразити» – це ті, які послаблюють державу та ведуть суспільство до бідності та поразок і просто марнують час. *«До шести паразитів належать: лі (ритуал), музика, Ши цзін (Книга пісень), Шу цзін (Книга історії), шанування старих порядків, добродійність, синівська відданість, братський обов'язок, щирість, довіра, чесність, безкорисливість, людяність, справедливість, небажання воювати,*

³⁴⁵ Кошовий С.А. Життєпис Шан Цзюня у книзі Сима Цяня «Ши цзі, історичні записки» /С.А. Кошовий // Етнічна історія народів Європи. – К., 2012. – Вип. 37. – С. 113.

³⁴⁶ 《商君书》：「其戰也，五人束縛為伍」 ШЦШ. – Роз. 19. – Пар. 2.

сприйняття війни як чогось ганебного. Якщо в державі наявні дванадцять [паразитів], то правитель не зможе змусити людей обробляти землю і воювати, держава неодмінно збанкрутує і буде розчленована» (курсив мій. – С.К.)³⁴⁷. На переконання реформатора, варто обмежити можливості тих, хто звик до неконтрольованої критики та публічного висловлення своєї думки.

Ресурсами для проведення реформ були підвищення агротехніки, пільги для селян. Як ми вже зауважували, Шан Ян у своєму ідейному багажу приділяв значну увагу землеробству, роздачі запустілих земель всім бажаючим, надання пільг селянам, максимальне сприяння заняттю землеробством при активній допомозі держави. Остання, зокрема, має дбати про розмежування великих сімейно-кланових колективів та роздачі земельних наділів малим сім'ям, а також проведення нового розмежування землі. Для Шан Яна війна – оптимальний шлях досягнення бажаної мети – гегемонії в стародавньокитайському світі. Можна стверджувати, що посилення військової потужності і культивування сільського господарства сенс усіх заходів, що ним пропонувалися шляхом «мілітаризації всього населення» (за Л.С. Васильєвим)³⁴⁸. Справжні наміри розкриває цитата Шан Яна: «Нагороди [повинні бути] суворими, а ранги знатності – почесні, нагороди – незначні, а покарання – вселяти страх» (курсив мій. – С.К.)³⁴⁹.

Як було зазначено, приділялася увага до оновлення війська і нарощування внутрішньої сили – участь у війні без війська не можлива. У перші роки перебування Шан Яна у державі Цінь становище ціньського державного утворення у системі Чжоуського Китаю залишалося скрутним.

³⁴⁷ 《商君书》：「六蝨：曰禮樂，曰詩書，曰修善，曰孝弟，曰誠信，曰貞廉，曰仁義，曰非兵，曰羞戰。國有十二者，上無使農戰，必貧至削。」 ШЦШ. – Роз. 13. – Пар. 3.

³⁴⁸ Васильєв Л.С. Древний Китай: в 3 т. / Л.С. Васильєв. – М., 2006. – Т.3. – С. 76.

³⁴⁹ 《商君书》：「罰重，爵尊；賞輕，刑威。爵尊，上愛民；刑威，民死上。」 ШЦШ. – Роз. 5. – Пар. 4.

Правитель Сяо гун був заглиблений внутрішніми реформами, які мали супротив населення і тогочасної еліти («я чув, що в бідних сільських районах чимало тих, хто дивується з моїх нововведень, а в глухих школах серед освічених йдуть гарячі суперечки» (курсив мій. – С.К.)³⁵⁰, а відтак це призводило до послаблення уваги на зовнішніх кордонах. Цим відразу скористалися сусідні державні утворення, зокрема Вей і Чжао, які тривалий час зазіхали на цінські володіння та зрозуміли, що їм під силу тепер змагатися з ослабленим, проте все ще могутнім сусідом. Тепер військові підрозділи частіше вторгаються у прикордонні райони, руйнуючи і захоплюючи територію Цінь³⁵¹. З огляду на такий розвиток подій, Шан Ян прагнув консолідувати ресурси для розбудови війська, розуміючи, що вести війну і захистити кордони без реформованого війська неможливо³⁵². Саме тому у своїх рекомендаціях Шан Ян постає військовим стратегом з далекоглядним стратегічним баченням розвитку майбутніх подій. Він переконаний, що воїни повинні бути самовіданими і готовими вмерти. Слід уважно оцінювати міць і потенціал супротивника, передбачити все зазделегідь. «Армія того, хто прагне володарювати в Піднебесній, не хизується своїми перемогами, але і не нарікає на поразки» (курсив мій. – С.К.)³⁵³. Більш детальне вивчення джерел доводить, що цьому компоненту посилення армії приділялося значну увагу реформатором. Цей факт підтверджується джерелами. Зокрема, у важлива не лише сила армії, але й талант воєначальника, точний попередній прорахунок, прогнозування тактичних кроків. Немає потреби вести бойові дії одночасно на декількох фронтах з різними ворогами. У разі оборони слід покластися на місцеве

³⁵⁰ 《商君书》：「吾聞窮巷多怪，曲學多辨。」 ШЦШ. – Роз. 1. – Пар. 8.

³⁵¹ Васильев Л.С. Древний Китай: в 3 т. / Л.С. Васильев. – М., 2006. – Т.3. – С. 65.

³⁵² 楊寬《戰國史》 – С. 169-182.

³⁵³ 《商君书》：「王者之兵，勝而不驕，敗而不怨。」 ШЦШ. – Роз. 10. – Пар. 2.

населення. *«Було б помилкою для армії заглиблюватися на територію противника; коли все військо опинилося в небезпечній місцевості і немає куди відступати; коли люди надто втомилися, а до того страждають від голоду і спраги; коли з'являються складні хвороби. Все це веде до поразки»* (курсив мій. – С.К.)³⁵⁴.

При цьому реформатор наводить цілком практичні кроки у веденні оборонних дій. *«Шлях оборони міста – нарощування сил. Тому, коли супротивник з'являється, слід зібрати всі сили і створити не менш чим три армії. Слід розділити свої сили по кількості напрямків руху розвідувальних колісниць супротивника. З цих трьох армій одну мають скласти чоловіки, одну – жінки і одну армію – похилі і малолітні. Це і називається «три армії»* (курсив мій. – С.К.)³⁵⁵. Шан Ян вказує на тотальну мобілізацію всього населення для відсічі агресору. А, відповідно, його ідеї передбачають, що населення буде самовіддано боротися з ворогом.

Очевидним є факт, що в умовах недостатнього фінансування (можливо лише на початковому етапі реформ) та тривалих воєнних кампаній держава не була спроможна ефективно і належно забезпечувати військо. Саме тому Шан Ян розглядав співучасть торговців у фінансуванні армії як компонент державної політики посилення військових підрозділів. *«Наказати купцям за власний рахунок забезпечувати армію захисними обладунками і зброєю, що прирівнюється мобілізації їх самих до війська. Наказати не здійснювати постачання приватного збіжжя у військові табори»* (курсив мій. – С.К.)³⁵⁶.

³⁵⁴ 《商君书》：「其過失：無敵，深入偕險絕塞，民倦且饑渴，而復遇疾，此敗道也。」 Там само.

³⁵⁵ 《商君书》：「守城之道，盛力也。故曰客，治簿檄，三軍之多，分以客之候車之數。三軍：壯男為一軍，壯女為一軍，男女之老弱者為一軍，此之謂三軍也。」 ШЦШ. – Роз. 12. – Пар. 3.

³⁵⁶ 《商君书》：「令人自給甲兵，使視軍興。又使軍市無得私輸糧者」 ШЦШ. – Роз. 2. – Пар. 15.

Зазначена цитата ймовірно також вказує на звільнення за гроші на армію частини заможного населення від військової повинності на зразок «щитових грошей» у Західній Європі у середні віки.

На нашу думку, реформатор усвідомлював складність формування армійських підрозділів, налагодження злагодженості дій, підвищення бойового духу і необхідності часу для цього. *«Армію легко послабити і надзвичайно важко посилити. Населення насолоджується життям і почувається щасливим під час дозвілля, проте надзвичайно складно змусити його жертвувати життям у разі небезпеки. В разі якщо вони будуть це сприймати за легку дію, [армія] посилиться»* (курсив мій. – С.К.)³⁵⁷.

Наступним кроком Шан Яна було забезпечити управління державою, яка б здійснювала реформи і виконувала закони (ранги знатності). Реформатор під час своїх перших кроків на посаді у Цінь зіткнувся з супротивом родової аристократії. Крім цього, Шан Ян цілком усвідомлював, що посилити роль правителя і повернути йому владу у межах держави можна лише шляхом руйнації старих відносин, які базувалися на традиційному праві родової знаті наслідування найвищих адміністративних управлінських посад у державі і розподілу багатств. За попередні часи таке явище призвело до фактичної або мінімальної ролі правителя та посилення влади родової аристократії на місцях, які почували себе певною мірою незалежними від центру і захищеними як в економічному, так і в правовому сенсі. З цією метою Шан Яном було запропоновано позбавити родову аристократію колишніх прав і привілеїв та встановити нову систему призначення на адміністративні посади, застосувавши для посадовців надання рангів знатності. Цими діями Шан Ян прагнув не лише відсторонити від влади «старі» роди, але й залучити на бік правителя мешканців держави Цінь, формуючи для них цілком досягну (теоретично) перспективу, яка, крім того,

³⁵⁷ 《商君书》：「兵易弱難強，民樂生安佚，死難難正，易之則強。」 ШЦШ. – Роз. 20. – Пар. 3.

передбачала належне матеріальне забезпечення. Таким чином, за цією схемою і логікою мислення, правитель зможе повернути собі повноту влади і економічну міць та стати центром прийняття важливих державних рішень. *«Якщо держава надає чиновницькі посади і ранги знатності лише по заслугам, то це називається: «будувати плани за допомогою [радників] великої мудрості і вести війну за допомогою [воїнів] досконалої хоробрості». В разі якщо держава будує плани за допомогою [радників] великої мудрості і веде війну за допомогою [воїнів] досконалої хоробрості, то цій державі без сумніву не буде рівних»* (курсив мій. – С.К.)³⁵⁸. Право на знатність і багатство, посади та ранг віднині мають лише ті, хто відзначився під час війни *«шлях до багатства і знатності лежить лише через ворота війни»* (курсив мій. – С.К.)³⁵⁹. Реформатор добре розуміє психологію людини, тому наступні думки цілком базуються на вроджених і набутих якостях. *«Ранги знатності можна буде отримати лише за виснажливу працю, коли нагороди можна буде отримати лише за заслуги»* (курсив мій. – С.К.)³⁶⁰. На нашу думку, вочевидь ідеї Шан Яна про «послаблення» народу також мали під собою і розуміння підходів до «м'якого» не надто конфронтаційного методу (Шан Ян розумів силу і можливості «старої» влади, а також усвідомлював ризика для власного життя) відсторонення родової аристократії від влади. *«Управляючи країною, приділяють значної увагу тому, щоб при висунені на посаду бідних робили заможними, а заможних бідними, бідний стане багатим, а багатий бідним, і держава перетвориться на сильну»* (курсив мій. – С.К.)³⁶¹. У цьому сенсі не

³⁵⁸ 《商君书》：「國以功授官予爵，此謂以盛知謀，以盛勇戰。以盛勇戰，以盛知謀，其國必無敵。」 ШЦШ. – Роз. 13. – Пар. 2.

³⁵⁹ 《商君书》：「然富貴之門，要在戰而已矣。」 ШЦШ. – Роз. 17. – Пар. 7.

³⁶⁰ 《商君书》：「夫民力盡而爵隨之，功立而賞隨之」 ШЦШ. – Роз. 9. – Пар. 2.

³⁶¹ 《商君书》：「治國之舉，貴令貧者富，富者貧。貧者富，富者貧，國彊。」 ШЦШ. – Роз. 5. – Пар. 7.

можемо погодитися з дослідником В.А. Рубіним, який тлумачив ці ідеї як намагання протидії збагаченню³⁶².

Черговим кроком була можливість придбання посади і рангу знатності. Шан Ян був одним із перших реформаторів Стародавнього Китаю, який запропонував змогу отримати чиновницьку посаду за офіційну сплату наявних коштів. Така перспектива цілком співпала з тенденціями у суспільстві коли були заможні люди (ймовірно привілейований суспільний прошарок), які мали надлишки зерна, гроші і мали прагнення отримати посади, адже чиновники були звільнені від оплати податків, закріпивши свій статус ще й державною посадою. *«В разі, якщо серед населення є люди, котрі мають надлишок зерна, нехай їм за здачу [надлишкового] зерна нададуть чиновницькі посади і ранги знатності. В разі якщо посади і ранги знатності можна буде отримати завдяки зусиллям людей [у землеробстві], працівники перестануть лінитися»* (курсив мій. – С.К.)³⁶³. Вочевидь можемо припустити, що в умовах розвитку економіки з'являються особи, які завдяки зростанню економіки, у тому числі індивідуалізації ведення господарства із застосуванням тогочасних передових технічних засобів спромоглися розбагатіти. Особливо привабливими були ранги знатності, які запровадив Шан Ян. Згідно сформованої таблиці за Л.С. Переломовим³⁶⁴ їх було двадцять. Дослідник Д. Бодде вказує на існування 18 рангів за Шан Яна, до 20-ти вони були збільшені вже у період династії Хань³⁶⁵. Синолог М. Льове³⁶⁶ наполягає на 17 рангах. На нашу думку і завдяки аналізу тексту твору ШЦШ

³⁶² Рубин В.А. Два истока китайской политической мысли / В.А. Рубин // Вестник истории. – 1967. – №3. – С.79.

³⁶³ 《商君书》：「民有餘糧，使民以粟出官爵。官爵必以其力，則農不怠。」 ШЦШ. – Роз. 13. – Пар. 1.

³⁶⁴ Книга правителя області Шан (Шан цзюнь шу) / Л.С. Переломов. – М., 1993. – С. 300.

³⁶⁵ The Cambridge History of China. – Vol. I: the Ch'in and Han Empires, 221 B.C. – A.D. 220 / D. Twitchett, M. Loewe. – Cambridge, 1999. – P. 37.

³⁶⁶ M. Loewe. The orders of aristocratic rank of Han China / M. Loewe // T'oung Pao. – 1960. – Vol. 48. – Livr. 1/3. – P. 103.

цілком логічним є твердження дослідника Д. Бодде, на яке ми пристаємо. Привабливість рангу, згідно з запропонованих Шан Яном умов, полягала у тому, що володар рангу звільнявся від трудової повинності, мав можливість мати залежного-полоненого (кількість була варіативна), отримати шмат орної землі (100 му, 1 му – 1/15 га) і ділянки під помешкання (9 му, ймовірно на нових завойованих територіях), грошове забезпечення (5 ранг – 5600 монет), підвищення на посаді, а власник дев'ятого і вищого рангу мав можливість збирати податки з 300-600 сімей общинників і залишати їх собі. Таким чином була створена серйозна мотиваційна основа, проте ранг можна було як отримати, так і втратити, знову ж таки на полі бою. Метод продажу посад і рангів знатності був ще одним винайденим Шан Яном способом як в чергове посилити економічне положення правителя. Проте його ідея про ранги цілком сприяла формуванню чіткої ієрархічної вертикалі і соціальної системи з новими елементами як кістяк формуючого апарату влади орієнтованого на правителя.

У цій ситуації Шан Ян приділяв значну увагу створеній ним системі винагород і покарань як одному з найбільш ефективних засобів впливу на мешканців Цінь і особливо на воїнів, коли держава мала дбати про розширення своїх меж. *«Якщо людьми управляти за допомогою покарань, вони служать з радістю, якщо людей заохочувати воювати шляхом надання їм винагород, вони будуть зневажати смерть. Тому країну, чії військові підрозділи використовуються у боях називають сильною»* (курсив мій. – С.К.)³⁶⁷. При цьому реформатор пропонує у своїх ідеях встановити єдині винагороди, єдині покарання: *«Мудрий, управляючи державою, встановлює єдині [правила] нагород, єдині [правила] покарань, єдині [правила] повчань*

³⁶⁷ 《商君书》：「以刑治民則樂用，以賞戰民則輕死。故戰事兵用曰強。」
ШЦШ. – Роз. 20. – Пар. 5.

(настанов)» (курсив мій. – С.К.)³⁶⁸. На нашу думку, метод уніфікації мав сприяти подоланню існуючої у добу Стародавнього Китаю практики виголошення судових рішень органами общинного самоуправління і передати ці повноваження на рівень правителя з метою посилення його авторитету.

Одним із найбільш ефективних методів, на думку Шан Яна, був метод управління через застосування покарань: *«Правитель у своїх відносинах з населенням перш за все має застосовувати покарання, а вже потім роздавати нагороди»* (курсив мій. – С.К.)³⁶⁹. На нашу думку, існування покарань не лише вплинуло на поведінку мешканців Цінь, але й сприяло швидкості реалізації планів і стратегій, які необхідні були у випадку прискороного перебігу реформаторських кроків, усунення різного роду бар'єрів та протидій. Вочевидь це мінімізувало зволікання з проведенням необхідних реформ та шляхів протидії зі сторони родової аристократії. Саме тому Шан Ян наголошував, що *«не існує кращого засобу припинити зло і злочини, а ніж суворі покарання»* (курсив мій. – С.К.)³⁷⁰. З огляду на важливість посилення військової міцці держави, створення належного безпекового середовища для економічного піднесення Цінь та формування можливостей для нової управлінської еліти доводилась теза про переваги участі у війні як єдиного шляху отримати нагороди. *«Те, що називається «встановити єдині [правила] нагород», означає: [всі] привілеї і платня, чиновницькі посади і ранги знатності повинні надаватися лише через*

³⁶⁸ 《商君书》：「聖人之為國也：壹賞，壹刑，壹教。」 ШЦШ. – Роз. 17. – Пар. 1.

³⁶⁹ 《商君书》：「故上之於民也，先刑而後賞。」 ШЦШ. – Роз. 8. – Пар. 4.

³⁷⁰ 《商君书》：「故禁姦止過，莫若重刑。」 ШЦШ. – Роз. 17. – Пар. 4.

військову службу, інших шляхів не існує» (курсив мій. – С.К.)³⁷¹. Саме на цьому наголошував реформатор.

Заслужувала на увагу роль правителя і методи управління. Детальне вичення джерел доводить, що правитель реформатором був поставлений на вершині управлінської вертикалі, при цьому Шан Ян наголошував на двох головних наративах «сила держави і міць армії». «Для правителя зосередження всіх сил держави в одних руках означає перетворити державу на заможну, а армію на сильну (боєдатну)» (курсив мій. – С.К.)³⁷². Реформатор виводить формулу правління: «управління мудрого правителя базується на уважному дослуханні до прагнень [населення] і направляти всі їх наміри на Єдине» (курсив мій. – С.К.)³⁷³. Крім цього, він вважає, що необхідно «зосередити в одних руках [право власності] на гори і водойми, то особам, які ненавидять аграрну сферу, лінюхам і тим, хто прагне до отримання подвійного прибутку, не знайдеться способів до існування» (курсив мій. – С.К.)³⁷⁴. На нашу думку, такі пропозиції направлені на те, щоб монополізувати певні сфери і перебрати право власності природними ресурсами від общини до правителя.

Шан Ян розумів сутність того, що порядок у державі досягається законами, вмілою адміністрацією, довірливим ставленням влади і мешканців, встановленням належної комунікації. «Порядок у державі досягається трьома шляхами: законом, довірою, владою. Закон – це те, чого спільно дотримуються правитель і управлінці (чиновники). Довіра – це те, чого

³⁷¹ 《商君书》：「所謂壹賞者，利祿官爵，搏出於兵，無有異施也。」ШЦШ. – Роз. 17. – Пар. 2.

³⁷² 《商君书》：「故治國者，其搏力也，以富國強兵也」ШЦШ. – Роз. 8. – Пар. 2.

³⁷³ 《商君书》：「故聖王之治也，慎為察務，歸心於壹而已矣。」ШЦШ. – Роз. 8. – Пар. 5.

³⁷⁴ 《商君书》：「壹山澤，則惡農慢惰倍欲之民無所於食」ШЦШ. – Роз. 2. – Пар. 9.

спільно встановлюють правитель і управлінці. *Влада – це те, чим розпоряджається лише один правитель»* (курсив мій. – С.К.)³⁷⁵. Реформатор розумів і стверджував, що *«захоплення пустими розмовами не сприяє укріпленню армії і не дозволить розширити[існуючі] межі держави»* (курсив мій. – С.К.)³⁷⁶. Крім того, реформатор наголошував, що правитель має призупинити розорення і втечі селян, адже зменшення кількості працівників вело до зменшення надходжень до державної скарбниці³⁷⁷. Це підтверджує його фраза: *«управляючи державою, мудрий правитель зобов'язаний ... вчинити так, щоб селяни не полишали землі, могли прогодувати своїх батьків і справитися зі своїми сімейними справами»* (курсив мій. – С.К.)³⁷⁸. Проте ідеї Шан Яна також передбачили цілковите підпорядкування особистості та присвячення себе державі – правителю: *«з розумного і нікчемного, знатного і простолюдина, хороброго і боязливого, достойного і нікчемного, з кожного з них повністю взяти внутрішню силу, всю силу їх м'язів і змусити, якщо потрібно життя заради правителя»* (курсив мій. – С.К.)³⁷⁹. Важливим компонентом його пропозицій була передбачувана регламентована поведінка на посаді, яка чітко розмежовувала приватне і державне. *«Ті, хто здійснює перевезення державного збіжжя, не мають*

³⁷⁵ 《商君书》：「國之所以治者三：一曰法，二曰信，三曰權。法者，君臣之所共操也；信者，君臣之所共立也；權者，君之所獨制也。」ШЦШ. – Роз. 14. – Пар. 1.

³⁷⁶ 《商君书》：「言之不可以彊兵闢土也。」ШЦШ. – Роз. 3. – Пар. 8.

³⁷⁷ Книга правителя області Шан (Шан цзюнь шу) / Л.С. Переломов. – М., 1993. – С. 70.

³⁷⁸ 《商君书》：「明君之治國也 ... 農不離廛者，足以養二親，給軍事。」ШЦШ. – Роз. 23. – Пар. 1.

³⁷⁹ 《商君书》：「夫固知愚，貴賤，勇怯，賢不肖，皆盡其胸臆之知，竭其股肱之力，出死而為上用也。」ШЦШ. – Роз. 17. – Пар. 2.

права використовувати [вози] у приватних цілях [на зворотньому шляху] і мати з цього підробітки» (курсив мій. – С.К.)³⁸⁰.

Серед наступних кроків – боротьба і протидія спекуляції. Шан Ян свою політику у цій сфері вбачав у протидії і забороні скуповувати збіжжя по дешевим цінам. У цій ситуації, напевно логіка його дій виходила з того, що держава мала дбати про стабілізацію цін шляхом унеможливлення спекулятивних проявів зі сторони торговців і, таким чином, реформатор здійснював заходи по укріпленню економіки країни, стимулюючи працю і унеможливаючи «легкий» заробіток, а також дбаючи про чесну працю. *«Нехай торговці не мають можливості скуповувати зерно, а землероби продавати його [торговцям]» (курсив мій. – С.К.)³⁸¹.*

Застосовувалися кроки по заохоченню обробітку пустуючих земель. Основу економіки формували особи, які працювали на землі і сплачували податки. Саме тому політика держави мала бути направлена на збільшення кількості оброблюваної землі, а відтак податкових надходжень і ресурсу для військових операцій. Реформатор вважав, що слід докладати багато зусиль у такій важливій справі як сприяння переселення людей з інших держав (де землі мало, а населення багато) у Цінь. Дана практика є ключовою у роздумах реформатора. *«Сусідами [держави] Цінь є три [держави] Цзінь, дві з них – Хань і Вей прагнуть використовувати свої військові сили. Площа їх земель мала, а населення багаточисленне ... в [таких державах як] Цінь, не вистачає населення для заселення земель» (курсив мій. – С.К.)³⁸².*

Шан Ян наголошував, що слід сміливіше звільнювати переселенців від повинностей, включаючи військові, на три покоління і надавати їм податкові і інші пільги. У такому разі не лише будуть освоєнні пустуючі землі, але

³⁸⁰ 《商君书》：「令送糧無得取僦，無得反庸；」 ШЦШ. – Роз. 2. – Пар. 19.

³⁸¹ 《商君书》：「使商無得糴，農無得糶。」 ШЦШ. – Роз. 2. – Пар. 5.

³⁸² 《商君书》：「秦之所與鄰者，三晉也；所欲用兵者，韓魏也。彼土狹而民眾。似有過秦民之不足以實其土也。」 ШЦШ. – Роз. 15. – Пар. 2.

держава отримає тисячі нових підданих, значну кількість сільськогосподарської продукції і за рахунок цього посиляться. А корінні мешканці будуть мати змогу піти в армію і отримувати перемоги. *«Нині, якщо Ви проявите милість і виголосите всім клич про звільнення від оподаткування і ратної справи в продовж трьох поколінь тим, хто довірившись справедливості, прибуде в [державу Цінь] з сусідніх держав, а також про те, що в межах чотирьох кордонів Цінь з населення, яке мешкає в горах, на схилах гір, на пагорбах і болотах в продовж десяти років не будуть стягуватися жодні податки, і якщо все це буде записано у вигляді закону, то в державі Цінь буде мільйон працівників»* (курсив мій. – С.К.)³⁸³. Аналізуючи значну кількість текстів періоду Шан Яна можна зробити висновок, що реформатор чітко розумів важливість і бажаність переселенців з інших сусідніх держав і, з огляду на те, що значна частина мешканців Цінь зможе стати до ціньського війська. *«[Слід] наказати старим [корінним мешканцям] Цінь стати воїнами, а новим [прибулим] мешканцям – забезпечувати [армію] продовольством і сіном»* (курсив мій. – С.К.)³⁸⁴.

Серед методів, які Шан Ян рекомендував практикувати були: збільшення податків на ціни, контроль над пияцтвом, система взаємної відповідальності. *«Якщо збільшити податок на ціни на вино і м'ясо, так аби він у десять разів перевищує їх початкову ціну, тоді у державі стане менше торговців, працівники на землі не зможуть пиячити, а посадові особи марнувати час і переїдати»* (курсив мій. – С.К.)³⁸⁵. Разом з тим реформатор розглядав можливість *«позбавити мешканців [права] самовільного дозволу*

³⁸³ 《商君书》：「今王發明惠，諸侯之士來歸義者，今使復之三世，無知軍事。秦四境之內，陵阪丘隰不起十年征，著於律也，足以食作夫百萬。」 ШЦШ. – Роз. 15. – Пар. 4.

³⁸⁴ 《商君书》：「令故秦兵，新民給芻食。」 ШЦШ. – Роз. 15. – Пар. 6.

³⁸⁵ 《商君书》：「貴酒肉之價，重其租，令十倍其樸。然則商酷少，民不能喜酣爽，大臣不為荒飽。」 ШЦШ. – Роз. 2. – Пар. 10.

на переселення» (курсив мій. – С.К.)³⁸⁶. На наше припущення, такі кроки свідчать про бажання реформатора перешкодити втечі із земельних наділів і полишання їх в несанкціонований спосіб та передачі повноважень і контролю над цим до адміністративних органів та посадовців правителя.

Серед ідей Шан Яна чільне місце посідають погляди щодо використання уніфікованих (єдиних) управлінських практик. На нашу думку, це було необхідним для досягнення мети по управлінню об'єднаним стародавнім китайським суспільством. Адже сформувавши управлінську практику на регіональному рівні, згодом її можна поширити на всю Піднебесну (весь Китай). Цілком логічно можна припустити, що це був план по перетворенню і здобуттю реального управління у межах всього тогочасного Китаю у статусі держави гегемона. Також уніфікація – це шлях до єдиного сприйняття і розуміння фіскальної, облікової, військової, кадрової, гуманітарної політики. Саме тому *«управління усіма повітами здійснювати за єдиним установленим зразком»* (курсив мій. – С.К.)³⁸⁷. Потрібні також уніфікація міри та ваги, започаткування стандартизованих в межах держави знаряд для обліку. *«Правителі попередніх періодів встановили міри ваги і довжини. І до тепер всі сприймають їх за еталон, тому що їх метод розмежування [мір] був зрозумілий»* (курсив мій. – С.К.)³⁸⁸. Помітно, важливість таких кроків лежить у площині обліку (надходжень і видатків збіжжя), утримання чиновницького апарату, пожвавлення торгівлі.

Як було зазначено, Шан Ян розглядав облік та контроль населення важливим компонентом уніфікованих управлінських практик. *«В межах чотирьох кордонів чоловіки і жінки [зобов'язані] повідомити*

³⁸⁶ 《商君书》：「使民無得擅徙」 ШЦШ. – Роз. 2. – Пар. 12.

³⁸⁷ 《商君书》：「百縣之治一形」 ШЦШ. – Роз. 2. – Пар. 16.

³⁸⁸ 《商君书》：「先王縣權衡，立尺寸，而至今法之，其分明也。」 ШЦШ. – Роз. 14. – Пар. 2.

[зареєструвати] свої імена правителю. При народженні імена вносяться [в реєстр], після смерті стираються» (курсив мій. – С.К.)³⁸⁹.

Шан Ян встановив, що шлях до володарювання у Піднебесній – це перетворення держави на потужну військову організацію, коли все підпорядковане цій меті та можливість привити населенню бажання воювати, тобто створити умови і показати переваги держави, коли її населення задіяне у військових діях. *«В разі, якщо мешканці дивляться на війну як голодні вовки на м'ясо, то це підтверджує факт використання мешканців. Побутує явище, що мешканці ненавидять війну; той, хто буде спроможним привити мешканцям любов [і прихильне ставлення] до війни, досягне гегемонства у Піднебесній»* (курсив мій. – С.К.)³⁹⁰. Сильна армія була необхідна для повернення і підтримання домінуючої позиції держави Цінь у межах Чжоуського Китаю. У цінських військових підрозділах Шан Ян пропонував систему взаємної відповідальності тотожну підходу і методу управління у цивільному житті. *«Батько підправляючи сина на війну, старший брат молодшого, дружина чоловіка, всі наставляють їх однаково: «Без перемоги не повертайся» при цьому додаючи: «В разі якщо порушиш закон або не виконаєш наказ, то разом з тобою помremo і ми»* (курсив мій. – С.К.)³⁹¹. У військах воїни мали чітко структуровану форму і були об'єднані за принципом п'ятірок (п'ятірки в сотні, сотні в п'ятисотки і т.д.), при цьому за життя кожного відповідають його решта товаришів. *«Під час ведення бойових дій кожні п'ять осіб об'єднуються в [загін, який формує] п'ятірки, в разі якщо одного буде вбито, інших чотирьох вб'ють [будуть покарані, шляхом*

³⁸⁹ 《商君书》：「四境之内，丈夫女子皆有名於上，生者著，死者削。」 ШЦШ. – Роз. 19. – Пар. 1.

³⁹⁰ 《商君书》：「如餓狼之見肉，則民用矣。凡戰者，民之所惡也；能使民樂戰者，王。」 Там само.

³⁹¹ 《商君书》：「父遺其子，兄遺其弟，妻遺其夫，皆曰：「不得，無返。」又曰：「失法離令，若死我死，鄉治之。」 Там само.

перерізання їм горла]. Кожна п'ятірка очолюється командиром [тунь чжаном], кожна сотня очолюється сотником [цзяном]. Під час невдалого ведення бойових дій відсікаються голови командирів п'ятірки і сотнику» (курсив мій. – С.К.)³⁹². Особливий наголос на практиці кругової поруки, вочевидь мала на меті покінчити з таким ганебним явищем в армії як дезертирство.

Підводячи підсумки зазначимо, що реформаторські ідеї Шан Яна стосувалися багатьох сфер цінського суспільства, які він на основі попереднього власного управлінського досвіду, здобутої освіти, вивчення практики інших держав на шляху реформування, переконань та сформованих ідеологічних засад запропонував правителю Сяо гуну у вигляді комплексних заходів по формуванню «ідеальної» держави на основі власного бачення з метою ефективного державного управління спочатку у державі Цінь, а згодом – всього Стародавнього Китаю (Піднебесної).

У нашому дослідженні Шан Ян постав як поборник сильної централізованої держави, авторитету правителя, жорстких, проте не жорстоких законів і регулюючих норм, людина, яка приділяла посилену увагу до розвитку землеробства, військової справи, суспільного устрою тощо. Серед ідейних пошуків і постулатів реформатора ключовим концептом постає теорія про «Єдине» (посилення держави шляхом двох засобів – війни і землеробства). На переконання Шан Яна для того, щоб досягти «Єдине» слід реалізувати конкретні кроки (посилення ролі закону, авторитет і економічна міць правителя, збільшення виробництва продовольства, нарощування військової потуги) завдяки засобам (розширення орних земель за рахунок цілини та пусток, економічне стимулювання та надання пільг у сфері землеробства, заохочення міграції з сусідніх держав і збільшення трудових ресурсів, перерозподіл землі і наділення нею прямого виробника,

³⁹² 《商君书》：「其戰也，五人束縛為伍；一人死，而劉其四人。五人一屯長，百人一將。其戰，百將屯長必得斬首」 Там само.

запровадження фіксованого зернового податку, боротьба і протидія спекуляції, регулювання цін), які у перспективі приведуть до економічного і військового посилення, паралельно сформуують новий соціальний порядок (ліквідація сімейно-кланових колективів, чітка вертикаль чиновницько-бюрократичного апарату підпорядкованого правителю, чиновницькі посади і ранги знатності, винагороди і покарання, доноси і система стеження один за одним, контроль над пияцтвом).

Ідеї і вчення, які задумав і реалізував реформатор Шан Ян, виявились у період Чжаньго найбільш адекватною, цілісною і реалістичною відповіддю на виклики буремного часу і сформували перспективу Цінь до гегемства.

3.2. Суспільно-політичні реформи Шан Яна у державі Цінь

У китайській традиції і історіографії суспільно-політична реформа у державі Цінь, яку провів Шан Ян, називається «Ціньго де Шан Ян бяньфа» (秦國的商鞅變法, Qinguo de Shang Yang bianfa) – «реформа, яку здійснив Шан Ян у державі Цінь».

Як зазначає Ч. Санфт³⁹³ реформатору Шан Яну довелося діяти в умовах, далеких від оптимальної стабільності та умовно забезпеченої обороноздатності перед серйозними зовнішніми викликами та внутрішніми чварами. Разом з тим, ми наголошуємо, до його заслуг слід віднести реалізацію «стрибка» у розвитку державного адміністрування Цінь, економіки, війська, створення сильної влади правителя, ефективного чиновницько-бюрократичного апарату, суспільного порядку.

Перебіг подій реформування в державі Цінь та основні практичні кроки по втіленню реформаційних ідей Шан Яна відображені у шістдесят восьмому

³⁹³ Sanft Charles. *Communication and Cooperation in Early Imperial China: Publicizing the Qin Dynasty* / C. Sanft. – Albany, 2014. – P. 140-145.

розділі «Ши цзі» Сима Цяня³⁹⁴. Переклад цього розділу на українську мову здійснено дисертантом³⁹⁵.

Зокрема, із джерела стає відомо, що Шан Ян з'явився на світ у збіднілій аристократичній родині у державі Вей. Він належав до роду Гунсунь (буквально «внук гуна») та був княжичем, позашлюбним сином правителя цієї держави. В юності Шан Ян був послідовником вчення про покарання і відповідальність за скоєне³⁹⁶. Майбутній реформатор здобув традиційну освіту³⁹⁷. Китайський дослідник Го Можо розпочинає свою розповідь про Шан Яна, стверджуючи, що той був учнем знаного реформатора держави Вей Лі Куя³⁹⁸. На нашу думку, таке твердження не має підстав, адже Шан Ян народився п'ять років потому, як Лі Куй помер. Проте ми не маємо сумніву, що ідейний вплив, управлінський досвід, теоретичні напрацювання Лі Куя були значними для Шан Яна. З більшою частиною ідейної спадщини він був знайомий, і в цьому ми вбачаємо зв'язок між поколіннями китайський реформаторів. Служив чжуншущи (трішки вище секретаря) у свиті вищого сановника Гун Шущо своєї рідної Вейської держави-го. Вочевидь здобутий початковий управлінський досвід суттєво допоможе розкрити повноцінно талант управлінця у період перебування у державі Цінь. У біографії, яку нам подає Сима Цянь, Гун Шущо характеризує його як «розумного». У той же час перший радник правителя Вей не квапився рекомендувати його гуну (правителю держави). Одного разу сталося так, що міністр Гун Шущо

³⁹⁴ 司馬遷《史記》卷六十八《商君列傳》[Sima Qian Shiji juan liu shi ba Shang Jun liezhuan. Сима Цянь. Ши цзі (Історичні записи). – Роз. 68 «Шан цзюнь ле чжуань» («Біографія Шан цзюня»)] [Електронний ресурс] /Сима Цянь. Ши цзі. – режим доступу: <http://ctext.org/shiji/shang-jun-lie-zhuan>.

³⁹⁵ Кошовий С.А. Життєпис Шан Цзюня у книзі Сима Цяня «Ши цзі, історичні записки» /С.А. Кошовий // Етнічна історія народів Європи. – К., 2012. – Вип. 37. – С. 109-121.

³⁹⁶ The Cambridge history of Ancient China. From the Origins of Civilization to 221 B.C. / M. Loewe, E.L. Shaughnessy. – Cambridge, 1999. – P. 986.

³⁹⁷ Васильев Л.С. Древний Китай: в 3 т. / Л.С. Васильев. – М., 2006. – Т.3. – С. 311.

³⁹⁸ Го Мо-жо. Философы Древнего Китая / Го Мо-жо. – М., 1961. – С. 468.

захворів, Вейський Хуей ван особисто прийшов відвідати хворого. Саме під час цього візиту Гун Шуцзо рекомендував Шан Яна такими словами: *«Мій чжунишунци, якого звать Гунсунь Ян, хоч і молодий, але має вражаючі здібності. Я хотів би щоб ви, правителе, доручили йому ведення справ держави і прислухалися до його думки»* (курсив мій. – С.К.)³⁹⁹. Згодом Гун Шуцзо помер. Шан Яну не вдалося зробити кар'єру у себе на Батьківщині, тому він подумував перебратися куди-інде. Він пам'ятав настанову вчителя, що у разі не призначення на управлінську посаду у Вей, його буде страчено (щоб його талантом не змогли скористатися жодна із держав-го)⁴⁰⁰. Тривале зволікання з цим з боку вейського правителя, також підштовхувало Шан Яна діяти.

Можемо припустити, що володіючи теоретичними знаннями, маючи початковий управлінський досвід, знаючи оцінки про себе, врешті-решт здорові амбіції, прагнення до самореалізації, страх за власне життя – все це у комплексі підштовхнуло його до дій і практичних кроків.

Його наміри співпали з кличем Сяо гуна з держави Цінь, який прагнув залучити талановитих та мудрих в управлінні людей у свої володіння із метою повернення втрачених земель Цінь.

За допомогою наближеного до правителя держави Цінь сановника Цзін Цзяня та свого друга, Шан Ян намагався зустрітися із володарем Цінь. А Цзін Цзян, у свою чергу, вирішив рекомендувати товариша на посаду реформатора. Коли зустріч відбулася, вейський Ян (Шан Ян) виклав своє бачення у справах управління держави. Правитель не відразу, а лише згодом оцінив таланти Шан Яна. Через п'ять днів сам гун вже побажав нової зустрічі

³⁹⁹ 司馬遷《史記·商君列傳》：「座之中庶子公孫鞅，年雖少，有奇才，願王舉國而聽之。」 Сима Цянь. ШЦ. Шан Цзюнь лечжуань (ШЦЛЧ). – Роз. 68. – Пар. 1.

⁴⁰⁰ Кошовий С.А. Життєпис Шан Цзюня у книзі Сима Цяня «Ши цзі, історичні записки» /С.А. Кошовий // Етнічна історія народів Європи. – К., 2012. – Вип. 37. – С. 110.

із Шан Яном. Тут, вочевидь, спрацювала довіра правителя до Цзін Цзяня. Розмова відбулася у більш прихильній манері та Сяо гун все ще не наважувався залучити його до служби (все ще вагався). Тобто і цього разу Шан Яну не вдалося вразити та переконати правителя у новизні його поглядів, ідей і методів. Проте вже наступна зустріч остаточно підштовхнула Сяо гуна до думки про можливість застосування поглядів та переконань Шан Яна на практиці.

Цей зафіксований в джерелах факт можна пояснити з огляду на те, що «стара» управлінська аристократія держави Цінь з певною ревністю ставилася до будь-яких вискочок не зі свого середовища і, вочевидь, спрацьовувала «професійна солідарність» всіляко противитися появі нових людей при правлячому дворі. Як ми вже наголошували, з огляду на поширену практику у період Чжаньго запрошувати «гостьових міністрів» (адміністраторів управлінських рішень). Зрозуміло, що Шан Ян був не одним кандидатом серед численних пошукачів посад у рамках оголошеного конкурсу. Саме тому він мав переконати та довести переваги свого плану дій над іншими пропозиціями. А правитель Сяо гун і тогочасна управлінська еліта Цінь мала провести щось на зразок «атестації» у формі дискусії, наведення аргументів, спростовування і вибрати найкращий запропонований план серед представлених.

На наше переконання, Шан Ян привабив правителя і вразив ключовими постулатами суспільно-політичної течії фа цзя (легістів), особливо про необговорюваність законів, владу правителя і військову міць держави. З біографії, яку нам виклав Сима Цянь, це виглядало наступним чином: *«Шан Ян розповів гуну про мистецтво зміцнення [посилення] держави»* (курсив мій. – С.К.)⁴⁰¹.

⁴⁰¹ 司馬遷《商君列傳》：「故吾以疆國之術」 Сима Цянь. ШЦ. ШЦЛЧ. – Роз. 68. – Пар. 2.

Після того, як Сяо гун став використовувати вейського Яна на службі, Шан Ян вирішив змінити закони⁴⁰². *«Якщо мудра людина захоче будь-якою ціною зміцнити свою державу, вона не братиме за зразок минуцину, а якщо захоче за будь-якою ціною принести користь народові, то не буде слідувати лі [ритуалам, усталеним традиціям]. ... Кожен із правителів застосовував свої закони»* (курсив мій. – С.К.)⁴⁰³.

Сяо гун призначив вейського Яна цзошучжаном [10-й ранг у 18-розрядній шкалі Цінь] і, врешті-решт, розпорядився зайнятися йому переглядом законів. Маловідомий вейський Ян (Шан Ян, Ян родом із Вей), коли прибув у державу Цінь на початковому етапі мав ділити владу і повноваження принаймі із двома (Гань Лун і Ду Чжі, проте може бути і більше у ранзі да фу)⁴⁰⁴, згаданими в історичному джерелі радниками правителя Сяо гуна.

Варто наголосити на одній особливості у діяльності Шан Яна – наполягаючи на публічності представлення законів⁴⁰⁵ і рівності всіх перед ним, у той же час він забороняв їх обговорення навіть тим, хто схвально до них ставився. На нашу думку, реформатор розумів, що без взаємодії і діалогу із представниками цінського суспільства здійснити перетворення неможливо. В алегоричній формі елемент співпраці влади та мешканців Цінь і формування довіри подано нам у розповіді Сима Цяня про винагороду

⁴⁰² Pines Y. From Historical Evolution to the End of History: Past, Present and Future from Shang Yang to the First Emperor / Y. Pines // Dao Companion to the Philosophy of Han Fei. P.R. Goldin (ed.). – Berlin: Springer, 2013. – P. 31.

⁴⁰³ 司馬遷《商君列傳》：「是以聖人苟可以疆國，不法其故；苟可以利民，不循其禮。... 三代不同禮而王，五伯不同法而霸。」 Сима Цянь. ШЦ. ШЦЦЧ. – Роз. 68. – Пар. 3.

⁴⁰⁴ Сима Цянь. Исторические записки (Ши цзи). – Т. II. – С. 40.

⁴⁰⁵ The Cambridge History of China. – Vol. I: the Ch'in and Han Empires, 221 B.C. – A.D. 220 / D. Twitchett, M. Loewe. – Cambridge, 1999. – С. 36.

простому мешканцю у розмірі 50 золотих монет (сума по тим часам значна) за переміщення жердини довжиною 10 м від одних міських воріт до інших⁴⁰⁶.

Ряд дослідників, зокрема Т. Покора⁴⁰⁷ і Ч. Санфт⁴⁰⁸ наголошують, що саме кодекс «Фа цзін» авторства Лі Куя приніс із собою Шан Ян коли прибув на зустріч із правителем держави Цінь Сяо гуном з метою підвищення ролі закону в житті суспільства, який згодом був покладений в основу кодифікованих законів «Цінь люй» (Qin Lü, 秦律, Рис. Д.3) («Кодекс Цінь») спочатку держави Цінь, а потім і об'єднаної імперії Цінь. Ми поділяємо цю точку зору з огляду на те, що і Лі Куй і Шан Ян були родом із держави Вей. Шан Ян, працюючи в штаті головного міністра держави Вей, мав доступ до матеріалів попередників, які зберігалися у державних архівах. Та врешті «Кодекс» Лі Куя був доволі поширеною книгою, яка часто згадується у стародавніх китайських джерелах, хоча до нашого часу мало що від неї збереглося.

Шан Ян та його прихильники підійшли до реформування у Цінь комплексно і здійснювали перетворення по всіх напрямках суспільно-політичного життя країни. Реформування різних галузей життя пов'язувалося одне з одним, що дозволяло досягнути швидких результатів і не дати можливості опозиції зруйнувати реформування інтригами.

Перетворення у державі Цінь були здійснені у кілька етапів. Перший тур реформ було розпочато у 359 р. до Р.Х⁴⁰⁹. У ході цього етапу окрім переліку суто економічних перетворень, реформатором було здійснено

⁴⁰⁶ Кошовий С.А. Життєпис Шан Цзюня у книзі Сима Цяня «Ши цзі, історичні записки» /С.А. Кошовий // Етнічна історія народів Європи. – К., 2012. – Вип. 37. – С. 114.

⁴⁰⁷ T. Pokora The Canon of Laws of Li K'uei: A Double Falsification? / T. Pokora //Archiv Orientalni. – Praha. – 1959. – Vol. 27. – Part 1. – P. 96-121.

⁴⁰⁸ C. Sanft. Law and Communication in Qin and Western Han China / C. Sanft // Journal of the Economic and Social History of the Orient. – 2010. – Vol. 53. – P. 679-711.

⁴⁰⁹ Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая / Л.С. Переломов. – М., 1981. – С.156.

сувору регламентацію землекористування громади. Під загрозою подвійного оподаткування великі патріархальні сім'ї були розділені на менші утворення (п'ятірки і десятки), кожне з яких мало облаштувати власне господарство. Штучне нав'язування дріблення сімей вказує на бажанні реформатора зруйнувати традиційну форму общинного землекористування. Проте можемо спрогнозувати, що тогочасне цінське суспільство вже було готове до такого подріблення і вочевидь управлінці Цінь також знали про існуючий процес запровадження новацій у формах і засобах виробництва на землю у сусідніх державах, які сприяли появі індивідуального ведення господарства, так званої «малої» сім'ї, яка все більше утверджувалась у якості основної форми⁴¹⁰.

Шан Ян підійшов системно і ініціював започаткування системи кругової поруки. Подвір'я були об'єднані у п'ять і десять господарств (формування соціальної складової), у системі яких всі мешканці держави Цінь були зобов'язані стежити і відповідати один за одного «шиу лянцзо» (什伍连坐, shiwu lianzuo), формуючи і підтримуючи таким чином соціальний порядок. На думку Шан Яна, доноси є можливістю попередити злочин. Згідно реформи, за Сима Цянем було наказано наступне: *«народові розділитися сім'ями на п'ятірки і десятки, які повинні були піклуватися один про одного, відповідати за вчинки сусідів. Той, хто не доносив про того, що порушив [закон], підлягав відтенанню голови. Той, хто доносив про того, що порушив [закон], нагороджувався нарівні з людиною, [у бою] що відрубувала голову супротивника. Той, хто покривав злочинця, карався нарівні з тим, що здався в полон. Сім'ям, що мали більше двох дорослих чоловіків і що не*

⁴¹⁰ Васильєв К.В. Истоки китайской цивилизации / К.В. Васильев. – М., 1998. – С. 171.

розділялися, подвоювалися всі податки» (курсив мій. – С.К.)⁴¹¹. У разі, якщо мешканець планував куди-небудь поїхати, він мав отримати офіційний дозвіл «янь» (驗, уан). Існувала заборона на надання помешкання подорожуючим особам у місцях, які не мали дозволів. Шан Ян наприкінці свого життя став жертвою власних правил, коли його не впустили до тогочасного готелю під час переслідування, зіславшись на існуючу діючу норму.

Шан Ян широко відкрив двері для зовнішньої міграції з інших держав, в яких бракувало орної землі, а жителів було багато, запропонувавши переселенцям на вигідних умовах (звільнення від повинностей, включаючи військову, на три покоління і надавання їм податкових і інших пільг) освоїти придатні для ведення землеробства цінські землі – так званий указ про «культивування трави» (цілиних земель) (垦草, кен сао), з перспективою поповнення резервів і створення надійного запасу провіанту для ведення військових операцій, у той час, як корінні мешканці Цінь могли зосередитися на військовій справі з метою посилення армії. Нам не відома загальна кількість тих, хто зголосився на пропозиції держави Цінь, проте з огляду на подальші військові успіхи, можемо припустити, що процеси ці були масштабні, а кількість значною.

Мотивація роботи в аграрній сфері, за задумом Шан Яна, мала створити привабливі умови, які за економічними показниками перевершили б такі тогочасні види діяльності як солеваріння, металургія, рудовидобування, торгівля – всі ті професії, які намагалися отримати «подвійну вигоду».

Особливий наголос реформатор робить на планах по переселенню населення (стимулами було передбачено кількість переселенців з розрахунку мільйона осіб) з територій колишньої держави Цзінь (у період з 453-403 рр.

⁴¹¹ 司馬遷《商君列传》：「令民為什伍，而相牧司連坐。不告姦者腰斬，告姦者與斬敵首同賞，匿姦者與降敵同罰。民有二男以上不分異者，倍其賦。」
Сима Цянь. ШЦ. ШЦЛЧ. – Роз. 68. – Пар. 4.

до Р.Х. розпадається на Вей, Чжао, Хань), яка розташована по сусідству з Цінь. З метою забезпечення земельними наділами прошарку населення, на який повинен був опертися правитель Сяо гун, необхідно було щоб держава володіла певним фондом землі⁴¹². Рішення було знайдено у вигляді залучення земельних наділів, які пустували або не оброблювалися общиною. Проте, вочевидь такий земельний ресурс був незначним. Саме тому погляд було направлено на продовження завоювань у результаті проведення численних військових кампаній, які здійснювала держава Цінь. Захоплення держав Шу (蜀, Shu) та Ба (巴, Ba, обидві розташовувалися на території сучасної провінції Сичуань)⁴¹³ у період з 441 р. по 316 р. до Р.Х. стало базою для формування державного фонду землі Цінь і його перерозподілу (нам достомоно не відомо, проте можемо припустити, що у завойованих країнах землі конфісковувалися у старих власників і передавалися у фонд Цінь) та джерелом для поповнення продовольчих ресурсів в умовах проведення війни.

Для того щоб підвищити престижність військових, Шан Ян запропонував створити систему винагород і надання соціальних привілеїв у вигляді рангів за військові заслуги «цзянлі цзюньгун» (奖励军功, *jiangli jungong*) або «цзюнь цзе» (军爵, *jun jue*, дослівно «військові звання»). Заслуги на полі бою давали можливість отримати посаду з градуйованим матеріальним забезпеченням і відповідним суспільним статусом. Для прикладу, *«якщо володар п'ятого рангу (цзю лі) [забажає] стати чиновником, він призначається начальником військ повіту (посада сянь вей), відразу йому надається шість рабів, захоплених в полон і п'ять тисяч*

⁴¹² Васильев К.В. Истоки китайской цивилизации / К.В. Васильев. – М., 1998. – С. 230.

⁴¹³ The Cambridge History of China. – Vol. I: the Ch'in and Han Empires, 221 B.C. – A.D. 220 / D. Twitchett, M. Loewe. – Cambridge, 1999. – С. 40.

шістсот монет» (курсив мій. – С.К.)⁴¹⁴. Починаючи з дев'ятого рангу було передбачено можливість збирати податки з 300 сімей общинників, «хто мав право збору податків з 600 сімей общинників, присвоювалось звання другого радника правителя»⁴¹⁵. На жаль ми не маємо достатніх даних, щоб чітко відтворити механізм присвоєння нагород за військові заслуги.

Скасувавши (не визнаючи) всі колишні привілеї місцевої еліти, які були пов'язані з походженням і приналежністю до знатності (члени знатних будинків, які не мали військових заслуг, розглядалися такими, які не мають права бути внесеними в перелік знаті)⁴¹⁶, реформатор ввів нову систему соціальних рангів «цзюечжі» (爵制, juezhi), які присвоювалися будь-кому за його заслуги, у першу чергу за військові та ті можливості у вигляді пільг, привілеїв, доходів, які з'являлися у разі отримання рангу. За словами Сима Цяня «всякому, хто має заслуги в бою, передбачається підвищення на ранг знатності, а хто проявив користолюбство – передбачалось велике або мале покарання, залежно від серйозності провини. Той, хто докладав усіх сил в головних заняттях – землеробстві і ратній [військовій] справі, хто виробляв більше зерна і шовку, – звільнявся від трудових повинностей» (курсив мій. – С.К.)⁴¹⁷.

Запровадженням нової системи рангів Шан Ян, як бачимо, намагався головним чином протиставити новий статус у порівнянні з родовою аристократією. Адже згодом положення у цінському суспільстві буде визначатися наявністю почесного титулу і жодним чином не

⁴¹⁴ 《商君书》：「爵吏而為縣尉，則賜廩，六加五千六百」 ШЦШ. – Роз. 19. – Пар.3.

⁴¹⁵ Книга правителя області Шан (Шан цзюнь шу) / Л.С. Переломов. – М., 1993. – С. 218.

⁴¹⁶ Хрестоматия по истории древнего Востока / В.В. Струве, Д.Г. Редер. – М., 1963. – С. 474.

⁴¹⁷ 司馬遷《商君列传》：「有軍功者，各以率受上爵；為私斗者，各以輕重被刑大小。僇力本業，耕織致粟帛多者復其身。」 Сима Цянь. ШЦ. ШЦЛЧ. – Роз. 68. – Пар. 4.

пов'язуватиметься з походженням члена суспільства або колишніми заслугами. *«Сім'ї і роди, що не мали бойових заслуг, не повинні були включатися в списки знатних прізвищ [і отримувати особливі права]. Почесне або низьке положення людини, його ранг знатності і забезпечення визначалися кожного разу за його заслуги, у відповідності до його місця в суспільстві йому передбачалися землі і будинки, раби і слуги, одяг»* (курсив мій. – С.К.)⁴¹⁸, – відзначає Сима Цянь.

В історичних джерелах зафіксовано факти протестів (протягом року дії [цих законів]. У столицю Цінь прибували тисячі людей, що заявляли про їх непридатність)⁴¹⁹, проте ми не знаємо масштабів поширення таких явищ у зв'язку з ліквідацією старих привілеїв, проте Шан Яну вдалося приборкати такі настрої – незадоволені були вислані у прикордонні райони. Після цього, як пише Сима Цянь, «тепер уже ніхто з жителів не наважувався обговорювати (засуджувати) нові закони»⁴²⁰. Разом з тим механізм присвоєння рангів нам не до кінця зрозумілий, це питання все ще потребує достатньої уваги науковців і нових археологічних знахідок для додаткового вивчення цього явища.

Особлива увага і критика Шан Яна була адресована тим, хто не був зайнятий «основними» (єдиними) сферами, до яких відносилися землеробство і військова справа. Підданими критики і не шанованими у суспільстві були ремісники, торговці, інтелектуали-книжники. Очевидно, мова не йшла про суспільну заборону на такий вид діяльності (ремісничу або торгівельну) мешканців Цінь. Реформатор Шан Ян взяв за мету

⁴¹⁸ 司馬遷《商君列傳》：「宗室非有軍功論，不得為屬籍。明尊卑爵秩等級，各以差次名田宅，臣妾衣服以家次。」 Там само. – Пар. 4.

⁴¹⁹ Кошовий С.А. Життєпис Шан Цзюня у книзі Сима Цяня «Ши цзі, історичні записки» /С.А. Кошовий // Етнічна історія народів Європи. – К., 2012. – Вип. 37. – С. 114.

⁴²⁰ Там само. – С. 114.

підпорядкувати представників приватного сектору і поставити їх під суворий контроль влади та регламентований суспільний порядок.

Серед заходів, направлених на збільшення державної казни за пропозицією Шан Яна, практикувалася офіційна торгівля посадами та рангами знатності за грошовий внесок. В джерелах не збереглося свідчень про те, по якій ціні збирався Шан Ян «продавати» адміністративні посади і ранги знатності. Разом з тим чиновники Цінь пильно стежили за тим, щоб зайві накопичення не затримувались у приватних власників, а через механізм системи рангів наповнювали скарбницю держави. Як ми вже зазначили в попередньому підрозділі привабливість рангу полягала в належно розробленій мотиваційній основі, а її володар звільнявся від трудової повинності⁴²¹, мав можливість мати залежного-полоненого, йому надавалася ділянка орної землі і ділянка під помешкання, грошове забезпечення, перспектива підвищення по посаді. Проте ми не знаємо до кінця як на перший погляд працював цей доволі складний механізм. На превеликий жаль, кількість джерел щодо реформ Шан Яна набагато менше, аніж би нам цього хотілось.

Зрештою, за інформацією Сима Цяня *«закони діяли десять років і всі жителі Цінь вельми раділи цьому. На дорогах ніхто не підбирав забутого [іншими], в горах не було розбійників, в сім'ях всього було в достатку. Воїни сміливо воювали, припинилися дрібні усобиці, волості і селища добре управлялися»* (курсив мій. – С.К.)⁴²². Можемо припустити, що таких результатів вдалося досягти внаслідок поєднання двох компонентів: сили та

⁴²¹ Кошовий С.А. Життєпис Шан Цзюня у книзі Сима Цяня «Ши цзі, історичні записки» /С.А. Кошовий // Етнічна історія народів Європи. – К., 2012. – Вип. 37. – С. 113.

⁴²² 司馬遷《商君列传》：「行之十年，秦民大說，道不拾遺，山無盜賊，家給人足。民勇於公戰，怯於私斗，鄉邑大治。」 Сима Цянь. ШЦ. ШЦЛЧ. – Пар. 6.

авторитету дії законів. Найбільш непоступливих відправляли у прикордонні райони і ці реальні переваги почали відчувати на собі мешканці держави.

Так у творі Сима Цяня йдеться, що на десятому році правління Сяо гуна (351 р. до Р.Х.) вейський Ян (Шан Ян) отримав ранг далянцзао⁴²³ (大良造, daliangzao) – 16-й ранг знатності у Цінь. Таким чином вейський Ян (за вісім років перебування у Цінь) стрибнув з 10-го рангу до 16-го, що свідчило про його успішну кар'єру і підтримку з боку влади його управлінських кроків.

Другий етап реформ було започатковано у 350 р. до Р.Х.⁴²⁴ Уся держава була розподілена по-новому на повіти, на чолі яких були поставлені чиновники, направлені з центру. На нашу думку, це закріпило поступ реформам і встановило, що відтепер влада на місцях повністю контролюється призначеними і підпорядкованими центру (правителю) чиновниками. Це, у свою чергу, остаточно вплинуло на втрату владних повноважень родової знаті.

За Сима Цянем, *«наказом було заборонено жити разом в одному приміщенні батькам, синам, старшим і молодшим братам [з їх дружинами]. Об'єднали всі дрібні поселення і селища, утворивши з них повіти, на чолі повітів поставили лінів (начальник повіту) і ченів (заступник начальника повіту). Всього утворили 31 повіт. Було впорядковано землекористування, прокладені подовжні [з заходу на схід], і поперечні шляхи [з півночі на південь], позначені кордони володінь, [по справедливості] зрівняли податки, ввели єдину систему мір ваги і довжини. Ще через п'ять років ціньці стали заможними і сильними»* (курсив мій. – С.К.)⁴²⁵.

⁴²³ Кошовий С.А. Діяльність Сяо гуна, правителя царства Цінь / С.А. Кошовий // Китаєзнавчі дослідження. – 2012. – № 2. – С. 14.

⁴²⁴ Переломов Л.С. Конфуціанство и легизм в политической истории Китая / Л.С. Переломов. – М., 1981. – С.159.

⁴²⁵ 司馬遷《商君列傳》：「而令民父子兄弟同室內息者為禁。而集小（都）鄉邑聚為縣，置令、丞，凡三十一縣。為田開阡陌封疆，而賦稅平。平斗桶權

Таким чином, було здійснено нову адміністративну реформу «сяньчжі» (县制, xian zhi) в умовах створеного кадастру платників податків «бяньхучжі» (编户制, bian hu zhi) або «хуцзі» (户籍, hu ji) і запровадження належного обліку населення⁴²⁶. За сільською громадою були закріплені земельні наділи⁴²⁷. На 18-му році правління Сяо гуна була уніфікована система мір і ваг «тун і дулянхен» (统一度量衡, tongyi du liang heng)⁴²⁸.

Найбільш складними є оцінки реформ у державі Цінь в аграрній сфері. Перш за все слід відзначити, що вчення Шан Яна і його практичні реформаторські кроки у сфері земельних відносин були направлені на збільшення кількості дрібних і середніх працівників на землі. За задумом реформатора, дріблення великих сімейно-кланових колективів на малі нуклеарні сім'ї мало створити головний виробничий суспільний прошарок, який слугував опорою для системи оподаткування та мав змогу відбувати військову повинність. Надані їм земельні наділи мали певне розмежування: «прокладені повздовжні [із заходу на схід] і поперечні шляхи [із півночі на південь]», встановлення оброблювальних меж – «позначені кордони володінь»⁴²⁹. Вчений доби Хань, конфуціанець за переконаннями Дун

衡丈尺。居五年，秦人富彊，天子致胙於孝公，諸侯畢賀。」 Сима Цянь. ШЦ. ШЦЛЧ. – Роз. 68. – Пар. 7.

⁴²⁶ 王耀海，商鞅变法研究，北京：社会科学文献出版社，2014年526页 [Wang Yaohai. Shang Yang bianfa yanjiu. – Beijing: shehui kexue wenxian chubanshe, 1962. Ван Яохай. Дослідження реформ Шан Яна. – Пекін, видавництво Академії суспільних наук КНР. – 526 с.] – С.255-266.

⁴²⁷ Holcombe C. The Genesis of East Asia, 221 B.C.-A.D. 907 / C. Holcombe. – Honolulu: University of Hawaii Press, 2001. – P.16.

⁴²⁸ Го Мо-жо. Философы Древнего Китая / Го Мо-жо. – М., 1961. – С.475; 王耀海/商鞅变法研究 –北京：社会科学文献出版社，2014年 [Ван Яохай. Дослідження реформ Шан Яна...]. – С. 266-268.

⁴²⁹ Кошовий С.А. Життєпис Шан Цзюня у книзі Сима Цяня «Ши цзі, історичні записки» /С.А. Кошовий // Етнічна історія народів Європи. – К., 2012. – Вип. 37. – С. 115.

Чжуншу (董仲舒, Dong Zhongshu, 187-120)⁴³⁰, аналізуючи проведені реформи у державі Цінь⁴³¹ звинувачував Шан Яна у ліквідації системи «цзін тянь» («криничні поля»), завдяки чому, на його думку, населення отримало право купувати і продавати землю.

На нашу думку, критика на адресу Шан Яна, яка була розпочата із доповіді чиновника Дун Чжуншу⁴³² у період імператора У ді династії Хань і тривала з II ст. до Р.Х. і до кінця XIX ст. та була обумовлена не скільки питаннями землі, хоча ця проблема також актуалізується у представленій доповіді чиновника, а у більшій мірі віддзеркалювала ідеологічну відмінність між ідейним багажем і підходами до суспільної організації.

Представники течії фа цзя (легістів) піддавалися критиці конфуціанцями за те, що вчення Шан Яна, на їх переконання, сприяло створенню імперії Цінь, у часи якої вони зазнали гонінь і переслідувань (відбулися страти, спалювалася література, піддавалося критиці ключові постулати). Усе це у комплексі створило певний ідеологічний штамп і засудження реформ Шан Яна, про що ми згадаємо у наступному підрозділі, характеризуючи історичні наслідки реформ Шан Яна.

Повертаючись до питання системи «криничних полів» (井田制, jing tian zhi) варто наголосити, що вперше вона була описана філософом Мен цзи (孟子, Meng zi, 372—289 до Р.Х.) і вважалася ідеальною (справедливою) системою відведення земельних наділів і стягнення податків у період Чжоу. Мен цзи, як один із наших наративних джерел, зазначає: «*один квадратний лі*

⁴³⁰ Gilles H.A. A Chinese biographical dictionary (Gu jin xing shi zu pu, 古今姓氏族谱) / H.A. Gilles. – London: B. Quaritch; – Shanghai : Kelly & Walsh, 1898. – 1022 p. – P. 323.

⁴³¹ Книга правителя області Шан (Шан цзюнь шу) / Л.С. Переломов. – М., 1993. – С. 123-125.

⁴³² Васильев Л.С. Культы, религии, традиции в Китае / Л.С. Васильев. – М., 2001. – С.181-183.

– це цзін, а один цзін – це 900 му (1 му – 1/15 га), у центральній частині розташований наділ для колективного обробітку. Кожна із восьми сімей має по сто му для власного господарювання, спільно [вісім сімей] оброблюють колективне поле» (курсив мій. – С.К.)⁴³³. Розмір одного «му» змінювався у залежності від епохи. У часи Чжоуської династії 1 «му» – 100 «бу», приблизно 161,7 м². У державі Цінь, власне і у її наступниці імперії Цінь він складав 240 «бу» – приблизно 414 м². Ця система має етимологічне походження від китайського ієрогліфу «цзін» (井, jǐng), що означає «криниця» та відтворює 9 наділів, вісім з яких розташовані довкола одного, розміщеного у центрі. Вісім наділів належали вісьмом працівникам для їх самостійного обробітку, дев'ятий – оброблявся спільно для правителя. Оплата здійснювалася не у формі орендної плати, а у вигляді надання послуг. При цьому варто пам'ятати, що працівники не були рабами, а правитель був зацікавлений у підвищенні результатів праці.

Як бачимо, йдеться про те, що термін «цзін» – громада на 1 кв. лі землі, із 8 селянських господарств і 1 колективного наділу, дохід з якого йшов державі або родовій знаті. Подібне тлумачення можемо знайти і у словнику під редакцією І.М. Ошаніна: «[кожні] вісім подвір'я мали 9 цінів (цін – еквівалент 100 му або 6,67 га) землі, що разом складає 1 цзін (еквівалент 900 му або 60, 03 га)»⁴³⁴.

⁴³³ 孟子《孟子》《滕文公上》：方里而井，井九百畝，其中為公田。八家皆私百畝，同養公田。Мен цзи. Ши цзі. «Основні записи [про діяння дому] Цінь». – Пар. 3 [Електронний ресурс]. / Мен цзи. Трактат Мен цзи. – Режим доступу: <http://ctext.org/mengzi/teng-wen-gong-i/zhs>

⁴³⁴ 八家九頃，共為一井。Большой китайско-русский словарь (по русской графической системе): в 4-х т. / Под ред. И.М. Ошанин. – М., 1983-1984. – Т.4. – С.745.

У відповідності до типології ґрунтів китайське нарративне джерело «Чжоу лі» (周禮, Zhou li) стверджує, що існувала наступна традиція надання землі – «сім'ї отримували земельний наділ у 100, 200 чи 300 му»⁴³⁵.

За свідченням джерела ШЦШ, Шан Ян вважав, що 500 му на одну (чоловічу) особу у якості найменшої одиниці розрахунку для оподаткування була завеликою. Разом з тим, поширена практика наділів у Чжоуському Китаї у 100 му розглядалася ним замалою.

Однак існували і більш критичні думки. Для прикладу, вже згаданий нами Лі Куй вважав стару систему ведення землеробства за принципом меж земельних ділянок *цзін тянь* «криничні поля» архаїчною і малоефективною. Провівши економічний аналіз він довів, що оброблюючи землю у 100 му (1 цін) і сплачуючи податки, у розпорядженні родини із 5 осіб залишалося не так багато. Разом з тим, як можемо почерпнути з «Го юй» («Промови держав»): *«трудова повинність виконував глава сім'ї, з урахуванням людей похилого віку і малолітніх. Із вдівців, вдів, сиріт і хворих військовий податок стягувався, коли військо йшло у похід; у разі якщо походу не було – вони звільнялися від податку. У роки походів податок із орних земель стягувався із кожного «цзіня» у розмірі 640 ху колосків (цзі хе, цзі – міра, що дорівнює 640 ху), 160 доу соломи (бін чу, бін – міра, що дорівнює 160 доу) і 16 доу рису (фоу мі, 1 фоу – 16 доу, міра ваги для зернових), проте не більше вказаних цифр»* (курсив мій. – С.К.)⁴³⁶.

Дослідник Л.С. Переломов вивчав це питання досить уважно і встановив, що «система цзін тянь перестала функціонувати у Цінь задовго до

⁴³⁵ 《周禮》《地官司徒》：田百畝...二百畝...三百畝 Чжоу лі. «Ритуали Чжоу». – Пар. 133 [Електронний ресурс]. / Чжоу лі. Ритуали Чжоу. – Режим доступу: <http://ctext.org/rites-of-zhou/di-guan-si-tu>

⁴³⁶ 《國語•魯語下》：任力以夫，而議其老幼。于是乎有鰥寡孤疾，有軍旅之出則征之，無則已。其歲，收田一井，出稷禾、秉芻、缶米，不是過也。Го юй. «Промови держав». – Пар. 21 [Електронний ресурс]. / Го юй. Промови держав. – Режим доступу: <http://ctext.org/guo-yu/lu-yu-xia>

Шан Яна»⁴³⁷. Ще більш важливо, що в тексті ШЦШ жодного разу система «цзінь тянь» не згадується. Тому, на нашу думку, очевидним є факт, що критика надумана.

Китайські дослідники Гао Хен і Лін Цзяньмін⁴³⁸ стверджують, що система «криничних полів» лише регулювала економічні відносини між землевласниками і селянами, і ні в якому випадку не працювала по лінії землевласник і Чжоуська (номінально правляча) династія. Інший дослідник Стародавнього Китаю Ян Шаньцюнь⁴³⁹ висловив думку, що держава Цзінь однією із правонаступниць якої була держава Вей започаткувала і культивувала систему «сівозмін» («юань тянь»). Шан Ян перейняв цей досвід і наполегливо рекомендував поширювати його у державі Цінь. Згодом, завдяки наявності численних орних земель це стане значною перевагою, яка буде сприяти стрімкому аграрному розвитку держави Цінь.

У сучасній історіографії, особливо китайській, зокрема серед дослідників Ян Куань⁴⁴⁰, Лі Сюецін⁴⁴¹, побутує думка, що завдяки реформам Шан Яна і розвитку приватної земельної власності община зникла вже у кінці III ст. до Р.Х. Вочевидь це все таки не так⁴⁴². Аналіз в такому ключі Л.С.

⁴³⁷ Книга правителя області Шан (Шан цзюнь шу) / Л.С. Переломов. – М., 1993. – С. 125.

⁴³⁸ 林剑鸣《井田和爱田》《人文杂志》1979年,第1期 [Lin Jianming. Jingtian he yuantian // Renwen zazhi, 1979 nian di yi qi. Лін Цзяньмін. Криничні поля і сівозмінні поля. Журнал «Народна культура». – 1979. – №1]. – С. 69-70.

⁴³⁹ 杨善群《论春秋战国间的“爱田”制》《晋阳学刊》2010年,第5期 [Yang Shanqun. Lun Chunqiu Zhanguo jian de yuantian zhi // Jinyang xuekan, 1979 nian di wu qi. Ян Шаньцюнь. Дискусуючи щодо системи «юань тянь» (система сівозмін) в періоди Чуньцю і Чжаньго. Журнал «Цзіньян», видання Інституту історії Шанхайської академії суспільних наук. – 2010. – №5]. – С. 73-77.

⁴⁴⁰ 杨宽《从均田制到庄园经济的变化》《学术月刊》1959年第6期。

⁴⁴¹ 李学勤《西周金文中的土地转让》《光明日报》1983年11月30日。

⁴⁴² T. Pokora The Life of Huan Tan / T. Pokora // Archiv Orientalni. – 1963. – Vol. 31. – Part 1. – P. 165-171.

Переломовим⁴⁴³ вказують, що зміни не призвели до зникнення – вони лише вплинули на її характер. Із власника землі община перетворилась на кінець III ст. до Р.Х. на самокероване об'єднання вільних земельних власників.

Іншими словами, реформи у аграрній сфері, які запровадив Шан Ян, були пов'язані, перш за все із наступом держави на права общини⁴⁴⁴. Таким чином, реформи не лише не сприяли полегшенню операцій із земельними ділянками та не мали суттєвого впливу на розвиток приватної власності у цій сфері, а й скоріш за все стримували та обмежували їх. Полемізуючи з Л.С. Переломовим⁴⁴⁵ та Го Можо⁴⁴⁶ ми не погоджуємося із думкою про узаконення права власності на орні ділянки землі.

Вочевидь, наміри Шан Яна послабити власний народ мали на меті створення відповідних умов для більш простої процедури залучення населення до військових дій, а також були формою консолідації суспільства в умовах війни. Разом з тим можемо спрогнозувати, що під послабленням народу розумілося руйнування великого родового колективу і висування на передній план індивідуального селянського господарства, яке не було захищене від держави і інших негараздів, а тому ставало залежним від держави.

У цьому зв'язку варто зазначити, що Шан Ян як керівник цивільної і військової адміністрації держави Цинь свої помисли і дії направляв на посилення держави. Саме тому він казав «слабкий народ – значить сильна держава, сильна держава – слабкий народ». Отже, головне завдання держави, яка крокує цим шляхом – ослаблення власного населення. При цьому населення розглядалося як «матеріал», «сировина» для формування того, що потрібно державі – «перемога над власним народом подібна до роботи

⁴⁴³ Переломов Л.С. Империя Цинь – первое централизованное государство в Китае (221-202 гг. до н.э.) / Л.С. Переломов. – М., 1962. – С. 66-99.

⁴⁴⁴ Васильев К.В. Истоки китайской цивилизации / К.В. Васильев. – М., 1998. – С. 238.

⁴⁴⁵ Книга правителя области Шан (Шан цзюнь шу) / Л.С. Переломов. – М., 1993. – С. 102.

⁴⁴⁶ Го Мо-жо. Философы Древнего Китая / Го Мо-жо. – М., 1961. – С. 473.

гончара із глиною». Тобто, чим м'якша глина («слабший народ»), тим легше її формувати. У цьому сенсі матеріальне буття людей, окрім необхідного мінімуму, який забезпечує фізичне існування, а тим більше духовний світ, не мають відволікати, тим паче – турбувати правителя. Більше того, завдання держави полягає у тому, аби наполегливо зводити цей стан людей до певного мінімуму; практичні кроки – «послабленню народу». Здається для цього, на думку Шан Яна, потрібно нанівець звести духовне розмаїття, слід «уніфікувати» освіту і сприяти однотипності мислення народу. Досягти цього можна було шляхом повної ліквідації освіти взагалі. «Красномовство і розум – посібники заколоту, музика – свідоцтво розпусти і неробства, доброта і людяність – посібники порушень», – зауважував реформатор.

Як уже було сказано вище, Шан Ян вважав, що слід культивувати два заняття – землеробство і військову справу. Ніщо не повинно відволікати населення від них. Саме завдяки військовій справі держава може досягти гегемонії і володарювання у Піднебесній шляхом ведення воєн. На думку реформатора – це є кроком на шляху до сильної держави і одночасно вирішенням питання щодо послаблення народу. Тобто Шан Ян створив прообраз держави, організованої для війни⁴⁴⁷. Реформи Шан Яна докорінно змінили характер як цінської армії, так і держави Цін у багатьох напрямках.

Вважаємо, що вплив легізму і реформ Шан Яна на розвиток державності у IV ст. до Р.Х. і на подальші часи прослідковується у двох ключових напрямках – територіальному (розширення меж) і ідеологічному (широке застосування методів суспільно-політичної течії фа цзя).

Потрібно зауважити, що оскільки найважливіші питання управління у Цін вимагали узгодження із правителем Сяо гуном, то дуже вагому роль

⁴⁴⁷ 大变革时代的立法者：商鞅的政治人生 /赵明著。—北京：北京大学出版社，2013年255页 [Da biange shidai de lifazhe : Shang Yang de zhengzhi rensheng / Zhao Ming zhu. — Beijing. Beijing daxue chubanshe, 2013. Чжао Мін. Епоха великих змін для законодавців: Шан Ян політик і людина. — Пекін, видавництво Пекінського університету, 2013. — 255 с.] — С.161.

відігравали власний авторитет Шан Яна, особисті зв'язки та взаємодія з очільником держави⁴⁴⁸ у контексті суспільно-економічної і військової модернізації на цьому історичному етапі розвитку держави Цінь. Згідно нарративного джерела «Чжаньго це» («Плани воюючих держав») у розділі «Плани Цінь» зазначається, що Сяо гун мав намір передати владу Шан Яну: *«Сяо гун слідував [порадам Шан Яна] впродовж восьми років. Коли він захворів, то не міг більше піднятися [з ліжка]. [Він] побажав передати владу [управління] Шан Цзюню, проте той відмовився»* (курсив мій. – С.К.)⁴⁴⁹. Ця подія в подальшому негативно вплинула на долю реформатора Цінь.

У військовій сфері головний міністр держави Цінь запозичив ідею з Вей, своєї малої Батьківщини, коли із селян рекрутували піхотинців у військо (спроможних нести військову повинність). Окрім цього, відстоював думку про перевагу професійної армії на постійній основі взамін тієї, яка формувалася за рахунок армійських підрозділів, що постачала родова знать. У результаті реформ у цій сфері у Цінь відбулася значна мілітаризація усіх ланок внутрішньої територіально-адміністративної організації. В укріплених адміністративних одиницях – сянах був створений штат спеціальних представників військового відомства на місцях, які виконували у період військових дій функції молодих командирів.

Підсилившись внутрішньо, держава Цінь за порадою Шан Яна розпочала зовнішню експансію⁴⁵⁰. За свідченнями Сима Цяня, *«Цінь і Вей один для одного – смертельна хвороба. Або Вей поглине Цінь, або Цінь поглине Вей. ...армія Вей торік потерпіла сильну поразку від військ Ци, чжухоу відвернулися від Вей. Це дозволяє напасти на Вей. Їх відхід на схід дозволить нам зміцнитися на Хуанхе і на гірських просторах. Так, рухаючись*

⁴⁴⁸ Го Мо-жо. Філософії Древнього Китаю / Го Мо-жо. – М., 1961. – С. 468.

⁴⁴⁹ 《戰國策》《秦策》《秦一》：孝公行之八年，疾且不起，欲傳商君，辭不受。[Електронний ресурс] / Чжаньго це. – Режим доступу до джерела: <http://ctext.org/zhan-guo-ce/wei-yang-wang-wei-ru-qin>

⁴⁵⁰ 楊寬《戰國史》– С. 169-182.

на схід, можна буде приборкати чжухоу» (курсив мій. – С.К.)⁴⁵¹. Правитель держави Цінь Сяо гун вважав ці думки правильними, поставив Шан Яна на чолі військ і відправив походом на Вей. Згодом вейську армію не без різного роду дипломатичних інтриг повністю було розбито військовими підрозділами Цінь, а ще через деякий час «вейці запропонували поступитися Цінь землями на захід від Хуанхе (район Хевай) в ім'я підписання з Цінь мирного договору» (курсив мій. – С.А.)⁴⁵².

За цю перемогу «ціньський правитель подарував Шан Яну володіння в Шан, що складається з 15 селищ, і його [відтоді] почали називати Шан Цзюнь» (курсив мій. – С.А.)⁴⁵³.

Принципово новою у період Чжаньго постала започаткована практика нагороджувати титулом «цзюнь» (jun, 君) – «господар (пан)». Зазвичай до титулу надавали назву території, яка була дарована⁴⁵⁴, проте надавалася лише на час служби⁴⁵⁵.

Отже, перемогу держави Цінь варто розглядати у якості реалізації стратегічного бачення і генерального плану задумів реформатора Шан Яна, який врахував і скористався географічними перевагами державного утворення Цінь у порівнянні з іншими.

На жаль не існують джерела, які напряму підтверджують складні відносини між Шан Яном і тогочасною управлінською верхівкою. Проте, як

⁴⁵¹ 司馬遷《商君列传》：「秦之與魏，譬若人之有腹心疾，非魏并秦，秦即并魏。...而魏往年大破於齊，諸侯畔之，可因此時伐魏。魏不支秦，必東徙。東徙，秦據河山之固，東鄉以制諸侯」Сима Цянь. ШЦ. ШЦЛЧ. – Роз. 68. – Пар. 8.

⁴⁵² 司馬遷《商君列传》：乃使使割河西之地獻於秦以和。Там само. – Пар. 8.

⁴⁵³ 司馬遷《商君列传》：衛鞅既破魏還，秦封之於、商十五邑，號為商君。Там само. – Пар. 8.

⁴⁵⁴ Васильев К.В. Планы Сражающихся царств: исследование и переводы / К.В. Васильев. – М., 1968. – С.169.

⁴⁵⁵ Васильев Л.С. Древний Китай: в 3 т. / Л.С. Васильев. – М., 2006. – Т.3. – С. 98.

ми вже зазначали, це об'єктивно мало місце в силу різних причин. Доля Шан Яна виявилася трагічною. Вбили Шан Цзюня під чженським Мін'чзі (黜池, Minchi) – місцевість і поселення в державі Чжен (Рис. В.6), пізніше – у Хань на межі трьох держав Цінь, Вей та Хань. За наказом молодого правителя Хуей Веня цзюня (惠文君, Hui Wen jun) його тіло розірвали колісницями – «страта за допомогою п'яти коней розривання на частини засудженого» (五馬分屍, wu ma fen shi), застосувавши при цьому найстрашніший вид покарання, який практикувався у Стародавньому Китаї. Рештки Шан Яна привезли до столиці держави міста Сяньян. Після цього було знищено весь рід Шан Яна.

Вважаємо, що правитель Хуей Веня цзюнь переслідував Шан Яна не стільки через старі образи та застосоване покарання, скільки через те, що вбачав у ньому впливового політичного суперника, який займав високу управлінську посаду впродовж 20-ти років та такого, який всупереч існуючій традиції передавання влади від батька до сина, ледь не став правителем держави Цінь. Разом із тим, це вказує на те, що консервативні сили⁴⁵⁶, представники родової знаті все ще прагнули повернутися до влади, проте цього так і не сталося.

Донині зберігся метафоричний вислів «ненавидіти до кісток» (恨之入骨, hen zhi ru gu), що прийшов до нас із давніх часів і його поява безпосередньо пов'язана з долею Шан Яна, оскільки реформи, що проводились ним, підсилювали центральну владу та послаблювали місцеву знать і родову аристократію. Проте слід вказати, що страта реформатора не вплинула на подальші результати реформ, були збережені її інституційні

⁴⁵⁶ Ян Юн-Го. История древнекитайской идеологии / Ян Юн-Го. – М., 1957. – С. 403.

основи⁴⁵⁷. Ніхто не ставив під сумнів їх важливість для подальшого сходження держави Цінь.

Також у цей період долається структурна криза влади, яка характеризувалася втратою керованості у державі і ослабленням країни на тлі тривалих і виснажливих воєн, які вела держава Цінь зі своїми сусідами, у першу чергу з державами Вей і Чу. Рецепт виходу із ситуації вбачався у необхідності подальшого проведення суспільно-політичних реформ із метою подолання відставання суспільного розвитку. Тогочасна еліта цілком усвідомлювала це. Разом з тим можемо констатувати про існування супротиву таким процесам зі сторони правлячої родової знаті.

Зважаючи на все вище сказане, маємо підстави вважати, що реформи, які були здійснені Шан Яном у економічній, військовій, соціальній сферах, створили підґрунтя для стрімких перетворень у державі Цінь і сприяли суттєвому поступу у її розвитку.

На нашу думку, головний міністр держави Цінь, прихильник методів фа цзя, запропонував і реалізував державне регулювання економіки, чітку градацію всередині правлячої соціальної групи, систематичне оновлення чиновників у системі державного апарату шляхом підвищення неординарних і лояльних особистостей, послідовність суспільної думки і персональну відповідальність населення, фіскальну систему тотального нагляду за поведінкою і настроями у суспільстві. Сукупно ці кроки вплинули на руйнування старої управлінської системи, послабили владу старих родів, повернули і посилили центральну владу правителя. Проведені Шан Яном комплексні реформи мали поворотний характер для держави Цінь, заклавши фундамент для майбутнього процвітання.

Це дає підстави стверджувати, що ніде не були ці процеси настільки всеосяжними і глибинними у Стародавньому Китаї у період Східного Чжоу, як у державі Цінь. Своїми реформами Шан Ян реалізував задум по

⁴⁵⁷ Васильев Л.С. Древний Китай: в 3 т. / Л.С. Васильев. – Т.3. – М., 2006. – С. 92.

досягненню гегемонства «ба дао» (霸道, ba dao) у Піднебесній, а його кроки мали довготривалий ефект.

Таким чином, на середину IV ст. до Р.Х. зміна економічної, управлінської, соціальної, адміністративної, політичної систем сприяла тому, що держава Цінь закріпила за собою статус найсильнішого державного утворення періоду Чжаньго, створивши підмурівки управлінських практик китайської держави на століття вперед, заклавши основи китайської цивілізації.

Не викликає сумніву те, що Шан Яну були притаманні риси, необхідні для здійснення реформ. Найкращим підтвердженням цього є його реформаторська діяльність, яка забезпечила виконання поставлених завдань. Саме тому змінена суспільна модель Цінь стала основою на шляху перетворення роздрібненого Китаю в єдину об'єднану державу.

3.3. Практичні результати та історичні наслідки

Для посилення держави Цінь і повернення їй втраченої гегемонії Шан Ян запропонував не надто зважати на традиції минулого, що вихваляють моральні чесноти стародавніх правителів та провести радикальні реформаторські кроки щодо основ суспільного устрою. Разом з тим, реформи Шан Яна все ж базувалися на традиціях минулого. З наведених нами даних вимальовується картина, що Шан Ян намагався повернути суспільство до норм періоду легендарної династії Ся (夏, Xia), де панувала проста праця на землі.

У цьому зв'язку він увів закони, які, за його твердженням, спускалися підданам як щось беззаперечне і не піддатне людській оцінці, вимагав лише

одного – негайного підпорядкування⁴⁵⁸. Закон аж ніяк не передбачав юридичного оформлення прав і обов'язків мешканців держави, чи то її частини, чи всього населення. Він скоріш за все був схожий на службову інструкцію чи конкретну вказівку, яка чітко регламентувала, що посадова особа має робити, не відходячи від написаного ні на крок. В іншому випадку посадовцю загрожувало покарання. По своїй суті закон від Шан Яна представляв собою жорстко регламентовану систему приписів і регламентів, покарань і заохочень із метою підтримання суспільного порядку для всіх категорій посадових осіб та мешканців держави, починаючи від оточення правителя і закінчуючи селянами. Таким чином, Шан Ян давав суспільству і владі готові рішення, які намагався спростити для кращого розуміння. «Хочеш жити добре – працуй, працуй на землі, тобто виробляй продукти. Людині, окрім їжі, більше нічого не треба. Щоб усі працювали, потрібна земля, яку здобувають війною». Хто був наполегливий і слідував рекомендаціям влади – теоретично почувався добре. А відповідно, якщо ти цього не робиш – ти порушник, якого треба покарати зрозумілим для всіх методом, незважаючи на статки, чин чи заслуги. При цьому головною умовою було те, що кількість і сила покарань значно перевищує кількість і силу заохочень. Покарання і заохочення – це дві складові, два важеля, якими керується державна машина. Крім того, важіль покарання вважався основним, а важіль заохочення – додатковим. «Управління за допомогою покарань призводить до того, що населення перебуває у страхі, і саме тому не чинить шкоди», – про це наголошував реформатор Шан Ян.

Нідерландський синолог А.Ф.П. Хульсве⁴⁵⁹ висловив думку, що знайдені зразки цінського кодексу не підтверджують надто великої жорстокості, як традиційно представляються закони Цінь. Вочевидь їх

⁴⁵⁸ Duyvendak J.J. The Book of Lord Shang / J.J. Duyvendak. – London, 1928. – P.16.

⁴⁵⁹ Hulswé A.F.P. Remnants of Ch'in Law: An Annotated Translation of the Ch'in Legal and administrative rules of the 3rd century B.C. discovered in Yun-meng Prefecture, Hu-pei Province, in 1975 / A.F.P. Hulswé. – Leiden, 1985. – 244 p.

застосування було можливим лише у випадку ретельного правового розгляду і розсудливого адміністративного управління. Проте складність пов'язана із встановленням різниці між кримінальною провиною і злочинним наміром, спричиненим недостатністю перш за все джерельного підтвердження.

Карати слід не за проступок, а за намір, власне, за саму думку про нього. Шан Ян вважав, «якщо покарання будуть застосовувати лише по відношенню до вже скоєних злочинів, то правопорушень припинити не вдасться. Тому той, хто прагне домогтися гегемонії повинен застосовувати покарання над провиною, які ще плануються». А з'ясувати це покликані інформатори, які добровільно зацікавлені у цьому. «Нагороди повинні надаватися тим, хто повідомляє про злодіяння. У цьому разі навіть дрібні провини не залишаться непоміченими», – аргументував Шан Ян. Проте, якщо не повідомив про запланований злочин – «повинен бути розрубаний навпіл». Аби здійснювати контроль над населенням, слід було поділити його на малі групи із п'яти і десяти сімей та пов'язати їх круговою порукою (спільна відповідальність), відповідати за погані вчинки або наміри щодо їх здійснення. Якщо буде встановлено винуватця – покарають всіх решту.

Через рік після запровадження нових законів простий люд нарікав на їх запровадження. І дійсно, у Сима Цяня сказано: *«протягом року дії [цих законів] в столицю Цінь прибували тисячі людей, що заявляли про їх непридатність. Потім сам спадкоємець престолу порушив ці закони»* (курсив мій. – С.К.)⁴⁶⁰. Проте згодом, після покарання татуюванням за порушення законів наставника спадкоємця престолу, мешканці держави Цінь підкорилися новим законам. *«[Численні] ціньці, що спочатку заявляли про непридатність нових законів, приходили і говорили [тепер] про їх правильність [відповідність]»* (курсив мій. – С.К.)⁴⁶¹. Однак, за свідченнями

⁴⁶⁰ 司馬遷《商君列传》：「令行於民朞年，秦民之國都言初令之不便者以千數。於是太子犯法。。」 Сима Цянь. ШЦ. ШЦЛЧ. – Роз. 68. – Пар. 6.

⁴⁶¹ 司馬遷《商君列传》：「秦民初言令不便者有來言令便者」 Там само.

Сима Цяня, частину мешканців було відправлено у прикордонні міста в якості покарання.

У роки урядування Шан Яна держава Цінь трансформувала військові округи (так звані *сянь*) у місцеві цивільні адміністрації. У результаті реформ Шан Яна в Цінь відбулася значна мілітаризація⁴⁶² усіх ланок внутрішньої територіально-адміністративної організації. Очевидно в укріплених *сянях* на місцях був створений штат спеціальних представників військового відомства, який у період військових дій здійснював функції молодих командирів. Раніше термін *сянь* означав територію землі за межами укріпленого міста, населеного землеробами та служилого люду знаті. Поряд з цим важливим виглядає дослідження В. Величка⁴⁶³, що наприкінці періоду Чуньцю «Весна і осінь» *сянь* в інших державах став основним джерелом селянських новобранців для армії. Крім того, було зроблено переоцінку його стратегічного значення для функціонування держави. Держава Цінь започаткувала цю новацію у себе набагато пізніше⁴⁶⁴. Зрештою, уся територія Цінь була розділена на *сянь* і *цзюнь*, що неодмінно сприяло перетворенню загальної військової повинності на фундамент всього адміністративного апарату держави.

Політика Шан Яна започаткувала єдину адміністративну вертикаль для всього населення на основі військової служби – систему загонів п'ятірок, які були відповідальні як за виконанням законів власними підрозділами, так і за виконання завдань під час бойових дій. Ототожнення соціального порядку з армією було посилено через систему рангів, започаткованих для всього населення держави. Інші держави також йшли цим шляхом, проте жодна з

⁴⁶² 楊寬《戰國史》 – 上海，1957年。[Yang Kuan. Zhanguo shi. – Shanghai, 1957. Ян Куань. Історія періоду Чжаньго. – Шанхай, 1957]. – С. 46.

⁴⁶³ Величко В.В. Регіональне управління у давньокитайській державі: від родового до адміністративного принципу / В.В. Величко // Східний світ – 2007. – №2. – С. 97.

⁴⁶⁴ The Cambridge history of Ancient China. From the Origins of Civilization to 221 B.C. / M. Loewe, E.L. Shaughnessy. – Cambridge, 1999. – P. 602.

них не підходила до даного процесу так системно, як це було зроблено у Цінь. Будь-хто міг отримати заслуги і просування по шаблях 18-рангової вертикалі, беручи участь у бойових діях чи командуючи бойовою одиницею.

У залежності від рангу мешканці держави могли отримати передбачену кількість землі, поселень, інші блага. Також ранги могли бути використані як еквівалент сплати за порушення закону або здійснення викупу родичів від кримінальної відповідальності. Ранги не передавалися у спадок, лише бойові заслуги визначали соціальний статус особи у ціньському суспільстві. Навіть статус члена правлячої родини слід було підтвердити шляхом військових заслуг на полі бою. Володар рангу звільнявся від трудових повинностей, при цьому міг мати підлеглого. Власники від 9 рангу і вище були наділені правом збирання податків з 300 сімей общинників⁴⁶⁵.

У 350 р. до Р.Х. у державі Цінь було побудовано мережу шляхів (Рис. А.12). Виходячи з таких свідчень, можна припустити, що це сприяло покращенню транспортної комунікації всередині держави. Завдяки розмежуванню було сформовано сітку прямокутних, рівних за розміром ділянок землі для сільськогосподарських потреб із чітким орієнтиром з півночі на південь та із заходу на схід у межах всієї держави.

Нова організація сільської місцевості на основі рівних прямокутних ділянок землі⁴⁶⁶ стала фундаментом і невід'ємною частиною системи держави Цінь для потреб військової служби та здійснення цивільного контролю. Разом з тим реформатор стверджував, що сільське господарство було джерелом всіх багатств. На його переконання, ідеальна держава має бути сформована з дрібних працівників на землі, які керуються докладним регламентованим кодексом законів.

⁴⁶⁵ Крюков М.В. [и др.]. Древние китайцы в эпоху централизованных империй. Формы социальной организации древних китайцев / М.В. Крюков, Л.С. Переломов, М.В. Софронов, Н.Н. Чебоксаров. – М., 1983. – С. 28-31.

⁴⁶⁶ The Cambridge History of China. – Vol. I: the Ch'in and Han Empires, 221 B.C. – A.D. 220 / D. Twitchett, M. Loewe. – Cambridge, 1999. – P. 36.

Кожна родина отримала ділянку землі, яку міг обробити один дорослий чоловік. Розподіляючи землю таким чином, держава збільшувала до максимуму не лише площу оброблюваної землі, задіюючи всі пустуючі (не оброблювані) наділи, а й максимально можливу кількість дорослих чоловіків, які можуть нести військову службу і бути платниками податків. Шан Ян вважав, що ті, хто не займається сільським господарством (ремісники, торговці) були суспільно небезпечними «паразитами». Із них формувалися окремі списки реєстрації і обліку. Іноді вони піддавалися роботам у державних майстернях або призивалися на військову службу в прикордонні частини. Всі ці кроки і дії сприяли переосмисленню ролі правителя у здійсненні управління державою.

Було вдосконалено систему оподаткування, яка була, як ми вже зазначили, розпочата у 408 р. до Р.Х.⁴⁶⁷ ще до появи архітектора реформ Шан Яна. У відповідності до цінських літописів правитель «запровадив [поземельний] податок, який сплачували у вигляді збіжжя». Проте у 348 р. до Р.Х. було уніфіковано податки «фу» і «шуей» (賦稅, fu shui)⁴⁶⁸ та замінено трудодні грошовою виплатою у вигляді подушного податку з кожної зареєстрованої чоловічої особи. Здійснення таких масштабних робіт не було можливим без участі держави і всієї існуючої бюрократичної вертикалі⁴⁶⁹.

Перетворення в аграрній сфері у Цінь були найбільш критиковані наступними поколіннями через те, що Шан Ян зробив можливим «продавати і купувати землю».

Збільшуючи кількість індивідуальних земельних господарств завдяки політиці «лай мінь» («сприяння міграції»), Шан Ян насамперед спонукав до праці на землі та вирішував інші стратегічні завдання. У комплексі всі дії в

⁴⁶⁷ Ibid. – Р. 35.

⁴⁶⁸ Васильев К.В. Истоки китайской цивилизации / К.В. Васильев. – М., 1998. – С. 174.

⁴⁶⁹ 大变革时代的立法者 [Епоха великих змін для законодавців: Шан Ян] ... – С. 140.

аграрній сфері сприяли послабленню ролі, можливостей і, врешті, влади родової аристократії. У тексті ШЦШ (розділ 15, «Лай мін») земля в державі Цінь розподілялась наступним чином: гори і ліси – 1/10 частини території держави; озера і болота – 1/10 частина; долини і русла рік – 1/10 частина; міста, общини і проїзні шляхи – 1/10 частина; погані поля – 2/10 частини; хороші поля – 4/10 частини⁴⁷⁰.

Головним завданням для Шан Яна було створити сильну, унітарну, єдину, мобілізовану країну на основі численного у своїй масі селянства і дисциплінованої, добре збалансованої і керованої армії (військових підрозділів). Реформаторські кроки головного міністра сприяли істотному збільшенню чисельності армії.

Розділ «Го фен» («Традиції держав») книги «Ши цзін» («Книги пісень») містить розділ «Традиції держави Цінь»⁴⁷¹, поетичні описи, які відносяться до часу правління Сяо гуна, відтворюючи колоритну картину суспільного життя тієї доби. Основу війська складала піхота (步, bu), яка у період Чжаньго була доповнена кавалерією (騎, qi). Піші солдати потребували меншої підготовки і навиків та грошових витрат у порівнянні з колісницями (車, che), які домінували у попередній період, проте все ще були на озброєнні.

У цей час з'являються низка технічних новацій, зокрема арбалет, нові обладунки воїнів у вигляді пластинчатої броні (帶甲之士, daijia zhi shi). Ширшого застосування набули залізні (короткі цінські) мечі. Все це разом сприяло швидкому і ефективному проникненню на територію супротивника.

Оснащена новим озброєнням і підсилена новою тактикою армія Цінь незабаром перемогла армії сусідніх держав (в першу чергу Вей і Чу), які не

⁴⁷⁰ Duyvendak J.J. The Book of Lord Shang / J.J. Duyvendak. – London, 1928. – P. 214.

⁴⁷¹ Шицзин: Книга песен и гимнов. Пер. с кит. А. Штукин / А.А. Штукин. – М., 1987. – С. 102-107.

були настільки системні у запровадженні даних нововведень раніше. Кількісний показник учасників битв також змінився. Якщо у попередній період армії держав нараховували 10-50 тис. воїнів, то вже у період Чжаньго кількість зросла до декількох сот тисяч. Зокрема, у Сима Цяня згадується про смерть 80 тис. воїнів держави Чу. «Цінський ван теж підняв свої війська і вдарив по Чу, завдавши чусцям сильної поразки між річками Дань і Сі (312 р. до Р.Х.). Було відтято голову 80 тисячам [воїнів Чу] і взято в полон чуського воєначальника Цюй Гая, а потім зайняті чуські землі в Ханьчжун⁴⁷². Таким чином, держава в умовах тривалих військових протистоянь і перманентних конфліктів могла вижити і протидіяти сусідам лише шляхом створення можливостей для залучення більшої кількості населення до військової служби і створення відповідних належних умов і зацікавленості. У тому числі за рахунок культивування патріотизму, загартування духу і проведення відповідної роботи у цьому напрямку.

У 344 р. до Р.Х. в державі Цінь було уніфіковано та стандартизовано міри ваги⁴⁷³. Завдяки археологам вдалося знайти відлиту бронзову одиницю міри «шен» (昇, sheng) з викарбуваним ім'ям реформатора⁴⁷⁴ (Рис. Д.1, Д.1а, Д.1б, Д.1в). Необхідність проведення уніфікації наряду була пов'язана із введенням відповідних статистичних даних і точного обліку, що, у свою чергу, впливало на планування і видатки ресурсів, яким володіла держава. До того ж такі кроки сприяли розвитку торгівлі і пожвавленню економіки держави.

Правочинність закону «фа» розглядався Шан Яном як метод посилення держави з особливим наголосом – перед законом усі рівні. Закони були прагматичні і мали у своїй значній основі сувору адміністративну форму

⁴⁷² Сима Цянь. Исторические записки (Ши цзи). – Т. VII. – С. 283.

⁴⁷³ Книга правителя области Шан (Шан цзюнь шу). Пер. с кит. Л.С.Переломова / Л.С. Переломов. – М., 1993. – С. 103.

⁴⁷⁴ The Cambridge History of China. – Vol. I: the Ch'in and Han Empires, 221 B.C. – A.D. 220 / D. Twitchett, M. Loewe. – Cambridge, 1999. – P. 38.

покарання. Шан Ян робив особливий наголос на колективній відповідальності, адже розділення населення на п'ятірки і десятки давало можливість краще контролювати членів суспільства, а також формувати потужну базу для оподаткування. Не випадково у 350 р. до Р.Х. було видано наказ про заборону мешкати під одним дахом різним поколінням під загрозою застосування подвійного оподаткування.

Щодо системи колективної відповідальності «бао цзя» (保甲制度, *baojia zhi du*), то вона з невеликими змінами проіснувала впродовж усього імператорського періоду Китаю, зберігши елементи у тому числі і у сучасному китайському суспільстві.

У 350 р. до Р.Х. в результаті проведеного першого етапу реформ на століття постала нова адміністративна столиця у м.Сяньян держави Цінь, а згодом першої об'єднаної імперії. Це важливий політичний та іміджевий крок, який засвідчив авторитет і спроможність ціньської держави. Коли Сяньян став новим політичним центром підсиленої держави, туди перебралася уся аристократія та бюрократичний апарат. Всю територію державного утворення за Шан Яна було поділено на 31(41) повіт (縣, *xian*), на чолі яких були призначені чиновники, підпорядковані владній вертикалі правителя Цінь⁴⁷⁵. М.Е. Льюїс стверджує про поділ на 41 адміністративну одиницю⁴⁷⁶, Д. Бодде зауважує про 31 адміністративну одиницю⁴⁷⁷. Число 31 фігурує і в біографії реформатора Шан Яна, яку нам виклав Сима Цянь у «Ши цзі», проте 41 зазначається у розділі «Цінь бень цзі» («Основні записи про Цінь»). Очевидно нам бракує свідчень нарративних текстів з тим щоб прийняти одне із чисел.

⁴⁷⁵ 大变革时代的立法者 : [Da biange shidai de lifazhe : Епоха великих змін для законодавців: Шан Ян]. – С. 141.

⁴⁷⁶ The Cambridge history of Ancient China. From the Origins of Civilization to 221 B.C. / M. Loewe, E.L. Shaughnessy. – Cambridge, 1999. – P. 614.

⁴⁷⁷ The Cambridge History of China. – Vol. I: the Ch'in and Han Empires, 221 B.C. – A.D. 220 / D. Twitchett, M. Loewe. – Cambridge, 1999. – P. 35.

За джерелами, головним на місці був очільник «лін» (令, ling) – начальник повіту, нижче розташовувався посадовець «чен» (丞, cheng) – помічник начальника повіту, далі військовий комендант «вей» (尉, wei) і, як зазначає М.Е. Льюїс⁴⁷⁸ не встановлена кількість підлеглих чиновників, які називалися «наглядачі» (інспектори) «сефу» (嗇夫, se fu) у сільській місцевості. Таким чином була вибудована чітка виконавча вертикаль, яка, з одного боку, контролювала у міру повноважень, а з іншого – слугувала для рекрутування солдат, адже повіт «сянь» був головною територіальною одиницею для формування цінського війська і новобранців.

З метою формування нового суспільного прошарку, на який може опертися правитель держави Цінь, Шан Ян сформував нову систему рангів, які надавалися за військові заслуги і не мали нічого спільного з походженням. Як ми вже зазначали, система рангів надавала низку привілеїв своїм власникам: пільгове оподаткування, земельні наділи, посади. Започаткування системи рангів на зовсім новій основі – це був ще один крок по руйнації привілеїв, які довго мала родова аристократія. Завдяки проведеним реформам Шан Яна постала нова еліта, яка могла отримати ранги за військові заслуги і певні преференції в податках. Ці реформи також сприяли появі соціальних «ліфтів» і ліквідації раніше непрохідних кордонів між нижніми і верхніми прошарками населення. Згодом отримані результати сприяли перемозі над сусідньою державою Вей⁴⁷⁹, яка спочатку була взірцем для наслідування використання досвіду реформ, а згодом – найбільшим суперником.

У військовій битві 340 р. до Р.Х. Шан Ян повернув втрачену територію Сіхе (西河, Xi he) і, по суті, виконав завдання, яке ставилося перед

⁴⁷⁸ The Cambridge history of Ancient China. From the Origins of Civilization to 221 B.C. / M. Loewe, E.L. Shaughnessy. – Cambridge, 1999. – P. 614.

⁴⁷⁹ The Cambridge History of China. – Vol. I: the Ch'in and Han Empires, 221 B.C. – A.D. 220 / D. Twitchett, M. Loewe. – Cambridge, 1999. – P. 39.

кандидатами на посаду головного міністра. Є всі підстави стверджувати, що його політика виявилась ефективною.

Через два роки після страти реформатора Шан Яна (336 р. до Р.Х.) у державі Цінь було запроваджено задумані ним уніфіковані металічні монети. На вид вони були округлої форми з квадратним отвором. Такий вигляд монет, так званих «ціньських грошей» зберігся у Китаї впродовж наступних двох тисяч років. Грошові одиниці, які існували до цього, були різної форми і карбувалися в інших державах. З часом вони перетворилися на декорації і більше ніколи не використовувалися як платіжний засіб.

Завдяки проведеним реформам держава Цінь із розряду нешанованого та ослабленого перейшла на щабель «рівних», поважних та сильних, ставши взірцем для інших держав доби Чжаньго. *«Після смерті Сяо гуна, Хуей Вень ван, У ван і Чжао ван продовжили [розпочату] справу, здійснюючи заповідану ним політику. На півдні вони захопили Ханьчжун; на заході завладіли державами Ба і Шу; на сході приєднали [до Цінь] родючі ґрунти, зайняли стратегічно важливі з огляду на військові дії регіони»* (курсив мій. – С.К.)⁴⁸⁰. У кінці періоду Чжаньго держава Цінь отримала суттєву перевагу у вигляді соціальної мобільності своїх мешканців.

Під час розкопок в Шуйхуді і Фанматані (放馬灘, Fangmatan), сучасна провінція Ганьсу поруч із містом Тяньшуй, було знайдено наративне джерело «Жи шу» (日書, Ri shu) «Альманах» із передбаченнями для дітей, які народилися у «реформованій» державі Цінь, в якому представлено широку

⁴⁸⁰ 《史记·世家》《陳涉世家》：孝公既沒，惠文王、武王、昭王蒙故業，因遺策，南取漢中，西舉巴蜀，東割膏腴之地，收要害之郡。Сима Цянь. ШЦ. – Роз. 48 «Спадковий будинок Чень Ше». – Пар. 23.

палітру можливостей для них, починаючи з посади високопосадоців (卿, qing), міністрів (大夫, dafu) і до чиновників середньої ланки (吏, li)⁴⁸¹.

Найвищу оцінку і сприйняття сучасниками Шан Яна передає, напевно, напис на одному з пам'ятників (Рис. В.1, В.2, В.3, В.4, В.5), встановленому у містечку Тунді (彤地, Tongdi, дослівно «Червона земля»), офіційно визнаному місцю смерті головного міністра держави Цінь: *«Шан Ян (390-338 pp. до Р.Х.) – представник школи законників доби перед об'єднанням Цінь, мислитель, який вперше у китайській історії запропонував у рівній мірі покарання за проступки як для простих людей, так і для знаті»* (курсив мій. – С.К.)⁴⁸². Управління Цінь стало значно ефективніше, коли було забрано ієрархію і державою почали управляти найняті чиновники. Про це наголошує Цзя І, автор твору «Го Цінь лунь» (過秦論, Guo Qin lun) («Про недоліки Цінь»), виокремлюючи чинники, які сприяли тріумфу держави Цінь за Шан Яна. Зокрема, це військовий фактор (Цінь мала технологічні переваги над своїми супротивниками, використання заліза для виробництва мечів і обладунків, натомість інші використовували бронзу), фактор відданості Цінь (готовність вмерти за неї), фактор неосвіченості, ефективність чиновників на адміністративних посадах, суворість законів, проте не драконівських (більшість із них мали адміністративний характер, а не кримінальний), унеможливлення порушення закону, готовність залучати талановитих осіб на вакантні посади із інших держав (держава Цінь була спроможна забезпечити себе лише воєначальниками), політично стабільна ситуація і тривалий період перебування правителів Цінь на найвищих посадах у державі (Сянь гун, який заклав підґрунття реформ, був при владі 22 роки. Сяо гун, за якого були

⁴⁸¹ Pines Y. The Question of Interpretation: Qin History in Light of New Epigraphic Sources / Y. Pines // Early China. – 2004. – Vol. 29. – P. 37.

⁴⁸² 商鞅 (前 390 – 前 338) 先秦法家代表, 中国历史上第一个主张对平民与贵族平等适用刑罚的思想家。

здійснені реформи Шан Яном, був при владі 24 роки. Його наступник, син Хуей Вень ван правив державою 27 років і ще більше посилив державу Цінь).

Після проведених реформ у державі Цінь державне утворення починає прискорено розвиватися, особливо такі компоненти, як військовий, адміністративний, аграрний. Проведені реформи відкривали шлях до нових можливостей. Отже, слід зазначити, що основні завдання, які ставив перед собою Шан Ян було виконано. Принципи, які були закладені у реформах у сфері землекористування суттєво вплинули на розвиток держави Цінь і дозволили цьому державному утворенню вважитися гегемоном у добу Чжаньго.

Таким чином, підсумовуючи, можна стверджувати, що завдяки реформам Шан Яна держава Цінь здійснила комплексні зміни у власній структурі і житті своїх мешканців. Завдяки ним було покладено край архаїчним формам, які стримували розвиток. Як результат – поява нової еліти, сформованої на більш ширшому представленні суспільства.

На відміну від популярних перекирчень, що держава Цінь – це зразок суспільства тоталітарного устрою чи автократичної форми правління, виглядає більш виправдоною характеристика держави добре облаштованої і сильної, із широкою мережею чиновницько-бюрократичного апарату, яка охопила усі сфери суспільного життя та державного устрою.

Є всі підстави стверджувати, що Шан Ян, зруйнувавши стару систему рангів знатності, запровадив нову, в якій ранг знатності і відповідне йому забезпечення земельним наділом і низкою інших благ визначались конкретними заслугами перед державою. Йому вдалося створити умови, сприятливі для селян, котрі поєднували заняття землеробством і були опорою для війська. Встановив покарання за проступки, сформував новий соціальний порядок. Реформи послабили родову аристократію і сприяли посиленню влади правителя, а також державного контролю над населенням з метою формування нової соціальної структури і нового політичного порядку. А згодом вони сприяли появі «цивілізації сили».

Зазначимо також, що засади політичної теорії управління державою, що домінували у Китаї впродовж всього періоду імператорського Китаю, були закладені ще за доби «Чжаньго». Впродовж багатьох століть китайської історії реформи Шан Яна вивчалися китайськими можновладцями та теоретиками посилення державного управління з огляду на його власну теорію управління.

На наше переконання, реформи Шан Яна дали багато реально-практичного для китайської державності та китайського суспільства. По-перше, зруйнування родової землеробської общини (великого родового колективу і висування на передній план індивідуального селянського господарства) у Китаї дозволило китайцям інтенсифікувати розвиток аграрної сфери, крім такого важливого компоненту, як стабільне забезпечення населення держави Цінь доступним продовольством. Вона стала локомотивом розвитку економіки Цінь і зростання доходів населення, сприяло розвитку поселень і здійсненню політики продовження військових кампаній. Пріоритетність аграрного сектору так і залишилася у фокусі уваги усіх наступних правителів імператорської доби і епохи сучасного Китаю на шляху вирішення продовольчої безпеки країни. Недарма багато з них зверталися до досвіду Шан Яна у цій сфері.

По-друге, увага до розвитку важливого компоненту безпеки держави – війська – сформувало особливе ставлення до цього прошарку населення не лише у Цінь доби Чжаньго, але і сприяло виробленню військових стратегій, планів, а згодом призвело до появи професійних військових та розвитку окремої дисципліни і науки, захоплення якою виявляють численна маса людей як всередині країни, так і за її межами.

Впровадження єдиних мір і ваги, як ми вже зазначали, сприяло пожвавлення торгівлі, спрощенню здійснення торговельних операцій, розвивало метрологію і було пов'язано із загальним розвитком науки та неодмінно заклало основи китайської системи вимірювання.

Створення кадастру платників податків «бяньхучжі» стала невід’ємним елементом і ключовим компонентом фіскальної системи як у Цінь, так і у всіх наступних державних утвореннях впродовж всього імператорського періоду історії Китаю, епохи сучасного державотворення.

Система доносів, інформування і кругової поруки, яка активно увійшла у щоденний побут мешканця держави Цінь, не лише з часом не втратила актуальності, а й розвинулася у наступні історичні часи. У цьому, перш за все, була зацікавлена влада, яка, з одного боку, прагнула контролювати і розуміти суспільні настрої, а з іншого – шукала шляхи до попередження злочинів і протиправних дій.

Ініційована політика сприяння міграції із інших держав до Цінь задумувалась як елемент посилення розвитку аграрної сфери та мала стати основою економічного зростання, опорою для сплати податків, утримання числених штатів бюрократії; у перспективі сприяла зближенню окремих держав на шляху до єдиної країни, формуванню взаємодовіри і діалогу, обміну ідеями, досвідом, традиціями.

Працьовитість, яка постала завдяки підвищеній увазі зі сторони реформатора Шан Яна і сформувалася у складному тривалому процесі врешті-решт стимулювала і привила любов до таких впізнаних і очікуваних рис китайців, як працелюбність, відповідальність, покірність.

Ціленаправлена політика Шан Яна у культивуванні ролі держави як контролюючої системи включала в себе економічну (державне регулювання економічних процесів, заснування монополій), соціальну, адміністративну (метод винагород і покарань), військову і інші сфери, у свідомості спочатку мешканців Цінь, а потім – жителів об’єднаної імперії і навіть сучасного доби, сформувавши необхідне сприйняття держави як найвищого бажаного результату суспільного розвитку.

Завдяки суспільно-політичній течії фа цзя (легістів) і її яскравому представнику Шан Яну почала розвиватися політична думка. Власне, їх представники стали першими повноцінними політиками і сприяли

становленню та розвитку політичної культури із притаманними їй компонентами: планами, пропозиціями, дискусіями, дебатами, узгодженнями позицій, виступами, переконаннями з метою вироблення політичних рішень із того чи іншого питання.

Посилена увага реформатора до розробки рангів знатності паралельно із переліком привабливого соціального пакету (платня, земельні наділи та інші матеріальні вигоди), ідея соціальної мобільності, принцип рівних можливостей для мешканців (наявність соціальних «ліфтів») сприяла тому, що в історичній перспективі всі наступні династії Китаю розглядали це як невід'ємний елемент стимулювання праці, прагнення до кар'єрного росту і відповідно розширення можливостей кожного із учасників.

Пропозиція Шан Яна на заміну управління родовою знаттю створити систему чиновницько-бюрократичного апарату, який був би повністю орієнтований, підпорядкований і контрольований правителем, заклав основи тисячолітньої традиції по формуванню інституту бюрократії у Китаї, який удосконалювався в залежності від часового проміжку, проте з характерними притаманними рисами: особиста відповідальність чиновника, уважність, відчуття субординації, самовдосконалення, системний підхід, рівні можливості при висуванні на адміністративні посади, уніфікація мислення чиновництва, систему винагород і надання соціальних привілеїв.

Посилена увага реформатора Шан Яна до обліку і статистики була важливим компонентом не лише у системі управління, а й дієвим засобом прогнозування і передбачування ситуацій. Проте все це у комплексі заклало основи і розвинуло таку науку, як математика.

Держава була розділена по-новому на повіти, на чолі яких були поставлені чиновники, направлені із центру. Чітко структурована виконавча вертикаль із регламентованими повноваженнями знову ж таки заклали основи системи адміністрування існуючими територіями і новоприєднаними територіальними утвореннями. Система малих утворень – так звані п'ятірки і

десятки – не зникла (для прикладу період Ван Мана) і стала не лише цінським надбанням.

Законодавча система (закони, циркуляри, акти) поруч із інститутом цензорського нагляду (вперше в китайській історії), які постали спочатку у вигляді ідей, а згодом реалізовані Шан Яном у державі Цінь, набули подальшого розвитку, систематизації, удосконалення впродовж наступних років. Разом із тим кодекси держави Цінь стали основою юридичних норм спочатку першої об'єднаної імперії Цінь, згодом династії Хань (значна кількість ханських законів, вся система організації державної влади і управління народом, чиновницькі ранги) і навіть середньовічної держави Тан (основи середньовічного китайського права мали цілком очевидні паралелі з «Кодексом Цінь»), залишившись у практиці китайців і в наступні періоди китайської історії.

Кроки Шан Яна і його ідеї знайшли своє відображення не лише у подальшій конфуціанській традиції, ставши її невід'ємною частиною, але навіть прослідковуються і у сучасності Китаю. Крім того, вони вплинули на розвиток сусідніх держав, зокрема Японії і Кореї.

Ідеї легістів мали своїх послідовників у різні історичні періоди імператорського Китаю. Так, зокрема, не вдаючись до розгорнутого аналізу системи управління державою у період імперії Цінь і династії Хань, які значною мірою запозичили, розвинули, адаптували методи і форми Шан Яна та частково принципи, були використані вже у період династії Суй, яка передувала трьохсотрічному періоду володарювання династії Тан. Згодом до принципів управління державою на основі легістських ідей звернувся Ван Аньши (王安石, Wang Anshi, 1021-1086 pp.), політичний діяч, реформатор і автор «нового політичного курсу» доби династії Сун написав твір під назвою «Піснеспів Шан Яну» (咏商鞅, Yong Shang Yang):

З давніх часів управляти народом можливо через встановлення довіри,
Слово має вагу ста золотих.

Сучасні люди можуть вже не звинувачувати Шан Яна,
Проте саме він зумів через закони реалізувати задуману політику⁴⁸³.

Цей управлінець у період із 1069-1076 рр. здійснив реформи, які були направлені на посилення контролю з боку держави над економікою і суспільством. Натуральні і трудові повинності замінялися грошовим податком. Було започатковано централізоване регулювання цін і надання державних позик під заставу майбутнього врожаю. Сільське населення об'єднали у низові структурні одиниці *бао* зі ста селянських дворів і *цзя*, які утворювались із тисячі селянських дворів, поєднавши їх круговою порукою у так звану «систему бао цзя» (保甲制度, *baojia zhidu*), яка проіснувала в Китаї аж до проголошення Китайської Народної Республіки у жовтні 1949 року. Проте вочевидь елементи кругової поруки і нині представлені у китайському суспільстві. Соціально-політична програма Ван Аньши включала в себе відомі принципи легізму: опора на закони («фа»), особливо каральні («суворі покарання за найменші проступки»), заохочення військової доблесті («у»), відмова від визнання абсолютного пріоритету «давнини» («гу») над сучасністю.

Користувався авторитетом Шан Ян і його твір ШЦШ у середньовічних юристів. Була поширена практика, коли чиновник, який розглядався претендентом на посаду юй ши («інспектор», «прокурор»), в обов'язковому порядку мав знати твір ШЦШ і ключові його постулати.

У кінці XIX – на початку XX ст. ідеї легізму знайшли своїх прихильників серед низки реформаторів, зокрема Май Менхуа (Mai Menghua, 麥夢華, 1874-1915), який бажав обмежити імператорське всевладдя, освячене

⁴⁸³ 自古驱民在信诚，
一言为重百金轻。
今人未可非商鞅，
商鞅能令政必行

і захищене конфуціанською ідеологією. У спільній книзі з Лян Цічао (梁啟超, Liang Qichao, 1873-1929) «Шість великих політичних діячів Китаю» (中國六大政治家, Zhong guo liu da zhengzhijia) відвели чільне місце і біографії Шан Яна, проаналізувавши його реформаторські кроки⁴⁸⁴.

Вже після падіння імперії Цін, у 1920-40-х рр., легістську концепцію державності почали пропагувати послідовники течії «державників» (國家主義派, Guo jia zhu yi pai) і їх ідеолог Чень Цитянь (陳啟天, Chen Qitian, 1893-1984), який був прихильником неолегізму. У 1936 р. опублікував роботу «Огляд історії легізму в Китаї» (中國法家概論, Zhong guo fa jia gai lun), порівнявши буремні часи ХХ ст. із періодом Чжаньго «воюючі держави», наполягаючи на необхідності застосування ключових ідей Шан Яна в сучасну епоху. Крім того, опублікував книгу авторської інтерпретації біографії Шан Яна (商鞅評傳, Shang Yang ping zhuan).

Погляди і практики Шан Яна були цікавими також для теоретика Ху Ханьміна (胡漢民, Hu Hanmin, 1879-1936) – одного із лідерів партії Гоміньдан, який особисто написав передмову до нового видання трактату ШЦШ, що побачив світ у 1933 році. Схожі погляди поділяв і генералісимус, Президент Китайської Республіки Цзян Цзеші, більш відомий як Чан Кайши (蔣介石, Jiang Jieshi, 1887-1975), який також декларував переваги легістської практики державного планування економіки і управління. Він був

⁴⁸⁴中國六大政治家: 全2冊 /梁啟超等編者. –北京: 中華書局, 2014. 上冊. – 432 頁; 下冊. – 400頁 [Zhongfuo liu da zhengzhijia: quan er ce / Liang Qichao deng bianzhe. – Beijing : Zhonghua shuju, 2014. – Shang ce. – 248 ye. – Xia ce. – 400 ye. Шість великих політичних діячів Китаю: видання у 2-х т. Під ред. Лян Цічао та інших. – Пекін, видавництво «Чжунхуа шуцзюй», 2014. – Т.1. – 432 с.; – Т.2. – 400 с.]. – Т.1. – С. 128-170.

переконаний, що легістська доктрина втручання держави в економічне життя сприяла започаткуванню економічного планування і політики «народного достатку». Особливо у цьому зв'язку цікавила його економічна теорія Гуан Чжуна і самого Шан Яна.

У дводцятому столітті Мао Цзедун (毛泽东, Mao Zedong, 1893-1976), китайський керманіч, який управляв Китайською Народною Республікою впродовж майже тридцяти років із моменту проголошення республіки і аж до смерті (1976 р.), досить часто аналізував реформи Шан Яна. У 1912 р., розробляючи власні тези програми перетворень Китаю, який рік тому позбувся імператорського правління останньої династії Цін, він написав есе під назвою «Як Шан Ян започаткував довіру, перенісши палицю»⁴⁸⁵.

Лідер КНР добре орієнтувався у філософських і управлінських роботах Стародавнього Китаю, особливо йому імпонував Шан Ян і його ідеї. Не менш схвально він ставився до першого імператора Цінь Шихуана, якому вдалося об'єднати Китай. Деякі принципи і підходи легізму були використані під час його правління. Окремі розділи «Шан цзюнь шу» друкувалися великими накладками, супроводжуючи тексти детальними коментарями «народних теоретиків» доби Культурної революції.

У КНР під час проведення кампанії «критики Лінь Бяо та Конфуція»⁴⁸⁶ у 1973-1976 рр. легісти були офіційно оголошені прогресивними реформаторами, які боролися із консервативним конфуціанством. Відповідно на цей період (1974 р.) припадає і публікація фундаментального дослідження китайського професора Гао Хена (高亨, Gao Heng, 1900-1986), який багато

⁴⁸⁵ Stuart R. Schram. Mao's Road to Power: Revolutionary Writings, 1912-1949 / S.R. Schram. – Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1992. – Vol. 1. – P. 5-6.

⁴⁸⁶ Gawlikowski K. Nowa batalia o Konfucjusza / K. Gawlikowski. – Warszawa, Wyd. MON, 1976. – S. 54-57.

років присвятив пошуку різноманітних списків «Шан цзюнь шу»⁴⁸⁷ та тлумаченню найбільш «темних», мало досліджених частин цього твору, вплинувши на подальші дослідження.

Отже, як свідчить опрацьований матеріал, реформатор Шан Ян, де в чому запозичивши елементи моделей трансформацій суспільного розвитку інших державних утворень епохи, зокрема держав Ці, Цзінь (Вей) створив модель розвитку держави Цінь, яка раніше чітко не прослідковувалася.

Варто визнати, що причиною успіху реформ у державі Цінь і швидкість їх втілення була етнічна неоднорідність населення і її еліти (співіснування компонентів представників кочових племен і носіїв китайського етносу), традиція сильної і ефективної влади правителя. Роль родової знаті була незначною, що сприяло легшому перебігу змін і не мало такого суттєвого опору по їх впровадженню.

Реформи Шан Яна у державі Цінь є знаковою подією, коли за короткий час вдалося подолати існуюче відставання від безпосередніх конкурентів і здійснити трансформацію ціньського суспільства.

⁴⁸⁷ 商君书注译/高亨著 - 北京: 中华书局, 1974 (清华大学出版社 2011.10 重印), 248 页 [Shang jun shu zhu yi / Gao Heng zhu. – Beijing : Zhonghua shuju, 1974 (2011.10 chong yin), 248 ye. Шан Цзюнь шу. Коментарі та переклад у викладі Гао Хена. – Пекін, видавництво «Чжунхуа шуцзюй», 1974 (перевидання у 2011). – 248 с.]

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні проведено теоретичне узагальнення та вирішено наукові завдання, які полягають у висвітленні комплексу питань, пов'язаних з перебігом реформ у державі Цінь, які здійснив головний міністр Шан Ян у Стародавньому Китаї у IV ст. до Р.Х. Аналіз історіографії свідчить, що ця тема донині не була предметом окремого комплексного наукового дослідження. Історики зазвичай висвітлювали або окремі епізоди реформ Шан Яна, або ж вивчали історичні періоди Чуньцю-Чжаньго у системі правлячого дому Східна Чжоу та досліджували відносини держави Цінь з окремо взятою «державою-го» басейну Великої китайської рівнини. Зарубіжна історіографія, особливо китайськомовна (науковці континентального Китаю та Тайваню), налічує великий масив літератури, який представлений дослідженнями істориків, політологів, суспільствознавців. Опрацьовані наукові праці дозволяють простежити, по-перше, актуальність дослідження даної теми як в Україні, так і за її межами. По-друге, вивчити погляди провідних науковців-синологів на найбільш актуальні проблеми Стародавнього Китаю. По-третє, аналіз історіографії вказує на існуючі прогалини в дослідженнях, які пов'язані з стародавньою історичною добою Китаю. Історіографію даного дослідження можна згрупувати за напрямками, виокремивши три основні групи: підсумково-узагальнюючі концептуальні праці; роботи, присвячені вузловим аспектам обраної тематики; студії щодо конкретних сюжетів в рамках дослідження. Джерельна база цього дослідження доволі широка і складається з наративних, документальних, археологічних, нумізматичних типів знахідок є цілком репрезентативною та дозволяє вирішити поставлені завдання. Таким чином, проаналізувавши основні джерела та фахову літературу з проблеми здійснення реформ Шан Яном ми можемо стверджувати, що стан її розробки свідчить про необхідність подальших досліджень.

У ході дослідження обґрунтовано новації чжоуського Китаю. Зокрема, розкрито політичні та соціальні трансформації періоду Чуньцю («Весни і осені»). Базуючись на комбінованому методі періодизації, період «Чуньцю» («Весни й Осені») охоплює період з 770 р. по V ст. до Р.Х. У результаті перенесення столиці до м. Ченчжоу, значна частина земель правителів Чжоу була втрачена. Їх політичний вплив також зазнав змін, залишившись у межах незначної території довкола столиці. Послабився ідеологічний образ правлячого дому, що призвело до розмивання цілісності релігійно-політичної доктрини. Водночас, роль правителя Чжоу у сакральному сенсі залишалася незміною у Піднебесній. Численні місцеві володарі («чжухоу») на фоні ослаблення центральної влади значно посилили на місцях власну роль і владу, перетворюючись з представників інтересів правителів Чжоу на наділені повнотою влади «чжухоу» у межах контрольованих ними земель, а згодом – на фактично незалежних правителів окремих державних утворень. Найбільш політико-адміністративні функції були зосереджені в руках кількох впливових сімей, тісно пов'язаних з правлячим домом. Кожна така сім'я мала сферу домінування у «державі-го», здійснюючу адміністративний контроль над тим чи іншим напрямком чи галуззю впродовж кількох поколінь. У VI ст. до Р.Х. у Стародавньому Китаї завершувалася формуватися система мультидержав. Найсильнішими, а відтак і найвпливовішими серед них, були державні утворення Цзінь, Чу, Ці, Лу, Чжен і Цінь. Кожна з означених держав намагалася розширити власну сферу домінування, поступово звужуючи статус правлячого дому Чжоу. Система управління будувалася на васальних відносинах, коли на місцях призначалися ставленики по спадковій лінії і родинним кровним зв'язкам. Система отримала назву «цзун фа» – «система родинних зв'язків». Правителі призначали міністрів і чиновників на високі управлінські посади та посадовців найнижчої управлінської ланки «ши», за звичай родичів, на яких покладалося вирішення різного роду питань. Нова політична ситуація у період Чуньцю призвела до виникнення у межах «держав-го» нових адміністративних утворень: областей «цзюнь» та повітів

«сянь». Іншою зміною стала поява писаного права взамін існуючого «традиційного права». У деяких державних утвореннях (Лу, Чжен) була започаткована новація у сфері оподаткування.

Проте, у період Чуньцю земельні наділи не перетворилися у вільно відчужувану власність, незважаючи на зростаючу роль індивідуальних працівників на землі і зменшення ролі общини у системі нового оподаткування. З'являються ознаки військового суперництва між державами.

Встановлено, що з V ст. до 221 р. до Р.Х. тривав період Чжаньго, який характеризувався затяжними військовими конфліктами, протистояннями та створенням військових союзів. Продовження виснажливих міжусобних воєн та роздрібненість врешті могла призвести до загибелі китайської нації. І це добре усвідомлювали інтелектуали тієї доби. Зміна підперіоду Чуньцю «Весни і осені» на Чжаньго «Воюючі держави» перш за все характеризувалася зміною політичного ладу Стародавнього Китаю. Кожна із найсильніших держав доби намагалися розширити сферу домінування, використовуючи систему «ба» («гегемонство»), конкуруючи за політичне лідерство, включно із військовим компонентом, та виробляючи власні моделі розвитку. Крім того, залишалася численна група малих за розміром і впливом на процеси держав, які у наступний період були остаточно поглинуті. Зокрема, у зазначений період у низці держав зусилля були направлені на консолідацію і розвиток нових елементів як в економіці, так і у політиці із залученням легістських ідей. Також історичній епосі притаманні технологічні, демографічні, управлінські і військові зміни, які суттєво вплинули на суспільний розвиток. Відзначаємо прогрес у землекористуванні, інтенсифікації торгівлі, зростанні кількості міст та їх території, формування нових адміністративних утворень. Разом з тим специфіка внутрішнього устрою державних утворень визначалась тим, що в основі китайської держави був клановий, а не класовий устрій, зумовлений певними особливостями, що знаходяться у площині природно-кліматичних, воєнно-

політичних та господарсько-технологічних явищ. Доведено, що на цей час також припадає формування системи державного бюрократичного апарату і розбудови управлінської вертикалі. Чиновники-адміністратори на всіх рівнях слідкували за виконанням всіх приписів, своєчасно інформуючи своїх керівників, а ті – правителя. Виконання своїх повноважень у відповідності до посади було чітко регламентовано. За результатами роботи посадовці отримували винагороду. Бездіяльність каралася. Нове урядування стимулювало сумлінність у виконанні посадових обов'язків, і, водночас, суттєво урізало привілеї старої аристократії (знатних родів). Встановлено, що час був прихильним до численних мандруючих освічених осіб «ши» («книжники»), «біньке» («гостьових міністрів»), які подорожували від держави до держави, пропонуючи свої здібності і вміння правителям держав, розраховуючи на призначення на управлінські посади. В реальності вони стали основою і сформували чиновницькі кадри на всіх адміністративних рівнях. Кожна із наведених життєвих історій посадовців доби Чжаньго, у тому числі Шан Яна, вказує на широку практику поширення цього явища. Цілком очевидно, що головний міністр держави перетворювався на ключовий елемент політичного життя. У роботі окреслено процеси, які засвідчили те, що статус правлячого дому Чжоу мав тенденцію до скорочення власних повноважень.

У результаті проведеного дослідження було висвітлено реформаторські пошуки Стародавнього Китаю та вдалося встановити, що реформаторському руху («юньдун бяньфа») тієї доби були притаманні ряд спільних рис. У тій чи іншій мірі всі держави (Цзінь (згодом Вей, Хань, Чжао), Ці, Чу, Янь, Цін) періодів Чуньцю і Чжаньго прагнули зменшити роль родової знаті, удосконалити систему оподаткування і надходжень до казни, формувати економічну базу держави за рахунок проведення реєстрації платників податків як основи наповнення державної скарбниці, навести лад і реформувати систему управління політичними та економічними процесами,

прийняття управлінських рішень, запровадити новації у сфері законодавства, упорядкувати земельні відносини та привести їх у відповідності до реалій дня, осучаснити військо. Такими були вимоги часу. Проведення політичних, економічних та військових реформ по-різному підсилили кожне із державних утворень.

У дослідженні отримало подальший розвиток положення про характер та уточнено наукове уявлення щодо терміну «фа цзя» (легізм), початок і етапи формування цього суспільно-політичного вчення Стародавнього Китаю. Встановлено, що нові історичні обставини стали суттєвим викликом для китайських інтелектуалів тогочасної доби. Це у свою чергу дало неабиякий поштовх розвитку суспільно-політичної думки Стародавнього Китаю. Різні представники (конфуціанці, моїсти, даоси, натурфілософи, логіки, легісти та інші) пропонували власне бачення і розуміння шляхів розв'язання нагальних проблем та рекомендували «рецепти» концептуальних змін, які мали своє відображення у суспільно-важливих ідейних рішеннях. Зокрема, конфуціанці притримувалися методів управління на основі ритуалу «лі чжі» – культивування старовини і традиційних підходів (комплекс звичаїв, традицій, ритуалів, церемоній і договорів, що відповідають патерналістському керуванню). Натомість у середовищі міністрів-практиків посилювався напрямок суспільно-політичної думки, який в основу свого управління суспільними процесами поклав управління на основі закону «фа чжі». В історії останні називаються фа цзя (легісти) і нерозривно пов'язані з ідеєю перетворень і реформ. Виникнення легізму пов'язано з пошуком доктрини оптимальної системи управління державою і реагуванням на виклики Чжоуської епохи, яка суттєво трансформувалася. На наше припущення, саме це мало вирішити теоретичні напрацювання легістів або більш вдалий варіант – реформаторів-адміністраторів. Традиція легізму бере свій початок у діяльності низки політиків VII-V ст. до Р.Х., формують основні риси у IV ст. до Р.Х. та отримують завершення у середині III ст. до Р.Х. До числа послідовників легізму відносимо Гуань Чжуна, Лі Куй, Цзи

Чана, У Ці, Фань Сюаньцзи, Шан Яна, Шень Бухая, Шень Дао, Хань Фей цзи та інші. Очевидна ще одна особливість розглянутого періоду з IV ст. до Р.Х. – легізм став основним конкурентом конфуціанських ідей, а згодом і першою справжньою офіційною ідеологією Стародавнього Китаю.

У дослідженні розкрито витoki ідей Шан Яна у трансформаційних процесах історичної доби. З'ясовано, що Шан Ян зосередив вчення навколо низки складових: війни, землеробства, послаблення родової аристократії та елементів посилення держави. Слід зазначити, що саме у виокремленні цих напрямків управлінець доби Чжаньго вбачав єдину можливість у зміцненні влади правителя і держави. Доведено, що війна та землеробство виступали у нього тими чинниками, які сприяли стабілізації суспільства і його розвитку, а тому є найпочеснішими і найшанованішими заняттями в Піднебесній. З іншого боку, війна й землеробство виступали тими сферами, які могли б сприяти появі нового прошарку, нових служилих державних мужів, на яких правитель міг би спиратися у боротьбі з аристократичними родами, носіями старих управлінських рішень. Нове чиновництво, яке не належало до старих аристократичних родів, мало стати опорою для правителя. У роботі показано, що для Шан Яна війна – це найважливіший шлях досягнення бажаної мети до гегемонії у стародавньо-китайському світі. Можна стверджувати, що саме у посиленні військової потуги вбачався сенс усіх заходів, що пропонував реформатор. Це досягалося шляхом вмілого використання правителем нагород і покарань, які вважались «двома важелями» управління людьми, при цьому покарання відігравали більшу роль, аніж нагороди.

Вдалося простежити зміст, характер, основні напрями реформ за урядування Шан Яна. Наголошено, що суспільно-політичні перетворення у державі Цінь, розпочаті правителем Сянь гуном, були підтримані і продовжені правителем Сяо гуном у тандемі з Шан Яном. Реформи стосувалися багатьох сфер цінського суспільства і були здійснені у два етапи, починаючи з 360-359 рр. до Р.Х. На основі власного ідейного багажу та попереднього досвіду він зумів пристосувати практики інших

держав на шляху реформування, застосувавши доктрину практичного та ефективного державного управління. У роботі показано, що головний міністр держави Цінь Шан Ян, прихильник методів фа цзя, запропонував і реалізував законодавчу систему, державне регулювання економіки, чітку градацію всередині правлячої соціальної групи, сформував інститут бюрократії та систематичне оновлення чиновників у системі державного апарату шляхом залучення відповідальних і лояльних особистостей, створив інститут рангів знатності, рівні можливості при висуванні на адміністративні посади, персоніфіковану відповідальність чиновника, уніфікацію мислення чиновництва, градацію суспільної думки і персональну відповідальність населення у вигляді кругової поруки, фіскальну систему тотального нагляду за поведінкою і настроями у суспільстві, інститут цензорського нагляду. Сукупно ці кроки вплинули на руйнування старої управлінської системи, послабили владу старих родів, сформували новий апарат, повернули і посилили центральну владу правителя. У процесі здійснення реформ Шан Ян зруйнував стару систему рангів знатності і запровадив нову, в якій ранг знатності і відповідне йому забезпечення земельним наділом та низкою інших благ визначались конкретними заслугами перед державою. Варто зазначити, що землеробство за Шан Яна було основою економіки. За настановою реформатора, правитель повинен був вжити низку практичних заходів для підтримання землеробства: створити гнучку податкову систему, провести всезагальний подвірний перепис, освоїти вільні цілинні землі, запросити у державу Цінь безземельних общинників із довколишніх сусідніх «держав-го». Система законів (у дійсності регламентованих правил) мала посилити контрольованість населення та обмежити всесилля заможних родів. Закони Шан Яна були єдиними і обов'язковими для всіх – від простолюдина до можновладця – і передбачали чіткі норми поведінки, відхилення від яких суворо каралося. Метод винагород і покарання, причому покарання в більшій мірі є визначальним для сфери управління. Торгівельна і ремісничка

діяльність, природні надра і водні ресурси поступово переходили під контроль держави, за які казна отримувала фінансовий прибуток.

Визначено практичні результати та ключові здобутки у процесі здійснення перетворень Шан Яном. Встановлено, що розпочавши реформи у доволі ослабленому цінзьському державному утворенні, Шан Яну вдалося залучити досвід та існуючі на той час моделі розвитку сусідніх держав, зокрема Ці та Цзінь (пізніше Вей), сформувавши модель розвитку Цінзь. Проведені Шан Яном комплексні реформи у політичній, економічній та військових сферах мали вагомий поступ для держави Цінзь. Змінена суспільна модель держави Цінзь стала фундаментом у майбутньому для об'єднання шести інших найсильніших державних утворень, створила основу на шляху перетворення роздрібненого Китаю в єдину об'єднану державу. Політика посиленої уваги до військової справи та обробки землі Шан Яном мала практичну реалізацію. Військові підрозділи Цінзь перетворилися на потужну військову силу, що, врешті-решт, дало змогу реалізувати концепцію «сильна держава, могутнє військо» – ключовий постулат представників течії фа цзя (легістів). Реформи також сприяли розвитку продуктивних сил у державі Цінзь. Як підсумок – постала нова держава з новим соціальним устроєм, реформованою економічною, соціальною і навіть культурно-суспільною складовою та впевненими у собі мешканцями. Було покладено край архаїчним формам, у тому числі у земельній сфері, які стримували і гальмували розвиток. У період нескінченних воєн і перманентних протистоянь в епоху Чжаньго держава Цінзь була добре організованим і чітко структурованим суспільним утворенням. Це був час, коли виклики і загрози вимагали вироблення та впровадження іноді жорсткої, але дієвої системи державного управління. В ході дослідження встановлено, що причиною успіху реформ у державі Цінзь та короткого часу їх втілення була етнічна неоднорідність населення і її еліти (співіснування компонентів представників кочових племен і носіїв китайського етносу в силу географічного розташування), а також традиція сильної і ефективної влади правителя і

значно меншої ролі родової аристократії, що сприяло легшому перебігу змін і не мало суттєвого опору по їх впровадженню. Таким чином, на середину IV ст. до Р.Х. зміна економічної, політичної, соціальної, адміністративної систем сприяла тому, що держава Цінь закріпила за собою статус найсильнішого державного утворення (гегемона) періоду Чжаньго, створивши підмурівки управлінських практик китайської держави на століття вперед, заклавши основи китайської цивілізації. Реформи Шан Яна у державі Цінь можна справедливо вважати знаковою подією, коли за короткий часовий період вдалося подолати існуюче відставання від безпосередніх конкурентів та здійснити трансформацію ціньського суспільства. Запроваджені форми і методи управління визначили та сформували подальшу історію Китаю на тисячі років. Шан Ян безумовно був продуктом своєї епохи, в той же час він був і її активним творцем, реалізуючи в конкретних історичних умовах як свої власні інтереси, так і нагальні потреби суспільства. Крім того, у контексті дослідження було встановлено, що конфуціанські ортодокси змальовували Шан Яна центральною та вкрай жорстокою фігурою у пантеоні мислителів течії фа цзя (легістів). Внаслідок наукового аналізу цього питання вважаємо, що це було спричинено тим, що історичні хроніки здебільшого були написані послідовниками конфуціанських ідей, які були відсторонені від прийняття управлінських рішень і над якими були вчинені покарання у період вже об'єднаної імперії Цінь. Також це пов'язано з тим, що завдяки історичним хронікам доводилась легітимність нової, зокрема Ханьської династії.

Проаналізовано зв'язок між теоретичними напрацюваннями представників суспільно-політичної течії фа цзя і практичними кроками їх задумів. Легістам доби Чуньцю-Чжаньго вдалося відчувати ритм своєї епохи, доклавши чимало зусиль у вирішенні складних питань, з якими стикалося суспільство тієї доби, надаючи поради, будучи ініціаторами і активними учасниками перетворень, а іноді жертвуючи власним життям в ім'я

торжества та впровадження своїх теорій на практиці. Проте, варто зазначити, що не всі ідейні напрямки вдалося втілити в життя.

Легісти вийшли на політичну арену і стали важливою складовою нової політичної системи, яка лише формувалася та сприяли діям по централізації влади правителем. Зазначимо також, що засади політичної теорії управління державою, що домінували в Китаї впродовж всього періоду імператорського Китаю, були закладені за доби Чжаньго. Впродовж багатьох століть китайської історії реформи Шан Яна вивчалися китайськими чиновниками та теоретиками для посилення державного управління. Зауважимо, що з IV ст. до Р.Х. з'являється ще одна очевидна особливість розглянутого періоду – фа цзя (легізм), який став основним конкурентом конфуціанських ідей, а згодом і першою справжньою офіційною ідеологією Стародавнього Китаю. Дійсно, інтелектуальні надбання школи фа цзя стали тією ідеологічною основою, на якій інституалізувалася вся офіційна ідеологія традиційного Китаю разом з даосизмом і конфуціанством. У результаті цього сформувався той особливий китайський варіант держави, суперечки про природу якого не припиняються до сьогодні у середовищі філософів, істориків, представників суспільних наук, управлінців та китаєзнавців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Большой китайско-русский словарь (по русской графической системе): в 4-х т. / Под ред. И.М. Ошанин. – М. : Издательство Наука, Главная редакция восточной литературы, 1983-1984. – 3822 с.
2. Быков Ф.С. Зарождение политической и философской мысли в Китае. Отв. ред. Н.И.Конрад / Ф.С. Быков. – М. : Наука, 1966. – 240 с.
3. Васильев К.В. Истоки китайской цивилизации / Отв. ред. Т.В.Степугина / К.В. Васильев. – М. : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1998. – 319 с.
4. Васильев К.В. «Планы Сражающихся царств»: исследование и переводы / Отв. ред. Л.Н.Меньшиков / К.В. Васильев. – М. : Наука, Главная редакция восточной литературы, 1968. – 255 с.
5. Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайской цивилизации. Формирование основ материальной культуры и этноса / Л.С. Васильев. – М. : Наука, 1976. – 368 с.
6. Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайской мысли (формирование основ мировоззрения и менталитета) / Л.С. Васильев. – М. : Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989. – 313 с.
7. Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайского государства: (Формирование основ социальной структуры и политической администрации) / Л.С. Васильев. – М. : Наука, 1983. – 326 с.
8. Васильев Л.С. Культы, религии, традиции в Китае / Л.С. Васильев. – М. : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. – 488 с.
9. Васильев Л.С. Древний Китай. В 3 т. / Л.С. Васильев. – М. : Восточная литература: –Т.1. Предистория. Шан-Инь, Западное Чжоу (до 8 в. до н.э.), 1995. – 389 с.; –Т.2. Период Чуньцю (8-5 вв. до н.э.), 2000. – 628 с.; –Т.3. Период Чжаньго (5-3 вв. до н.э.), 2006. – 684 с.
10. Васильев Л. С. История Востока: в 2-х т. / Л.С. Васильев. – М. :

Юрайт, 2013. – Т.1. – 722 с.; – Т. 2. – 788 с.

11. Величко В.В. Системи управління регіонами в давньому Китаї: досвід історичного моделювання / В.В. Величко // Китаєзнавчі дослідження. – 2011. – №1. – С. 78-87.
12. Величко В.В. Регіональне управління у давньокитайській державі: від родового до адміністративного принципу / В.В. Величко // Східний світ – 2007. – №2. – С.89-107.
13. Го Мо-жо. Философы Древнего Китая / Го Мо-жо. – М. : Издательство иностранной литературы, 1961. – 739 с.
14. Го юй (Речи царств) / Пер. вступ. ст. и комм. В.С. Таскина. Отв. ред. М.В. Крюков / В.С. Таскин. – М. : Наука, Главная редакция восточной литературы, 1987. – 472 с.
15. Грэй Джон Генри. История Древнего Китая/ А. Б. Вальдман (пер. с англ.) / Д.Г. Грэй. – М. : Центрполиграф, 2006. – 606 с.
16. Деопик Д.В., Кучера С.И., Ульянов М.Ю. Древний Китай (III-I тыс. до н.э.) // Всемирная история: в 6 т. / гл. ред. А.О. Чубарьян / Д.В. Деопик, С.И. Кучера, М.Ю. Ульянов. – М. : Наука, 2011. – Т. 1 : Древний мир / отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. – 2011. – 822 с.
17. Деопик Д.В. Государство Ци в VIII – начале V вв. до н.э. (по данным «Чуньцю») / Д.В. Деопик // VI Научная конференция «Общество и государство в Китае». Тезисы и доклады. – Т. 1. – М., 1975. – с. 15–22.
18. Деопик Д.В. Гегемония и гегемоны по данным «Чуньцю» / Д.В. Деопик // V Научная конференция «Общество и государство в Китае». Тезисы и доклады. – Т. 1. – М., 1974. – с. 35–42.
19. Древний Китай / Ж. Жерне; Пер. с фр., Н.Н. Зубкова / Ж. Жерне. – М : ООО «Издательство Астрель», ООО «Издательство АСТ», 2004. – 157 с.
20. Древнекитайская философия. Собрание текстов в двух томах / Пер. с кит. / Сост. Ян Хиншун; вступ. ст. В.Г.Бурова, М.Л.Титаренко / Ян Хиншун. – М. : Мысль, 1972-1973. – Т.1. – 1972. – 363 с.; – Т.2. – 1973. – 384 с.
21. Журавлева В.П. Библиография Китая: Философия и

общественно-политическая мысль. Этика. Эстетика. Военная мысль. Мифология. Религия. 1958-2008 / В.П. Журавлева. – М. : ИД «Форум», 2015. – 704 с.

22. Иванов А.[И.] Материалы по китайской философии. Введение. Школа Фа. Хань Фэй-цзы. Перевод / А.И. Иванов. – СПб., 1912. – 518 с.

23. Исторические записки (Ши цзи). – Т. I. Пер. с кит. и ком. Р.В.Вяткина и В.С.Таскина под общей ред. Р.В.Вяткина. Вст. ст. М.В.Крюкова. – 2-е изд., испр. и доп. / Р.В. Вяткин, В.С. Таскин. – М. : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. – 415 с.

24. История Китая с древнейших времён до начала XXI века: в 10 т. – Т. II. Эпоха Чжаньго, Цинь и Хань (V в. до н.э. – III в. н.э.) / Гл. ред. С.Л.Тихвинский; Отв. ред. тома Л.С. Переломов. / Л.С. Переломов. – М. : Наука – Восточная литература, 2013. – 687 с.

25. Историография истории Древнего Востока: Иран, Средняя Азия, Индия, Китай / Под ред. проф. В.И. Кузищина / В.И. Кузищин. – СПб. : Алетейя, 2002. – 303 с.

26. История Древнего Востока. Тексты и документы / Под ред. проф. В.И. Кузищина / В.И. Кузищин. – М. : Высшая школа, 2002. – 719 с.

27. История и культура Китая. Сб. памяти акад. В.П. Васильева / отв. ред. Л. С. Васильев / Л.С. Васильев. – М.: Наука, 1974. – 480 с.

28. История Китая. Под редакцией А.В. Меликсетова. – 2-е изд., испр. и доп. / А.В. Меликсетов. – М. : Издательство МГУ, Издательство «Высшая школа», 2002. – 736 с.

29. История китайской философии. Перевод с кит. В.С.Таскина / В.С. Таскин. – М. : Прогресс, 1989. – 552 с.

30. Каталог гор и морей» (Шань хай цзин). Пред., пер. и ком. Э.М. Яншиной / Э.М. Яншина. – М. : издательство «Наука», 1977. – 236 с.

31. Книга правителя области Шан (Шан цзюнь шу). Пер. с кит., вст. ст. и ком. Л.С.Переломова / Л.С. Переломов. – М. : Научно-издательский центр «Ладомир», 1993. – 392 с.

32. Кіктенко В.О. Нарис з історії українського китаєзнавства. XVIII – перша половина XX ст.: дослідження, матеріали, документи / В.О. Кіктенко. – Київ, 2002. – 194 с.
33. Кіктенко В.О. Огляд розвитку китаєзнавства у Великобританії / В.О. Кіктенко // Східний світ. – 2005. – №4. – С. 30–40.
34. Кіктенко В.О. Юридичні закони та закони природи: Дж.Нідем про філософію легістів / В.О. Кіктенко // Китайська цивілізація: традиції та сучасність. Збірник статей. – Київ, 2005. – С.22-30.
35. Кіктенко В.О. Джозеф Нідем про основні філософські школи традиційного Китаю / В.О. Кіктенко // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. Наук праць. – Вип. 39. – К. : Український центр духовної культури, 2004. – С. 35-46.
36. Кіктенко В.А. Историко-философская концепция Джозефа Нидэма: китайская наука и цивилизация (философский анализ теоретических подходов) / В.А. Киктенко. – М. : ИИЕТ РАН, 2009. – 530 с.
37. Кіктенко В.О. Огляд гіпотез походження китайської цивілізації / В.О. Кіктенко // Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л.В. Матвєєвої. Збірник наукових статей. – К. : Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, 2010. – С. 270–281.
38. Китай – Земля небесного дракона. Под. ред. Эдварда Л.Шонесси. Пер. с англ. / Э.Л. Шонесси. – М. : БММ, 2001. – 256 с.
39. Китайская философия: энциклопедический словарь / гл. ред. М.Л. Титаренко / М.Л. Титаренко. – М. : Мысль, 1994. – 652 с.
40. Конрад Н.И. Полибий и Сыма Цянь / Н.И. Конрад // Вестник древней истории. – 1965. – №4. – С. 3-25.
41. Космина В.Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу / В.Г. Космина. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. – 310 с.
42. Космина В.Г. Китайська цивілізація: формування смислової системи комунікацій / В.Г. Космина // Слов'янський вісник: збірник

наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки» Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету. – Рівне: РІС КСУ, 2011. – Вип. 11. – С.70-76.

43. Кошовий С.А. Життєпис Шан Цзюня у книзі Сима Цяня «Ши цзі, історичні записки» /С.А. Кошовий // Етнічна історія народів Європи. – К., 2012. – Вип. 37. – С. 109-121.

44. Кошовий С. До питання послідовників Шан Яна /С.А. Кошовий // Етнічна історія народів Європи. – К., 2013. – Вип. 39. – С. 149-150.

45. Кошовий С. Періодизація періоду Чжаньго: дискусійні питання /С.А. Кошовий // Етнічна історія народів Європи. – К., 2014. – Вип. 43. – С. 137-141.

46. Кошовий С. Шан Ян і його концепція держави /С.А. Кошовий // Етнічна історія народів Європи. – К., 2015. – Вип. 45. – С. 137-148.

47. Кошовий С. Писемна пам'ятка «Шан цзюнь шу» як історичне джерело /С.А. Кошовий // Етнічна історія народів Європи. – К., 2015. – Вип. 46. – С. 181-188.

48. Кошевой С.А. Особенности развития Древнего Китая в период Чжаньго / S.A. Koshovyi // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. – 2014. – № 11-12. – С. 34-40.

49. Кошовий С.А. Діяльність Сяо гуна, правителя царства Цінь / С.А. Кошовий // Китаєзнавчі дослідження. – 2012. – № 2. – С. 12-16.

50. Крил Х.Г. Становление государственной власти в Китае: империя Западная Чжоу / пер. с кит. Р.В. Котенко / Х.Г. Крил. – СПб. : Евразия, 2001. – 480 с.

51. Кроль Ю.Л. Сыма Цянь - историк / Ю.Л. Кроль. – М. : Наука, 1970. – 448 с.

52. Кроль Ю.Л. Рассуждение Сыма Цяня о «шести школах» / Ю.Л. Кроль // Китай: история, культура и историография. Сб. статей. – М. : Наука, 1977. – 245 с. – С. 131-157.

53. Крюков М.В. Формы социальной организации древних китайцев / М.В. Крюков. – М. : Наука, 1967. – 204 с.
54. Крюков М.В., Переломов Л.С., Софронов М.В., Чебоксаров Н.Н. Древние китайцы в эпоху централизованных империй. Формы социальной организации древних китайцев / М.В. Крюков, Л.С. Переломов, М.В. Софронов, Н.Н. Чебоксаров. – М. : Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1983 – 416 с.
55. Крюков В.М. Ритуальная коммуникация в древнем Китае / М.В. Крюков. – М. : Институт востоковедения, РАН, 1997. – 300 с.
56. Крюков В.М. Текст и ритуал: Опыт интерпретации древнекитайской эпиграфики эпохи Инь-Чжоу / М.В. Крюков. – М. : Памятники исторической мысли, 2000. – 464 с.
57. Кульпин Э.С. Человек и природа в Китае / Э.С. Кульпин. – М. : Наука, главная редакция восточной литературы, 1990. – 346 с.
58. Кучера С.И., Ульянов М.Ю. Китай: от полицентризма к империям // Всемирная история: в 6 т. / гл. ред. А.О. Чубарьян / С.И. Кучера, М.Ю. Ульянов. – М. : Наука, 2011. – Т.1: Древний мир. / отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. – 2011 . – 822 с. – С. 357-373.
59. Кучера С.И. История, культура и право Древнего Китая: собрание трудов ИВ РАН / С.И. Кучера. – М. : Наталис, 2012. – 416 с.
60. Кычанов Е.И. Основы средневекового китайского права (VII – XIII вв.) / Е.И. Кычанов. – М. : Издательство «Наука», главная редакция восточной литературы, 1986. – 264 с.
61. Люйши Чуньцю (Весны и осени господина Люя). Пер. Г.А. Ткаченко. Сост. И.В.Ушакова / Г.А. Ткаченко, И.В. Ушаков. – М. : Мысль, 2010. – 525 с.
62. Малявин В.В. Китайская цивилизация / В.В. Малявин. – М. : «Издательство Апрель», ООО «Издательство АСТ», Издательско-продюсерский центр «Дизайн. Информация. Картография», 2000. – 632 с.
63. Мистецтво війни Сунь-дзи (Сунь-дзи бінфа). Пер. з давньокит. С.

Лесняка. Вст. і ком. С.В. Капранова / С. Лесняк // Китаєзнавчі дослідження. – 2014. – №1-2. – С.108-125.

64. Михайлов В.С. Пошуки підходів щодо соціального та державного управління: конфуціанство та легізм / В.С. Михайлов // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право: Зб. Наук. Праць. – Київ : ІВЦ «Політехніка». – 2008. – №1. – С. 68-79.

65. Михайлов В.С. Філософська традиція Китаю: людський вимір та вплив на сучасність / В.С. Михайлов. – К. : ТОВ «СІК ГРУПІ Україна», 2014. – 252 с.

66. Переломов Л.С. Легизм / Л.С. Переломов // Китайская философия: Энциклопедический словарь. – М., 1994. – 652 с. – С.186-189.

67. Переломов Л.С. Об органах общинного самоуправления в Китае V-III вв. до н.э. / Л.С. Переломов // Китай, Япония. История и филология. – М., 1961. – С. 45-57.

68. Переломов Л.С. Империя Цинь – первое централизованное государство в Китае (221-202 гг. до н.э.) / Л.С. Переломов. – М. : Издательство восточной литературы, 1962. – 245 с.

69. Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая / Л.С. Переломов. – М. : Наука, 1981. – 334 с.

70. Переломов Л.С. Конфуций. «Лунььюй» / Л.С.Переломов. – М. : Восточная литература, 1998. – 588 с.

71. Рубин В.А. Два истока китайской политической мысли / В.А. Рубин // Вестник истории. – 1967. – №3. – С. 70-81.

72. Рубин В.А. Шан Ян и его идеи / В.А. Рубин // Новый мир. – 1969. – № 12. – С. 267-270.

73. Рубин В.А. Рабовладение в древнем Китае в VII-V вв. до н.э. / В.А. Рубин // Вестник древней истории. – 1959. – №3. – С. 3-21.

74. Рубин В.А. Идеология и культура Древнего Китая (четыре силуэта) / В.А. Рубин. – М. : Главная редакция восточной литературы, 1970. – 163 с.

75. Рубин В.А. «Дневники. Письма». В 2-х т. / В.А. Рубин. – Иерусалимское издательство «Библиотека Алия», 1988 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=11252>
76. Рубин В.А. Личность и власть в древнем Китае: Собрание трудов / В.А. Рубин. – М. : Восточная литература, 1999. – 383 с.
77. Смолин Г.Я. Источниковедение древней истории Китая: учебное пособие / Г.Я. Смолин. – Ленинград : Издательство ЛГУ, 1987. – 183 с.
78. Спирин В.С. Построение древнекитайских текстов / В.С. Спирин. – М. : Наука, 1976. – 231 с.
79. Страна Хань. Очерки о культуре Древнего Китая. Под общ. ред. Б.И. Панкратова / Б. Вахтин, Р. Карлина, Ю. Кроль, Б. Панкратов, М. Рудова, О. Фишман. – Л., 1959. – 310 с.
80. Сыма Цянь. Исторические записки (Ши цзи). – Т. I. Пер. с кит. и ком. Р.В.Вяткина и В.С.Таскина, под общ. ред. Р.В.Вяткина / Р.В. Вяткин, В.С. Таскин. – М. : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. – 415 с.
81. Сыма Цянь. Исторические записки (Ши цзи). – Т. II. Пер. с кит. и ком. Р.В.Вяткина и В.С.Таскина, под общ. ред. Р.В.Вяткина / Р.В. Вяткин, В.С. Таскин. – М. : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2003. – 567 с.
82. Сыма Цянь. Исторические записки (Ши цзи). – Т. III. Раздел «Хронологические таблицы» (Бяо), гл. 13-22. Пер. с кит., предисл. и ком. Р.В.Вяткина / Р.В. Вяткин. – М. : издательство «Наука» Главная редакция восточной литературы, 1984. – 944 с.
83. Сыма Цянь. Исторические записки (Ши цзи). – Т. VII. Пер. с кит., предисл. Р.В.Вяткина, ком. Р.В.Вяткина, А.Р.Вяткина / Р.В. Вяткин, В.С. Таскин, А.Р. Вяткин. – М. : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996. – 464 с.
84. Ульянов М.Ю. К вопросу о периодизации истории царства Цинь

(XI в. до н.э. – 207 г. до н.э.) и последующих событий, предшествующих возникновению государства Западная Хань (202 г. до н.э. – 8 г. н.э.) / М.Ю. Ульянов // Ломоносовские Чтения. – М. : ИД Ключ-С, 2010. – С. 75-82.

85. Ульянов М.Ю. Кем создавались хроники в период Чуньцю (771-453 гг. до н.э.)? / М.Ю. Ульянов // Ломоносовские чтения. – М. : ИД Ключ-С, 2012. – С. 14-17.

86. Ульянов М.Ю. О выделении периодов при описании исторического процесса на примере периодизации Чуньцю (771-453 до н.э.) и Чжаньго (453-221 до н.э.) в истории Древнего Китая / М.Ю. Ульянов // Ломоносовские чтения. – М. : Гуманитарий, 2008. – С. 60-62.

87. Ульянов М.Ю. Чуньцю Цзочжуань («вёсны и осени» с комментарием Цзо») как исторический источник / М.Ю. Ульянов // Ломоносовские чтения. – М. : ИД Ключ-С, 2011. – С.81-83.

88. Ульянов М.Ю. Чуньцю Цзочжуань («вёсны и осени» с комментарием Цзо») как источник по истории периода чуньцю (771–453 гг. до н. э.): к проблеме выделения «исторических процессов» / М.Ю. Ульянов // Ломоносовские чтения. – М. : ИД Ключ-С, 2011. – С.84-86.

89. У-цзы. Трактат о военном искусстве / Пер. Н.И.Конрада / Н.И. Конрад. – М. : Восточная литература, 1958. – 131с.

90. Фань Вэнь-лань. Древняя история Китая от первобытно-общинного строя до образования централизованного феодального государства / Фань Вэнь-лань. – М., Академия наук СССР, 1958. – 297 с.

91. Фицджеральд Ч.П. Китай: Краткая история культуры / Пер. с англ. Р.В. Костенко / Ч.П. Фицджеральд. – СПб. : Евразия, 1998. – 455 с.

92. Фэн Ю-лань. Краткая история китайской философии / Фэн Ю-лань. – Санкт-Петербург : Евразия, 1998. –376 с.

93. Хаютина М.С. Институты «друзей» и «гостей» в древнем Китае. Эволюция социальных и политических явлений и соответствующей терминологии в периоды Западного Чжоу, Чуньцю и Чжаньго. дис. ... кандидата истор. наук / Мария Сергеевна Хаютина. – М., Институт

востоковедения РАН, 1999. – 307 с.

94. Хаютина М.С. «Гостеприимные мужи» и их «гости» в древнем Китае эпохи Сражающихся царств в IV-III вв. до н.э. / М.С. Хаютина // Синологи мира к юбилею Станислава Кучеры. Собрание трудов / Колл. авторов. – М. : Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт востоковедения Российской академии наук (ИВ РАН), 2013. – 576 с. – С. 399-426.

95. Хуань Куань. Спор о соли и железе (Янь те лунь). Пер. с кит., ком. и прил. Ю.Л. Кроля. – М. : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. – Т. I. – 407 с. – Т. II. – 831 с.

96. Целуйко М.С. Политическая история царства Цинь (VIII-III вв. до н.э.): основные периоды и их характеристика / М.С. Целуйко // История Китая. Материалы китаеведческой конференции ИСАА при МГУ (май 2004 г.). – М., 2005. – С. 145-159.

97. Целуйко М.С. К проблеме периодизации истории царства Цинь в 384-211 гг. до н.э. / М.С. Целуйко // В пути за китайскую стену. К 60-летию А.И. Кобзева / Сост.: С. Дмитриев; под общ. ред.: А. Кобзев. – Вып. 12. – М. : Институт востоковедения РАН, 2014. – С. 455-466.

98. Целуйко М.С. Структура текста как характерная особенность авторского стиля в контексте извлечения исторической информации из древнекитайского трактата Шан цзюнь шу («Книга правителя области Шан») / М.С. Целуйко // История Китая. Материалы китаеведческих конференций ИСАА при МГУ (Сб. ст.). – М. : Гуманитарий, 2007. – С. 67-84.

99. Шан Юэ. Очерки истории Китая с древности до опиумных войн / Шан Юэ. – М., 1959. – 580 с.

100. Шекера Я.В., Коломієць Н.В. Хрестоматія китайської літератури (від найдавніших часів до III ст. н.е.) / Я.В. Шекера, Н.В. Коломієць. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. – 256 с.

101. Шэнь Бухай. Политические фрагменты // Искусство управления: научное издание / Сост., пер. с кит., вступ. ст. и коммент. В.В. Малявина; Под

ред. О.И. Яриковой / В.В. Малявин. – М. : Астрель : АСТ, 2003. – 431 с.

102. Штейн В.М. Гуань-цзы. Исследование и перевод / Отв. ред. Н.И.Конрад / В.М. Штейн. – М. : издательство восточной литературы, 1959. – 380 с.

103. Штейн В.М. Трактат «Гуань-цзы» и его место среди экономической литературы Древнего Китая / В.М. Штейн //Ученые записки Института востоковедения. – Том XVI. – М., Л. : Издательство Академии наук СССР, 1958. – С.78-108.

104. Шицзин: Книга песен и гимнов. Пер. с кит. А.Штукин / А.А. Штукин. – М. : Художественная литература, 1987. – 351 с.

105. Ян Юн-Го. История древнекитайской идеологии /пер. Ф.С.Быкова, Д.Л.Веселовского, Т.Е.Мытарова / Ян Юн-го. – М. : Издательство иностранной литературы, 1957. – 423 с.

106. Яacobсон В.А. Предисловие к первому тому / В.А. Яacobсон. – История Востока. – Т.1. – М. : Восточна литература, 1999. – 688 с.

107. Ясперс К. Смысл и назначение истории. [пер. с нем.] / К. Ясперс. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с.

108. Balazs E., A.F. Wright, H.M. Wright. Chinese Civilization and Bureaucracy: Variations on a Theme / E. Balazs, A.F. Wright, H.M. Wright. – New Haven: Yale University Press, 1964. – 309 p.

109. Balazs E. Political Theory and Administrative Reality in Traditional China / E. Balazs. – London: School of Oriental and African Studies, University of London, 1965. – 80 p.

110. Beasley W.G., Pulleyblank E.G. Historians of China and Japan / W.G. Beasley, E.G. Pulleyblank. – London: School of Oriental and African Studies, Oxford University Press 1961. – 351 p.

111. Bodde Derk. China's First Unifier: A Study of the Ch'in Dynasty as Seen in the Life of Li Ssu 李斯 280–208 B.C / D. Bodde. – Leiden : E.J. Brill, 1938. – 270 p.

112. Chavannes Ed. *Les Memoires Historique de Se-ma Ts'ien*. – Tomes I, II, III, IV, V. – Paris: Editions Ernest Leroux, 1895-1905. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.chineancienne.fr/traductions/se-ma-ts-ien-les-m%C3%A9moires-historiques/>
113. Chan-Kuo Ts'e. Transl. by J.I.Crump, Jr./ J.I. Crump. – Oxford : Clarendon Press, 1970. – 621 p.
114. Cho-yun Hsu. *Ancient China in Transition: an Analysis of Social Mobility, 722 - 222 B.C* / Hsu Cho-yun. – Stanford California: Stanford University Press, 1965. – 252 p.
115. Cho-yun Hsu. *Western Chou Civilization* / Hsu Cho-yun. – Yale University Press, 1990. – 416 p.
116. Creel H.G. *The Totalitarianism of the Legalists. Chapter VIII* / H.G. Creel // *Chinese Thought from Confucius to Mao Tsê-tung*. – Chicago: The University of Chicago Press, 1953. – 300 p.
117. Creel Herrlee G. *Shen Pu-hai: A Chinese Political Philosopher of the Fourth Century B.C* / H.G. Creel. – Chicago/London: University of Chicago Press, 1974. – 446 p.
118. Creel Herrlee G. *The Origins of Statecraft in China*. – Vol. 1 – *The Western Chou Empire* / H.G. Creel. – Chicago: The University of Chicago Press. 1970. – 559 p.
119. Creel H.G. *The beginning of bureaucracy in China: the origin of the Hsien* / H.G. Creel // *The Journal of Asian Studies*. – 1969. – Vol. 23 (2). – P. 155-184.
120. Cutter Robert Joe. *Chia I 賈誼* / R.J. Cutter // William H. Nienhauser *The Indiana Companion to traditional Chinese Literature*. – Bloomington: Indiana University Press, 1998. – 557 p.
121. *Database of Early Chinese Manuscripts*. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dartmouth.edu/~earlychina/research-resources/databases/early-chinese-manuscripts.html>

122. Dingxin Zhao. *The Confucian-Legalist State. The New Theory of Chinese History* / Zhao Dingxin. – N.Y. : Oxford University Press, 2015. – 474 p.
123. Dolman E. C. *New Frontiers, Old Realities* / Everett Carl Dolman // *Strategic Studies Quarterly*. – 2012. – Vol. 6.1. – P.78-96.
124. Durrant Stephen W. *The Cloudy Mirror. Tension and Conflict in the Writings of Sima Qian* / S.W. Durrant. – New York: State University of New York, 1995. – 226 p.
125. Duyvendak JJ. *The Book of Lord Shang* / J.J. Duyvendak. Ed. Arthur Probsthain. – London, 1928. – 346 p.
126. *Early Chinese Texts: A Bibliographical Guide*, edited by Michael Loewe. *Early China Special Monograph, No 2* / M. Loewe. – Berkeley, Institute of East Asian Studies, University of California, 1993. – 546 p.
127. Ebrey Patricia Buckley. *The Cambridge Illustrated History of China* / Buckley E.P. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 384 p.
128. Falkenhausen Lothar von. *Issues in Western Zhou Studies: A Review Article* / L. von Falkenhausen // *Early China*. – 1993. – Vol. 18. – P. 139-226.
129. Falkenhausen Lothar von. *Mortuary Behavior in Pre-imperial Qin: A Religious Interpretation. Religion and Chinese Society*. – Vol. 1: *Ancient and Medieval China*, ed. John Lagerwey / L. von Falkenhausen. – Hong Kong: Chinese University of Hong Kong, 2004. – P. 109–172.
130. Fitzgerald Patrick. *Ancient China* / P. Fitzgerald. – Oxford : Elsevier-Phaidon, 1978. – 151 p.
131. Forke Alfred. *Schang Yang, der eiserne Kanzler, ein Vorläufer Nietzsches* / A. Forke // *Ostasiatische Zeitschrift* . – 1924. – Vol. 11. – P. 249-60.
132. Forke Alfred. *Geschichte der alten chinesischen Philosophie. Universität Hamburg: Abhandlungen aus dem Gebiet der Auslandskunde 25. – Reihe B.: Völkerkunde, Kulturgeschichte und Sprachen 14* / A. Forke. – Hamburg : Friederichsen, 1927. rpt., – Hamburg : Cram, de Gruyter, 1964. – 610 p.
133. Franke Otto. *Geschichte des chinesischen Reiches*. – Bd.1: *Das Altertum und das Werden des konfuzianischen Staates* / O. Franke. – Berlin/

Leipzig: Walter de Gruyter & Co, 1930. – 431 s.

134. Fung Yu-lan. *A Short History of Chinese Philosophy. A systematic account of Chinese thought from its origins to the present day.* Edited by Derk Bodde / Fung Yu-lan. – New York, Collier-Macmillan, 1948, The Free Press, Reissue edition 1997. – 400 p.

135. Fu Zhengyuan. *China's Legalists: The Earliest Totalitarians and their Art of Ruling / Zhengyuan Fu.* – Armonk and London : M.E. Sharpe, 1996. – 177 p.

136. Fu Zhengyuan. *Autocratic Tradition and Chinese Politics / Zhengyuan Fu.* – Cambridge University Press, 1994. – 415 p.

137. Gawlikowski K. *The strategic tradition as an essential part of Chinese culture / K. Gawlikowski // Opera in honorem venerandi Stanislavi Kuczerae natalia sua octogesima quinta celebratis – Sinologi mira k jubileju Stanislava Kuchery. Sobranie trudov, "Uchionyje Zapiski Otdiela Rossijskoj Akademii Nauk".* – Vyp. 11. – Moskva 2013. – P. 427-455.

138. Gawlikowski K. *Nowa batalia o Konfucjusza / K. Gawlikowski.* – Warszawa, Wyd. MON, 1976. – 422 s.

139. Gilles Herbert Allen. *A Chinese biographical dictionary (Gu jin xing shi zu pu, 古今姓氏族谱) / H.A. Gilles.* – London: B. Quaritch; – Shanghai : Kelly & Walsh, 1898. – 1022 p.

140. Grant Hardy. *Worlds of Bronze and Bamboo – Sima Qian's Conquest of History / H. Grant.* – New York: Columbia University Press, 1999. – 352 p.

141. Holcombe Charles. *The Genesis of East Asia, 221 B.C.-A.D. 907 / C. Holcombe.* –Honolulu: University of Hawaii Press, 2001. – 344 p.

142. Hulsewé A.F.P. *Remnants of Han Law. – Vol.1. Introductory studies and an annotated translation of chapters 22 and 23 of the history of the former Han Dynasty. Sinica Leidensia, Edidit Institutum Sinologicum Lugduno-Batavum IX. / / A.F.P. Hulsewé.* – Leiden: E.J. Brill, 1955. – 455 p.

143. Hulsewé A.F.P. *The Legalists and the Laws of Ch'in / A.F.P. Hulsewé*

// Leyden Studies in Sinology. Papers presented at the Conference held in Celebration of the Fiftieth Anniversary of the Sinological Institute of Leyden University (December 8-12, 1980) edited by W.L.Idema. – Leiden, E.J. Brill, 1981. – 234 p. – P. 1-23.

144. Hulsewé A.F.P. Ch'in and Han Law / A.F.P. Hulsewé // The Cambridge History of China. – Vol.1: The Ch'in and Han Dynasties. Red. D. Twitchett, M. Loewe. – Cambridge : University of Cambridge, 1986. – P. 520–544 .

145. Hulsewé A.F.P. Law as One of the Foundations of State Power in Early Imperial China / A.F.P. Hulsewé // Foundations and Limits of State Power in China. Red. S. Schram. – London: School of Oriental and African Studies, 1987. – P.11–32.

146. Hulsewé A.F.P. Remnants of Ch'in Law: An Annotated Translation of the Ch'in Legal and administrative rules of the 3rd century B.C. discovered in Yun-meng Prefecture, Hu-pei Province, in 1975 / A.F.P. Hulsewé. – Leiden: E.J. Brill, 1985. – 244 p.

147. Ideology of Power and Power of Ideology in Early China. Edited by Yuri Pines, Paul R. Goldin and Martin Kern. – Leiden: Brill Academic Pub, 2015. – 348 p.

148. Ka-Wai Fan. Climate change and Chinese history: a review of trends, topics, and methods / Fan Ka-Wai // Climate change. – 2015. – Vol. 6. – Issue 2. – P.225-238.

149. Ka-Wai Fan. Climate change and dynastic cycles in Chinese history: a review essay / Fan Ka-Wai // Climate change. – 2010. – Vol. 101. – P. 565-573.

150. Kiser E., Cai Y. War and bureaucratization in Qin China: exploring an anomalous case / E. Kiser, Y. Cai // American sociological review. – 2003. –Vol. 68. – №4. – P. 511-539.

151. Kroker Eduard Josef. Der Gedanke der Macht im Shang-kün-shu. Betrachtungen eines alten chinesischen Philosophen. St.-Gabrieler Studien XII. Band / E.J. Kroker. –Wien-Mödling, St.-Gabriel Verlag, no date.

152. Leslie Donald D., Mackerras Colin, Wang Gungwu eds. *Essays on the Sources for Chinese History* / D.D. Leslie, C. Mackerras, Gungwu Wang. – Columbia, S.C: University of South Carolina Press, 1971. – 378 p.
153. Levi Jean. *Le Livre du prince Shang* / J. Levi. – Paris: Flammarion, 1981. – 212p.
154. Legge J. *The Chinese Classics* / J. Legge. – Hongkong-London, 1861-1872. – Vol. I-V. – T. V. – 539 p.
155. Levy Andre. *Chinese Literature, Ancient and Classical* / A. Levy. – Bloomington and Indianapolis : Indiana University Press, 2000. – 168 p.
156. Lewis M.E. *Writing and Authority in Early China* / M.E. Lewis. – Albany: State University of New York Press, 1999. – 544 p.
157. Lewis M.E. *Sanctioned Violence in Early China* / M.E. Lewis. – State University of New York Press, 1990. – 374 p.
158. Li Wai-ye. *The Idea of Authority in the Shi ji (Records of the Historian)* / Li Wai-ye // *Harvard Journal of Asiatic Studies*. – 1994. – Vol. 54. – P. 345–405.
159. Li Song. *Chinese bronze ware. A mirror of culture* / Li Song. – Beijing: China Intercontinental press, 2009. – 157 p.
160. Liu Xueqin, Xing Wen. *New Light on the Early-Han Code: A Reappraisal of the Zhangjiashan Bamboo-slip Legal Texts* / Xueqin Liu, Wen Xing // *Asia Major*. – 2001. – Vol. 14. – Part 1. – P. 125-146.
161. Li Xueqin. *Preliminary Study of Qin Period Inscribed Slips from Liye* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kaogu.cn/en/Chinese%20Archaeology/4/A%20Preliminary%20Study%20of%20the%20Qin%20Period%20Inscribed%20Slips%20from%20Liye.pdf>
162. *The Magic Square: Cities in Ancient China* / Alfred Schinz. – Stuttgart; London: Edition Axel Menges, 1996. – 428 p.
163. Maspero H. *La Chine antique* / H. Maspero. – Paris : Les Presses universitaires de France, 1927. – 520 p.
164. Maspero H. *Le régime féodal et la propriété foncière dans la Chine*

antique / H. Maspero // *Mélanges posthumes...*, *Annales du Musée Guimet*. – Vol. III *Études historiques*. – Paris. – 1950. – P. 109-146.

165. Needham J. *Science and civilization in China*. – Vol. 1. *Introductory Orientations* / J. Needham. – Cambridge University Press, 1954. – 352 p.

166. Needham J., et al. *Science and Civilisation in China*. – Vol. 2. *History of Scientific Thought* / J. Needham. – Cambridge University Press, 1956. – 722 p.

167. Needham J. (et al). *Science and Civilisation in China*. – Vol. 5. *Chemistry and Chemical Technology*. – Part 6. *Military Technology: Missiles and Sieges* / J. Needham. – Needham Research Institute, Cambridge, 1995. – 620 p.

168. Nienhauser Jr. William H. ed. *The Grand Scribe's Records* / W.H. Nienhauser Jr. –Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1994. – 396 p.

169. Pines Y. “The One That Pervades the All” in *Ancient Chinese Political thought: The Origins of ‘The Great Unity’ Paradigm* / Y. Pines // *T'oung Pao*. – Second Series. – 2000. – Vol.86. – Fasc.4/5. – P. 280-324.

170. Pines Y. *Biases and their Sources: Qin history in the Shiji* / Y. Pines // *Oriens Extremus*. – 2005/2006. – Vol. 45. – P. 10-34.

171. Pines Y. *The Question of Interpretation: Qin History in Light of New Epigraphic Sources* / Y. Pines // *Early China*. – 2004. – Vol. 29. –P. 1–44.

172. Pines Y. *Friends or Foes: Changing Concepts of Ruler-Minister Relations and the Notion of Loyalty in Pre-Imperial China* / Y. Pines // *Monumenta Serica*. – 2002. – Vol. 50. – P. 35-74.

173. Pines Y. *Changing views of tianxia in Pre-imperial Discourse* / Y. Pines // *Oriens Extremus*. – 2002. – Vol. 43.1/2. – P. 101-116.

174. Pines Y. *Alienating Rhetoric in the Book of Lord Shang and its Moderation* / Y. Pines // *Extrême-Orient, Extrême-Occident*. – 2012. – Vol. 34. – P. 79-110.

175. Pines Y., Lothar von Falkenhausen, Gideon Shelach, Robin D.S. Yates. *General Introduction: Qin History Revisited // Birth of an Empire: The State of Qin revisited (New Perspective on Chinese Culture and Society)* / Y. Pines, L.

von Falkenhausen, G. Shelach, R. D.S. Yates. – Berkeley: University of California Press, 2014. – 408 p.

176. Pines Y. Reassessing Textual Sources for Pre-Imperial Qin History / Y. Pines // Sergej Dmitriev and Maxim Korolkov, eds., *Sinologi Mira k iubileiu Stanislava Kuczery: Sobranie Trudov. (Uchenye Zapiski Otdela Kitaja 11)*. – Moscow: Institut Vostokovedeniia RAN, 2013. – P. 236-263.

177. Pines Y. From Historical Evolution to the End of History: Past, Present and Future from Shang Yang to the First Emperor / Y. Pines // *Dao Companion to the Philosophy of Han Fei*. ed. Paul R. Goldin. – Berlin : Springer, 2013. – P. 25-45.

178. Rubin Vitaly A. Individual and State in Ancient China. Essays on Four Chinese Philosophers / V.A. Rubin. – New York, Columbia University Press, 1976. – 149 p.

179. Pines Y., Defoort C. Chinese Academic Views on Shang Yang since the Open-up-and Reform Era / Pines Yuri, Defoort Carine // *Contemporary Chinese Thought: Translations and Studies*. – 2015. – Vol. 47(2). – P. 59-68.

180. Salat Gergely. The System of Criminal Law of the Ancient Chinese State of Qin. Ph.D. dissertation theses. Eotvos Lorand University, Faculty of Humanities, Doctoral School of Linguistics / G. Salat. – Budapest, 2006. – 111 p.

181. Sanft Charles. Notes on Penal Ritual and Subjective Truth under the Qin / C. Sanft // *Asia Major*. – 2008. – Vol. 21. – Part 2. – P. 35-77.

182. Sanft Charles. Shang Yang Was a Cooperator: Applying Axelrod's Analysis of Cooperation in Early China / C. Sanft // *Philosophy East and West*. – 2014. – Vol. 64. – Part 1. – P. 174-191.

183. Sanft Charles. Communication and Cooperation in Early Imperial China: Publicizing the Qin Dynasty / C. Sanft. – Albany, NY: State University of New York Press, 2014. – 261 p.

184. Sawyer Ralph D. Ancient Chinese warfare / R.D. Sawyer. – New York: Basic Books, 2011. – 576 p.

185. Ssu ma Ch'ien, *The Grand Scribe's Records I: the basic annals of pre-*

Han China (ed. Nienhauser W.H. Jr.) / Ch'ien Ssu ma. – Bloomington: Indiana University Press, 1994. – 416 p.

186. Gideon Shelach, Yuri Pines. Power, Identity and Ideology: Reflections on the Formation of the State of Qin (770-221 BCE) / G. Shelach, Y. Pines // *An Archaeology of Asia*. Ed. By Miriam Stark. – Malden MA: Blackwell Publishers, 2005. – P. 202-230.

187. Schaberg David. A Patterned Past: Form and Thought in Early Chinese Historiography / D. Schaberg. – Cambridge, MA: Harvard University Asia Center, 2001. – 503 p.

188. Schwartz Benjamin I. The World of Thought in Ancient China / B.I. Schwartz. – Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 1985. – 490 p.

189. Shaughnessy Edward L. Rewriting Early Chinese Texts / E.L. Shaughnessy. – Albany: State University of New York Press, 2006. – 288 p.

190. Smith K. Sima Tan and the invention of Daoism, Legalism et cetera / K. Smith // *The Journal of Asian Studies*. – 2003. – Vol.62. – Issue 01. – P. 129-156.

191. Stępień Mateusz. Spór konfucjanistów z legistami. W kręgu chińskiej kultury prawnej. Seria: Ex Oriente / M. Stępień. – Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013. – 276 s.

192. Stuart R. Schram. Mao's Road to Power: Revolutionary Writings, 1912-1949 / S.R. Schram. – Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1992. – Vol. 1. – 688 p.

193. Ts'ui-jung Liu. A retrospection of climate change and their impacts in Chinese history / Liu Ts'ui-jung // *Nature, Environment and culture in East Asia* ed. by Carmen Meinert. – Leiden: Brill, 2013. – P. 107-136.

194. The Cambridge history of Ancient China. From the Origins of Civilization to 221 B.C. Edited by M.Loewe and E.L.Shaughnessy / M. Loewe, E.L. Shaughnessy. – Cambridge University Press, 1999. – 1148 p.

195. The Cambridge history of China. General editors D. Twitchett and J.K. Fairbank. – Vol. I. The Ch'in and Han Empires, 221 B.C.-A.D. 220 / D. Twitchett,

M. Loewe. – Cambridge University Press, 2008. – 960 p.

196. Vandermeersch L. La formation du Legisme: Recherche sur la constitution d'une philosophie politique caracteristique de la Chine ancienne / L. Vandermeersch. – Paris, publications de l'Ecole Francaise d'Extreme-Orient, 1965. – 300 p.

197. Wang Q. Edward. Mirroring the Past: The Writing and Use of History in Imperial China / Q.E. Wang. – Honolulu: University of Hawaii Press, 2005. – P.1–79.

198. Walker R.L. The Multi-State system of Ancient China / R.L. Walker. – Westport, Conn.: Greenwood Press, 1953. – 245 p.

199. Watson Burton. Ssu-ma Ch'ien: Grand Historian of China / B. Watson. – Columbia University, 1957. – 276 p.

200. Watson B. Records of the Grand Historian of China. Translated from the Shih Chi of Ssu-ma Ch'ien. – Vol. 1-2 / B. Watson. – New York-London, 1961.

201. Watson B. Records of the Grand Historian / B. Watson. – New York: Columbia University Press, 1993. – 496 p.

202. Watson Burton. Early Chinese Literature / B. Watson. – New York: Columbia University Press, 1962. – 304 p.

203. Xuetong Yan 阎学通. Ancient Chinese Thought, Modern Chinese Power. The rise of China could be the most important political development of the twenty-first century / Yan Xuetong. – New Jersey: Princeton university press. 2010. – 320 p.

204. Yates D.S. Robin. The City State in Ancient China / R.D.S. Yates // The Archaeology of City States: Cross-Cultural Approaches, eds. Deborah L. Nichols and Thomas H. Charlton. – Washington, D.C.: Smithsonian Institution Press, 1997. – P. 71-90.

205. Yates D.S. Robin. The Development of Some Early Chinese Weapons. / R.D.S. Yates // Needham Research Institute Newsletter. – 1998. – No.16. – P. 3-4. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

[http://www.nri.org.uk/NRI%20News letter%20No.16%20Feb%201998a.pdf](http://www.nri.org.uk/NRI%20News%20letter%20No.16%20Feb%201998a.pdf)

206. 冯友兰《中国哲学简史》，第十四章 韩非子与法家。— 北京: 新世界出版社，2004年 302页。[Feng Youlan. Zhong guo zhe xue jian shi. — Beijing: Xinshijie chuban she, 2004. Фен Юлань. Історія китайської філософії в короткому викладі. — Роз. XIV. Хань Фей-цзи і школа легістів. — Пекін, видавництво «Сінь шицзе чубаньше», 2004. —302 с. — С.179-190]

207. 冯友兰《中国哲学简史》(上下册) — 商务印书馆，1947年。[Feng Youlan. Zhongguo zhexue jianshi. shangxia ce. — Shanghai: Shangwu yinshuguan, 1947. Фен Юлань. Історія китайської філософії в короткому викладі: в 2-х т. — Шанхай, видавництво «Шан у іньшугуань», 1947]

208. 司馬遷《史记》卷六十八《商君列传》[Sima Qian Shiji juan liu shi ba Shang Jun liezhuan. Сима Цянь. Ши цзі («Історичні записи»). — Роз. 68 «Шан цзюнь ле чжуань» («Біографія Шан цзюня»)] [Електронний ресурс] /Сима Цянь Ши цзі. — режим доступу: <http://ctext.org/shiji/shang-jun-lie-zhuan>

209. 司馬遷《史记》卷五《秦本紀》[Sima Qian Shiji juan wu Qin Benji. Сима Цянь. Ши цзі («Історичні записи»). — Роз. 5 «Цінь бень цзі» («Основні записи [про діяння дому] Цінь»)] [Електронний ресурс] /Сима Цянь. Ши цзі. — Режим доступу: <http://ctext.org/shiji/qin-ben-ji>

210. 《商君书》[Shang jun shu. Шан цзюнь шу («Книга Шан цзюня»)] [Електронний ресурс] / Шан цзюнь шу. — режим доступу: <http://ctext.org/shang-jun-shu>

211. 《竹書紀年》[Zhu shu jinian. Чжу шу цзінянь («Бамбукові Аннали»)] [Електронний ресурс] / Чжу шу цзінянь. — режим доступу: <http://ctext.org/zhushu-jinian>

212. 鄭良樹《商鞅及其學派》— 臺北: 臺灣學生書局，1989年 382頁 [Zheng Liangshu. Shang Yang ji qi xue bai. — Taipei : Taiwan Xuesheng shuju,

1989. Чжен Ляншу. Шан Ян і його школа думки. – Тайбей, видавничий дім «Тайвань сюешен», 1989. – 382 с.]

213. 姜义华《中国学术名著提要》历史卷 – 复旦大学出版社, 1992年780頁, 共10册 [Jiang Yihua. Zhongguo xueshu mingzhu tiyao – Lishi juan. – Fudan daxue chubanshe. Цзян Іхуа. Фрагменти китайської класики для академічного вивчення: в 10 т. – Т. 4. «Шан цзюнь шу». – Шанхай, видавництво «Фудань дасюе чубаньше», 1992. – 780 с.]

214. 《康熙字典》 [Kangxi zidian. Словник «Кансі цзидянь»] [Електронний ресурс] /Кансі цзи дянь. – режим доступу: <http://www.kangxizidian.com>

215. 《秦律十八种》 [Qin lu shi ba zhong. Вісімнадцять законів періоду Цінь] [Електронний ресурс] /Цінь люй ши ба чжун. – Режим доступу до джерела: <http://www.bamboosilk.org/Wxbz/2002/shuihudi/qinli18.htm>

216. 《春秋公羊傳注疏》 [Chun qiu Gong yang zhuan zhu shu. Коментар [пана] Гун Яна до [хронік] Чуньцю] [Електронний ресурс] /Чуньцю Гун Ян чжуань. – режим доступу: <http://ctext.org/wiki.pl?if=gb&res=642006>

217. 《漢書》《藝文志》 [Han shu Yi wen zhi. Хань шу (Історія династії Хань). – Роз. «І вень чжі». [Електронний ресурс] / Хань шу. – режим доступу: <http://ctext.org/han-shu/yi-wen-zhi>

218. 《四部叢刊初編》本《呂氏春秋》 [Si bu cong kan chu bian ben Lü shi Chunqiu. «Люй ши чуньцю» збірка «Си бу цун кань чу бянь»] [Електронний ресурс] / Люй ши чуньцю. – режим доступу: <http://ctext.org/library.pl?if=en&file=77777&page=1>

219. 《中外历史人物词典》作者: 黄邦和 皮明庥 – 长沙: 湖南人民出版社, 1987年1465頁 [Zhong wai lishi renwu cidian. Huang Banghe, Pi Mingxiu. – Чанша, 1987. – 1465 с.]

– Changsha: Hunan renmin chuban she. Словник історичних осіб Китаю і зарубіжжя під редакцією Хуан Банхе і Пі Мінсю. – Чанша, «видавництво Хунань женьмін чубаньше», 1987. – 1465 с.]

220. 《實用中國名人辭典》 衣兴国编 –长春: 吉林文史出版社, 1988 年 947 頁 [Shiyong Zhongguo mingren cidian Yi Xingguo bian. – Changchun: Jilin wenshi chuban she, 1988. Словник часто вживаних китайських імен під редакцією І Сінго. – Чанчунь, видавництво «Цзілінь веньши чубаньше», 1988. – 947 с.]

221. 裘錫圭《古代文史研究新探》– 江蘇: 古籍社出版 1992 年 611 頁. [Qiu Xigui Gudai wenshi yanjiu xintan. – Jiangsu guji chuban she, 1992. Цю Сігуй. Нові дослідження стародавньої історії. – Видавництво «Цзянсу гуцзі чубаньше», 1992. – 611 с.]

222. 大变革时代的立法者: 商鞅的政治人生 / 赵明著. – 北京: 北京大学出版社, 2013 年, 255 页 [Da biange shidai de lifazhe : Shang Yang de zhengzhi rensheng / Zhao Ming zhu. – Beijing : Beijing daxue chuban she, 2013. Чжао Мін. Епоха великих змін для законодавців: Шан Ян політик і людина. – Пекін, видавництво Пекінського університету, 2013. – 255 с.]

223. 中国大百科全书, 2 卷 – 北京/上海: 中国大百科全书总编辑委员会, 中国大百科全书出版社, 1992, 共 74 卷. [Zhongguo Dabaikе Quanshu 2 juan. – Beijing/Shanghai : Zhongguo Dabaikе Quanshu Zongbianji weiyuanhui, Zhongguo Dabaikе Quanshu chuban she. Велика енциклопедія Китаю: в 74 т. – Т. 2. – Пекін/Шанхай, видавництво «Чжунго дабайке цюаньшу», 1992]

224. 李松《中国青铜器》– 北京: 五洲传播出版社, 2009 年, 157 頁. [Li Song. Zhongguo Qingtongqi. – Beijing : Wuzhou chuanbo chuban she, 2009. Лі Сун. Китайські бронзові вироби. – Пекін, видавництво «Учжоу чуаньбо чубаньше», 2009. – 157 с.]

225. 《戰國史》楊寬作者 –上海: 人民出版社, 1956年, 280页. [Yang Kuan. Zhanguo shi. – Shanghai : Renmin chuban she, 1956. Ян Куань. Історія періоду Чжаньго. – Шанхай, видавництво «Женьмін чубаньше», 1956. – 280 с.]
226. 楊寬《商鞅变法》 –上海: 人民出版社, 1962年 65页. [Yang Kuan. Shang Yang bianfa. – Shanghai: Renmin chuban she, 1962. Ян Куань. Реформи Шан Яна. – Шанхай, видавництво «Женьмін чубаньше», 1962. – 65 с.]
227. 楊寬《論商鞅變法》《歷史教學》第五期. 1955年, 30~35頁。
[Yang Kuan. Lun Shang Yang bian fa. Li shi jiao xue. di wu qi. 1955 nian, 30~35 ye. Ян Куань. Дискусії щодо реформ Шан Яна // Викладання історії. – 1955. – №5. – С. 30-35]
228. 蒙文通《秦為戎族考》《禹貢》6卷7期, 1936年(民國25年)
[Meng Wentong. Qin wei Rongzu kao. Yu gong // Мен Веньтун. Дослідження Цін як етносу жунів // Журнал «Юйгун» (Слава великому Юю). – 1936. – №7. – Ч. 6.]
229. 李自智《秦國與列國都城規劃的比較研究》《周秦文化研究 – 西安: 陝西人民出版社, 1998年. 609–23页 [Li Zizhi. Qin guo yu lieguo ducheng guihua de bejiao yanjiu. Zhou Qin wenhua yanjiu. – Xian : Shaanxi renmin chubanshe, 1998. Лі Цзичжі. Порівняльне дослідження з питань планування столиць держави Цін і інших держав у період Чжаньго. Дослідження у сфері культури періоду Чжоу (держави Цін). – Сіань, видавництво «Шеньсі женьмін чубаньше», 1998. – С. 609-623].
230. 楊榮國《中国古代思想史》 –北京: 人民出版社, 1954年 363页.
[Yang Rongguo. Zhongguo gudai sixiang shi. – Beijing : Renmin chuban she. Ян Жунго. Історія стародавньокитайської ідеології. – Пекін, видавництво

«Женьмінъ чубаньше», 1954, – 363 с.]

231. 楊榮國《简明中国思想史》 – 北京: 中国青年出版社, 1962 年, 264 页. [Yang Rongguo. Jianming Zhongguo sixiang shi. – Beijing : Zhongguo qingnian chuban she. Ян Жунго. Коротка історія китайської інтелектуальної думки. – Пекін, видавництво «Чжунго ціннянь чубаньше», 1962, – 264 с.]

232. 楊榮國《简明中国哲学史》 – 北京: 人民出版社, 1973 年 352 页. [Yang Rongguo. Jianming Zhongguo zhexue shi. – Beijing : Renmin chuban she. Ян Жунго. Коротка історія китайської філософії. – Пекін, видавництво «Женьмінъ чубаньше», 1973, – 352 с.]

233. 《李学勤文集》《中国社会科学院学术委员文库之一》 – 上海: 辞书出版社, 2005 年 [Li Xueqin wenji. – Shanghai cishu chuban she. Збірка наукових праць Лі Сюеціня. Серія «Бібліотека академічних видань Китайської Академії суспільних наук». – Шанхай, видавництво «Шанхай цишу чубаньше», 2005]

234. 《李学勤说先秦》 – 上海: 科学技术文献出版社, 2009 年 [Li Xueqin shuo xian Qin. – Shanghai : Kexue jishu wenxian chuban she. Розповіді Лі Сюеціня про історію Цін до періоду об'єднаної імперії. – Шанхайське видавництво науково-технічної літератури, 2009]

235. 尚鉞《中國歷史綱要》 – 北京: 人民出版社, 1954 年 423 页 [Shang Yue. Zhongguo lishi gangyao. – Beijing : Renmin chuban she, 1954. Шан Юе. Головні постулати китайської історії. – Пекін, видавництво «Женьмінъ чубаньше», 1954. – 423 с.]

236. 劉澤華《先秦政治思想史》 – 南开大学出版社, 1984 年 664 页 [Liu Zehua. Xian Qin zhengzhi sixiang. – Nankai daxue chuban she, 1984. Лю Цзехуа. Історія управлінської думки доби Цін, яка передувала об'єднанню Китаю. Видавництво Нанькайського (Тяньцзінського) університету, 1984. –

664 с.]

237. 劉澤華 《中国传统政治思想反思》 – 三联书店, 1987 年 267 页

[Liu Zehua. Zhongguo chuantong zhengzhi sixiang fansi. – Sanlian shudian, 1987. Лю Цзехуа. Огляд китайської традиційної управлінської думки. – Гонконг, видавництво «Саньлянь шудянь», 1987. – 267 с.]

238. 劉澤華 《专制权力与中国社会》 – 吉林文史出版, 1988 年 319 页

[Liu Zehua. Zhuanzhi quanli yu Zhongguo shehui. – Jilin wenshi chubanshe, 1988. Лю Цзехуа. Авторитарна влада і китайське суспільство. – Видавництво «Цзілінь веньши чубаньше», 1988. – 319 с.]

239. 劉澤華 《中国古代史》(上,下册) – 人民出版社, 1979 年 1333 页

[Liu Zehua. Zhongguo gudaishi (shang xia ce). – Renmin chubanshe, 1979. Лю Цзехуа. Історія Стародавнього Китаю: в 2 т. – Видавництво «Женьмін чубаньше», 1979. – 1333 с.]

240. 楊榮國 《中国古代思想史》 – 人民出版社, 1954 年 363 页 [Yang

Rongguo. Zhongguo gudai sixiang shi. – Renmin chubanshe, 1954. Ян Жунго. Історія стародавньокитайської ідеології. Видавництво «Женьмін чубаньше», 1954. – 363 с.]

241. 楊榮國 《简明中国思想史》 – 中国青年出版社, 1962 年 255 页

[Yang Rongguo. Jianming Zhongguo sixiang shi. – Zhongguo qingnian chubanshe, 1962. Ян Жунго. Коротка історія китайської інтелектуальної думки. – Пекін, видавництво «Чжунго ціннянь чубаньше», 1962. – 255 с.]

242. 王剑引 《中国成语大辞典》 – 上海辞书出版社, 1987. 1989 页

[Wang Jianyin. Zhongguo chengyu cidian. – Shanghai cishu chubanshe. Ван Цзяньін. Великий словник китайських фразеологізмів. – Шанхай: Шанхайське видавництво словників і енциклопедій, 1987. – 1989 с.]

243. 先秦古国志 / 林屋公子著. – 北京: 华文出版社, 2014 年 [Xian Qin

gu guo zhi. Lin Wu gong zi. – Beijing : Hua wen chuban she, 2014. Записи про стародавні держави до об'єднаної епохи Цінь. – Пекін, видавництво «Хуавень чубаньше», 2014. – 380 с.]

244. 地图里的兴亡. 秦, 从部落到帝国. 上/风长眼量著. – 北京: 中国地图出版社, 2015 [Ditu li de xingwang. Qin, cong buluo dao di guo. shang / Feng Changyan liang zhu. – Beijing : Zhongguo ditu chuban she, 2015. Фен Чанянь. Карта злетів і падінь. (держави) Цінь, від племенні до імперії » Пекін, видавництво «Чжунго діту чубаньше». – 245 с.]

245. 王煦华主编《学生古代文化知识词典》– 北京 : 商务印书馆国际有限公司, 2005 [Wang Xuhua zhubian. Xuesheng gudai wenhua zhishi cidian. – Beijing : Shangwu yinshuguan guoji youxian gongsi. Словник-довідник для вивчаючих стародавню культуру. Під ред. Ван Сюйхуа. – Пекін: видавництво «Шан у іньшугуань», 2005. – 649 с.]

246. 許倬雲〈春秋戰國間的社會變動〉《中央研究院歷史語言研究所集刊》第三十四本, 1963。 [Xu Zhuoyun. Chunqiu Zhanguo jian de shehui biandong // Zhongyang yanjiuyuan lishi yuyan yanjiusuo jikan. Сюй Чжоюнь. Соціальні зрушення в період Чуньцю-Чжаньго. // Вісник інституту історії і філології Академії наук Тайваню. Зб. наукових праць. – 1963. – №. 34].

247. 《商君書》與商鞅治道之研究, 康珮撰, 國立中央大學, 中國文學研究所, 碩士論文, 中華民國九十年. [Shang jun shu yu Shang Yang zhidao zhi yanjiu. Kang Pei zhuàn, Guoli zhongyang daxue, Zhongguo wenxue yanjiusuo, shuo shi lun wen, Zhong hua Min guo jiu shi nian. «Шан Цзюнь шу» і дослідження управлінських методів Шан Яна. Магістерська робота Кан Пей. Центральний національний університет Тайваню, Інститут китайської літератури, 2001. – 171 с.]

248. 《商鞅的政治思想》王渊源 撰 – 國立中山大學: 中山學術研究所, 碩士論文, 中華民國九十七年. [Shang Yang de zhengzhi si xiang. Wang Yuanyuan zhuān, Guoli Zhongshan daxue, Zhongshan xueshu yanjiusuo, shuo shi lun wen, Zhong hua Min guo jiu shi nian. Політичні погляди Шан Яна. Магістерська робота Ван Юаньюань. Національний університет ім. Сунь Ятсена Тайваню, Дослідницький академічний інститут ім. Сунь Ятсена, 2008. – 121 с.]
249. 裘錫圭《古代文史研究新探》- 江蘇古籍社出版, 1992年, 611页 [Qiu Xigui. Gudai wenshi yanjiu xin tan. – Jiangsu guji chuban she, 1992, 611 ye. Цю Сігуей. Нові дослідження у сфері вивчення літератури і історії стародавньої доби. – видавництво «Цзянсу гузці чубаньше», 1992. – 611 с.]
250. 商君书/石磊译注. - 北京: 中华书局, 2009.10 (2013.9 重印), 210页 [Shang jun shu. Shi Lei yi zhu. – Beijing : Zhonghua shuju, 2009.10 (2013.9 chong yin), 210 ye. Шан Цзюнь шу. Тлумачення та коментарі у викладі Ши Лея. – Пекін, видавництво «Чжунго шуцзюй», 2009 (перевидання у 2013). – 210 с.]
251. 商君书注译/高亨著 - 北京: 中华书局, 1974 (清华大学出版社 2011.10 重印), 248页 [Shang jun shu zhu yi / Gao Heng zhu. – Beijing : Zhonghua shuju, 1974 (2011.10 chong yin), 248 ye. Шан Цзюнь шу. Коментарі та переклад у викладі Гао Хена. – Пекін, видавництво «Чжунхуа шуцзюй», 1974 (перевидання у 2011). – 248 с.]
252. 《中国历史地图集》(全八册). 第一册: 原始社会·夏·商·西周·春秋·战国时期/谭其骧主编. - 北京: 中国地图出版社, 1996, 63页 [Zhong guo li shi di tu ji (Quan ba ce). Di y ice: Yuan shi she hui, Xia, Shang, Xi Zhou, Chun qiu, Zhan guo shi qi/ Tan Qixiang zhu bian. – Beijing : Zhongguo ditu chuban she, 1996. Колекція історичних карт Китаю: в 8 т. – Т. 1 : первісне суспільство, династії Ся, Шан, Західне Чжоу, період Чуньцю, період Чжаньго. Під ред.

Тань Цісяна. – Пекін, видавництво «Чжунго діту» (Карти Китаю), 1996. – 63 с.]

253. 中國六大政治家: 全 2 册 /梁啟超等编者. –北京: 中华书局, 2014. 上册. – 432 页; 下册. – 400 页 [Zhongfuо liu da zhengzhijia: quan er ce / Liang Qichao deng bianzhe. – Beijing : Zhonghua shuju, 2014. – Shang ce. – 248 ye. – Xia ce. – 400 ye. Шість великих політичних діячів Китаю: видання у 2-х т. Під ред. Лян Цічао та інших. – Пекін, видавництво «Чжунхуа шуцзюй», 2014. – Т.1. – 432 с.; – Т.2. – 400 с.].

ДОДАТОК А

Мапи



Рис. А.1.

Мапа Стародавнього Китаю періоду Чжаньго до 350 р. до Р.Х.

(地图里的兴亡. 秦, 从部落到帝国. 上/风长眼量著. – 北京: 中国地图出版社, 2015 [Ditu li de xingwang. Qin, cong buluo dao di guo. shang / Feng Changyan liang zhu. – Beijing : Zhongguo ditu chuban she, 2015. Фен Чанянь. Карта злетів і падінь. (держава) Цінь, від племенні до імперії. – Пекін, видавництво «Чжунго діту чубаньше». – 245 с.] – С. 3)

Електронна версія карти на веб-сторінці 国学导航. [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://www.guoxue123.com/other/map/pic/02/07.jpg>

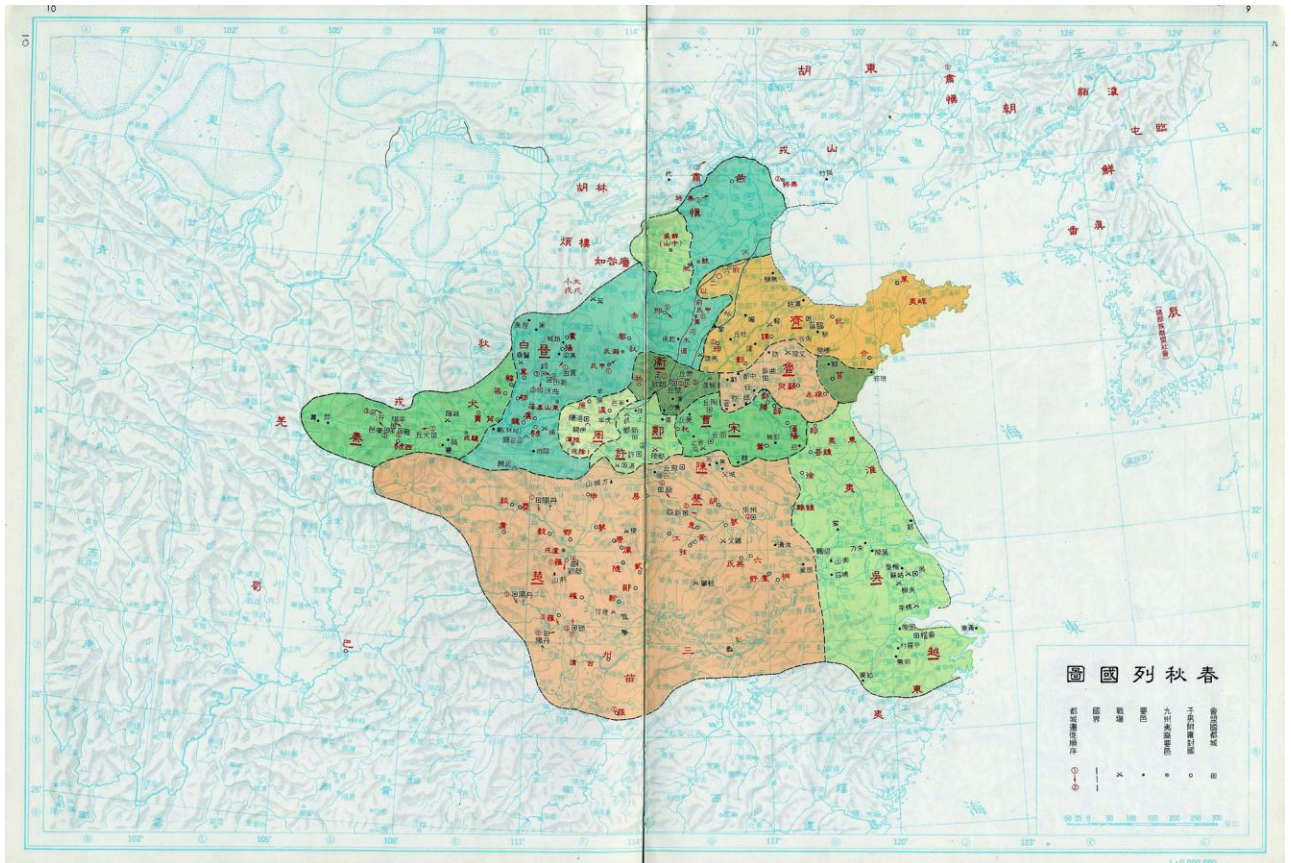


Рис. А.2.

Мапа Стародавнього Китаю періоду Чуньцю

(《中国历史地图集》(全八册). 第一册：原始社会·夏·商·西周·春秋·战国时期 / 谭其骧主编. - 北京: 中国地图出版社, 1996, 63 页 [Zhong guo li shi di tu ji (Quan ba ce). Di yi ce: Yuan shi she hui, Xia, Shang, Xi Zhou, Chun qiu, Zhan guo shi qi/ Tan Qixiang zhu bian. - Beijing : Zhongguo ditu chuban she, 1996. Колекція історичних карт Китаю: в 8 т. – Т. 1 : первісне суспільство, династії Ся, Шан, Західне Чжоу, період Чуньцю, період Чжаньго. Під ред. Тань Цісяна. – Пекін, видавництво «Чжунго діту» (Карти Китаю), 1996. – 63 с.] – С. 20)

Електронна версія карти на веб-сторінці Історичні карти Китаю. [Електронний ресурс] – режим доступу: http://www.ccamc.co/chinese_historical_map/index_tw.php#atlas_tw/ 春秋列國图.jpg

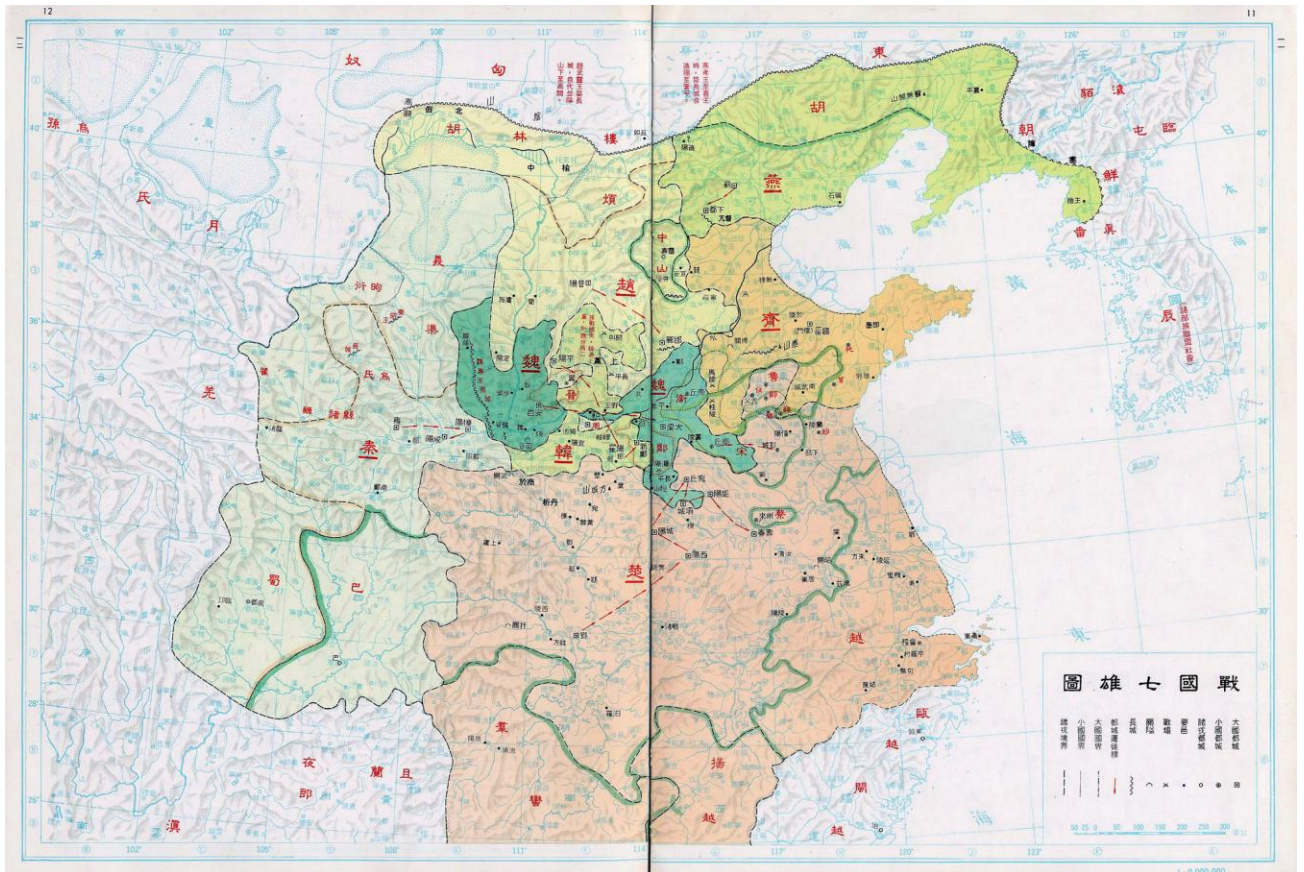


Рис. А.3.

Мапа з позначенням «семи найсильніших» державних утворень періоду
Чжаньго (Zhan guo qi xiong, 戰國七雄)

(《中国历史地图集》(全八册). 第一册：原始社会·夏·商·西周·春秋·战国时期/
谭其骧主编. - 北京：中国地图出版社，1996，63 页 [Zhong guo li shi di tu ji
(Quan ba ce). Di yi ce: Yuan shi she hui, Xia, Shang, Xi Zhou, Chun qiu, Zhan
guo shi qi/ Tan Qixiang zhu bian. - Beijing : Zhongguo ditu chuban she, 1996.
Колекція історичних карт Китаю: в 8 т. – Т. 1 : первісне суспільство, династії
Ся, Шан, Західне Чжоу, період Чуньцю, період Чжаньго. Під ред. Тань
Цісяна. – Пекін, видавництво «Чжунго діту» (Карти Китаю), 1996. – 63 с.] –
С. 32)

Електронна версія карти на веб-сторінці Історичні карти Китаю.
[Електронний ресурс] – режим доступу:
http://www.ccamc.co/chinese_historical_map/index_tw.php#atlas_tw/战国七雄图.jpg

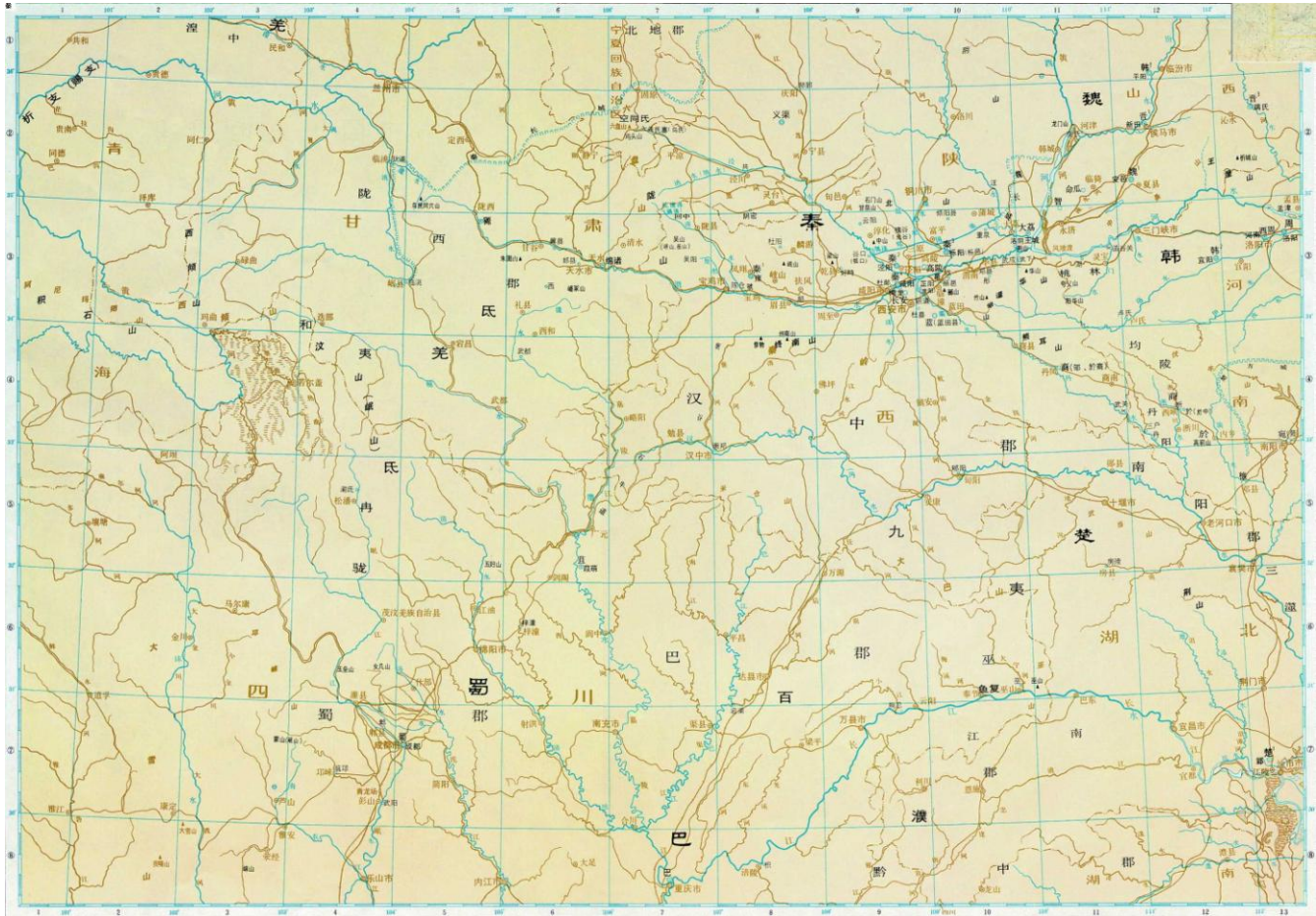


Рис. А.4.

Мапа з позначенням держави Цінь і сусідів періоду Чжаньго

(地图里的兴亡. 秦, 从部落到帝国. 上/风长眼量著. – 北京: 中国地图出版社, 2015 [Ditu li de xingwang. Qin, cong buluo dao di guo. shang / Feng Changyan liang zhu. – Beijing : Zhongguo ditu chuban she, 2015. Фен Чанянь. Карта злетів і падінь. (держави) Цінь, від племенні до імперії. – Пекін, видавництво «Чжунго діту чубаньше». – 245 с.] – С. 16)

Електронна версія карти на веб-сторінці 国学导航. [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://www.guoxue123.com/other/map/pic/02/13.jpg>

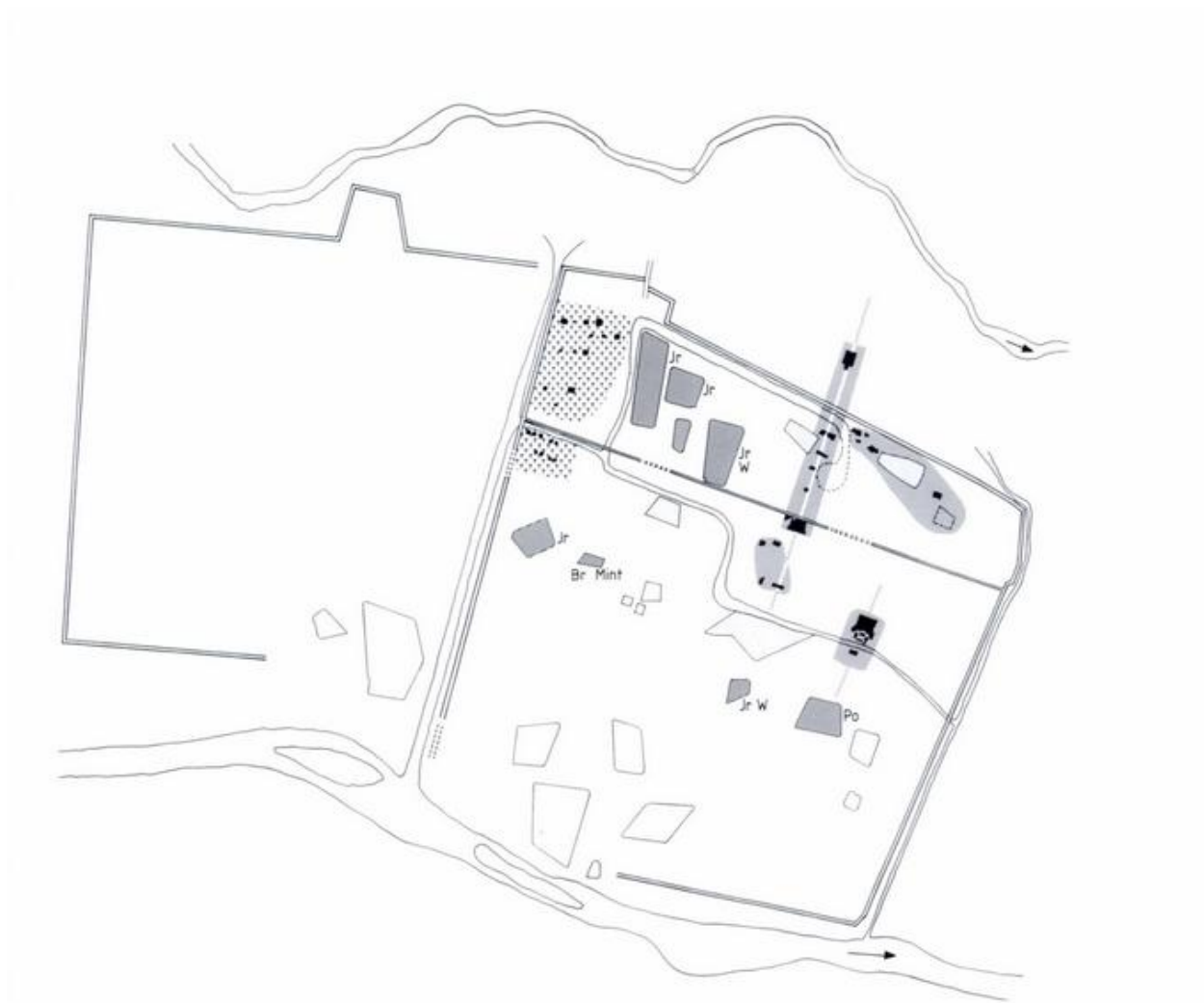


Рис. А.5.

Мапа Центральної частини міста Сяду, адміністративної столиці держави
Янь

(The Magic Square: Cities in Ancient China / Alfred Schinz. – Stuttgart; London,
1996, P.86)

2.3.5. 5. The city of Handan, Hebei, scale 1:40,000. After Kaogu, 1995/2.

The palace fortress (A) on the mountain was laid out at the end of the second millennium BC and was later extended (B and C). The city in the valley (D) was built during the Eastern Zhou dynasty in the state of Zhao. The famous Congtai Terrace (E1) was built by Duke Wuling of Zhao, 325–299 BC; inside the city several workshops were excavated, for iron (1), pottery (2), stone (3) and bronze (4). The Zhou dynasty cemetery (F) lies directly north of the old palace fortress beyond the rivers Qin He (H–I) and Du He (J–K). The Fuyang He river flows east of the city in the old riverbed of the Huang He (K–K), occupied by the latter until 600 BC. A Han dynasty cemetery (G) was found west of the palace fortress. The outline of the Ming city is in E.

2.3.5. 6. The palace fortress of Handan, Hebei, scale 1:20,000. After Kaogu, 1992/12, 1990/2, etc.

When we analyze the measurement system it appears that the shape of the fortress is the result of a development process involving several changes. The oldest part, together with the terraces in the central axis, seems to have been laid out as a 4 x 4 square, based on the Shang measuring system in which 1 li = 301.5 m. Later the fortress walls were rebuilt and the western part was laid out again, but using the Zhou li = 351.0 m as a base. In a third phase extensions were added on the northern and eastern sides, most probably based on the later Zhou li = 376.0 m, a measure that was definitely used in the state of Zhongshan north of Handan in this period. The terraces in the central axis are, from the north, Key: 1 the circular terrace 63 m in diameter and 7.5 m high, 2 a square terrace 60 x 70 m and 3 m high, 3 another square terrace 49 x 51 m and 4.5 m high, 4 the longtai (dragon terrace) with three levels, 13.5 m high, 210 x 286 m at the base and 105 x 130/40 m wide at the top level.

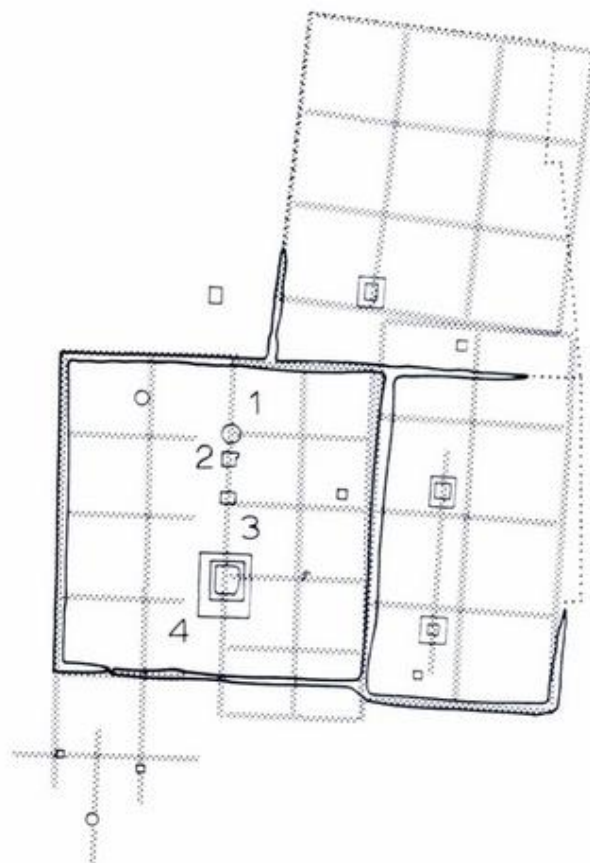


Рис. А.6.

Мапа міста Ханьдань, адміністративної столиці держави Чжао

(The Magic Square: Cities in Ancient China / Alfred Schinz. – Stuttgart; London, 1996, P.83)

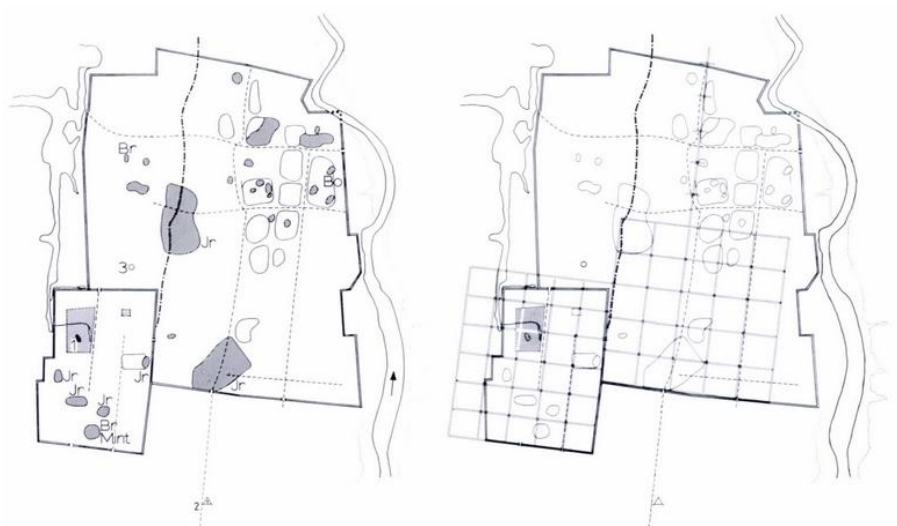


Рис. А.7.

Мапа міста Ліньцзи, адміністративної столиці держави Ці

(The Magic Square: Cities in Ancient China / Alfred Schinz. – Stuttgart; London, 1996, P. 85)

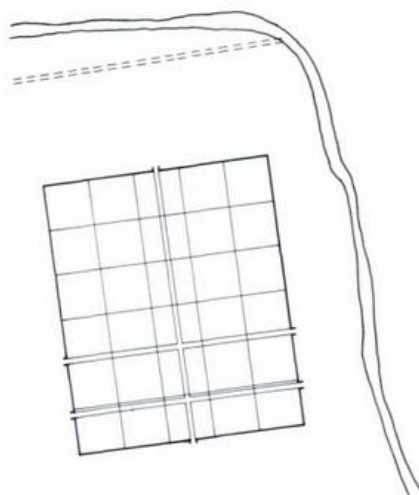


Рис. А.8.

Мапа міста Юеян, адміністративної столиці держави Цінь у період 383-350 рр. до Р.Х.

(The Magic Square: Cities in Ancient China / Alfred Schinz. – Stuttgart; London, 1996, P. 98)



Рис. А.9.

На лівому березі річки Вейхе поблизу сучасного міста Сіань постала столиця держави Цінь місто Сяньян

(The Magic Square: Cities in Ancient China / Alfred Schinz. – Stuttgart; London, 1996, P. 102)

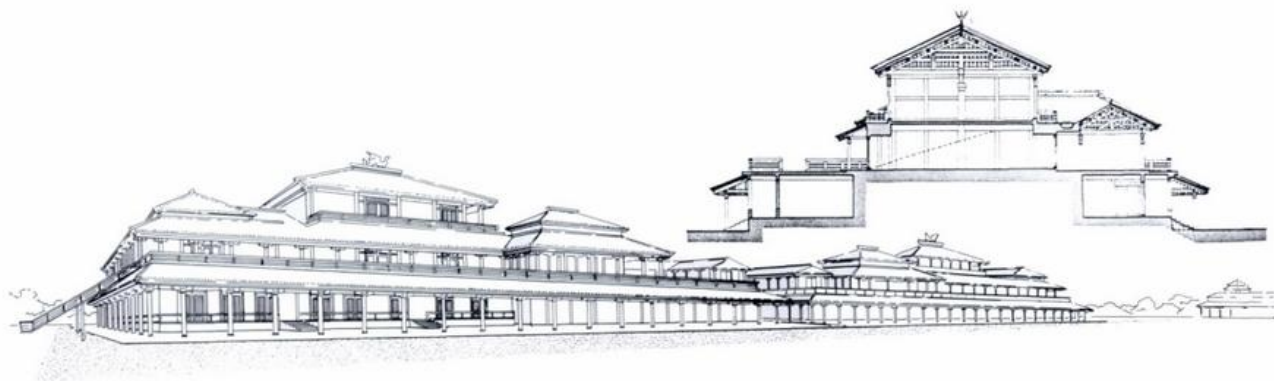


Рис. А.10.

Реконструкція палацу правителя Сяо гуна в столиці держави Цінь місті Сяньян

(The Magic Square: Cities in Ancient China / Alfred Schinz. – Stuttgart; London, 1996, P. 104)



Рис. А.11.

Сучасне місто Сяньян. Вид з Цінських гір. На задньому плані могила імператора Цінь Шихуана

(фото автора)



Рис. А.12.

(<http://baike.baidu.com/pic/函谷关>)

Стратегічно і життєво важлива для держави Цінь дорога «прохід Ханьгу» (函谷关), який формував «прохід на схід». Сучасне зображення.



Рис. А.13.

(<http://baike.baidu.com/pic/武關道>)

Вкрай важлива для держави Цінь дорога «прохід Угуань» (武關道), який формував «прохід у південно-східній частині» до держави Чу. Сучасне зображення.



Рис. А.14.

Головний стратегічний регіон для держави Цінь дорога «в межах проходів» (Guan zhong, 關中地區), життєво важлива сухопутна ділянка. Сучасне зображення.

ДОДАТОК Б

Військові обладунки і озброєння періоду Чжаньго



Рис. Б.1.

燕國士兵頭盔 Шолом воїна держави Янь. З колекції Національного музею Китаю (м.Пекін)

(фото автора)



Рис. Б.2.

鐵青銅劍 Залізні і бронзові мечі. З колекції Національного музею Китаю
(м.Пекін)
(фото автора)



Рис. Б.3.

戰國青銅劍 Бронзові мечі. З колекції історичного музею провінції Шеньсі
(м.Сіань)
(фото автора)



Рис. Б.4.

青銅戈 青銅製的長柄兵器，由戈頭和長柄組成。其戈頭呈「Y」形，兩側有鋒，中間有銜。多用於勾、啄、搯等動作。其柄多為木質，也有石質、骨質。青銅戈是商周時期的重要兵器，也是中國古代兵器發展的重要階段。

Бронзові гарпуни «ге» на довгому древку. З колекції історичного музею провінції Шеньсі (м.Сіань)

(фото автора)

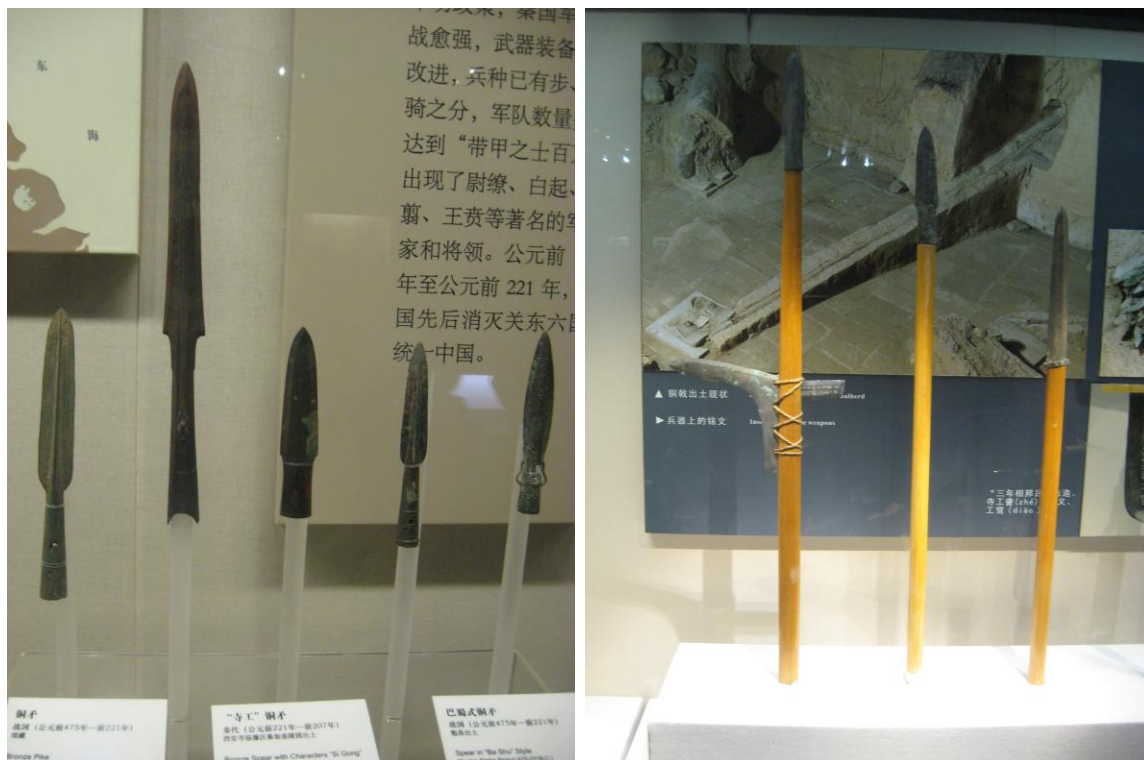


Рис. Б.5.

青銅矛 青銅製的長柄兵器，由矛頭和長柄組成。其矛頭呈「Y」形，兩側有鋒，中間有銜。多用於刺、啄、搯等動作。其柄多為木質，也有石質、骨質。青銅矛是商周時期的重要兵器，也是中國古代兵器發展的重要階段。

Бронзові піки. З колекції історичного музею провінції Шеньсі (м.Сіань)

(фото автора)

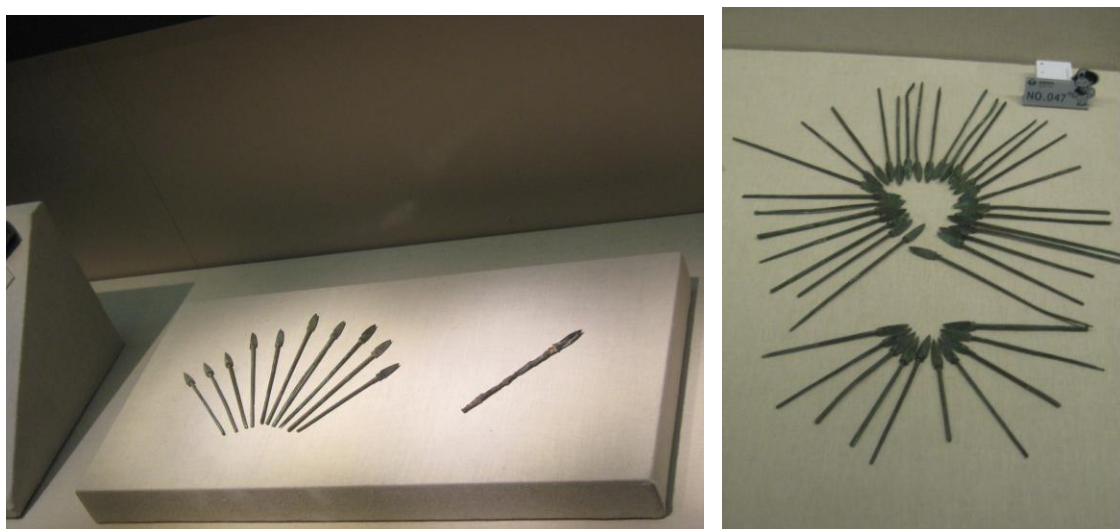


Рис. Б.6.

青銅箭头 Бронзові наконечники для стріл. З колекції історичного музею провінції Шеньсі (м.Сіань)

(фото автора)

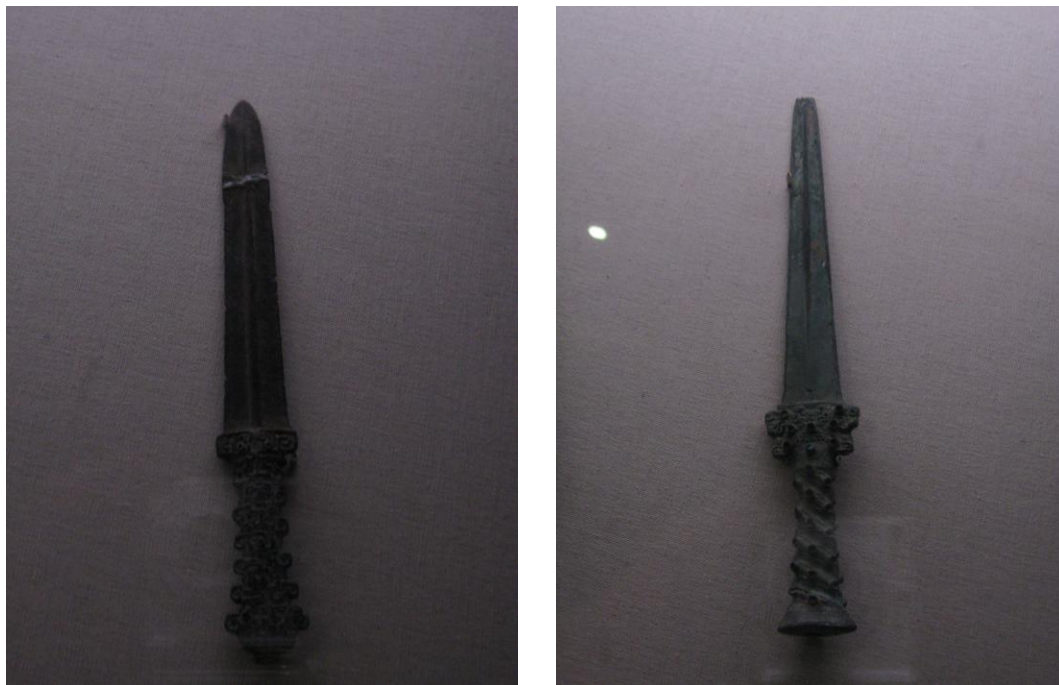


Рис. Б.7.

青銅匕首 Бронзові кинжали. З колекції історичного музею провінції Шеньсі (м.Сіань)

(фото автора)

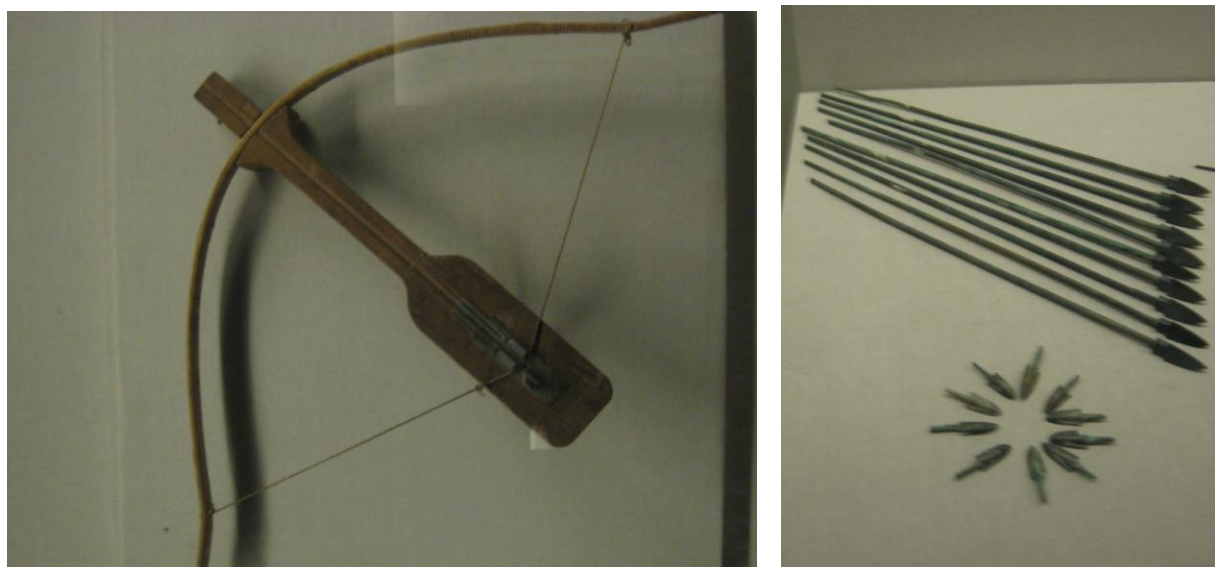


Рис. Б.8.

弓弩 Арбалети і стріли. З колекції історичного музею провінції Шеньсі
(м. Сіань)
(фото автора)

ДОДАТОК В

Пам'ятники Шан Яну 商鞅雕塑

Особливо багато пам'ятників Шан Яну у провінції Шеньсі (Центральний Китай), яка історично успадкувала територію, на якій розташовувалась держава Цін в період Чжаньго.



Рис. В.1.

Пам'ятник у містечку Тунді

Найвищу оцінку і сприйняття сучасниками Шан Яна передає, напевно, напис на одному з пам'ятників, встановленому в містечку Тунді (Tongdi, 彤地, дослівно «Червона земля»), офіційно визнаному місцю смерті головного

міністра держави Цінь: «Шан Ян (390-338 рр. до Р.Х.) – представник школи законників доби перед об'єднанням Цінь, мислитель, який вперше в китайській історії запропонував в рівній мірі покарання за проступки як для простих людей так і для знаті» (商鞅 (前 390 - 前 338) 先秦法家代表, 中国历史上第一个主张对平民与贵族平等适用刑罚的思想家。) .



Рис. В.2.

Пам'ятник Шан Яну у місті Шанло

Пам'ятник на однойменному майдані «Площа Шан Яна» у місті Шанло, провінція Шеньсі. Це найбільший пам'ятник історичній особі на території сучасного Китаю – висота 9 м. За пам'ятником розташована стіна загальною довжиною 33,8 м, на ній крім барельєфних малюнків вирізано на камені основні постулати і думки Шан Яна. І місто, і місце вибрано не випадково, адже в період Чжаньго – це була територія на якій розташовувався земельний наділ «Шан Ян фен і» (商鞅封邑, Shang Yang fengyi), який був у користуванні міністра Шан Яна наданий правителем Сяо гуном за вірне служіння державі Цінь після перемоги над державою Вей (340 р. до Р.Х.). Даний архітектурний комплекс було відкрито у квітні 2010 р. у рамках ініціатив Народного уряду провінції Шеньсі по популяризації історичних місць провінції і сприяння розвитку екотуризму. З цією метою було започатковано щорічне свято «Ціньлін» («Ціньські гори») (秦岭生态旅游节, Qinling shengtai luyou jie).

Більше про це див.: інформація на офіційному сайті виконавчого органу міста Шанло, провінції Шеньсі. [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://www.shangluo.gov.cn>



Рис. В.3.

Деталі пам'ятника Шан Яну у м. Шанло



Рис. В.4.

Пам'ятник Шан Яну у місті Сіань (район Яньлянь)

Пам'ятник Шан Яну на однойменній площі в районі Яньлянь (阎良区, Yanliang qu) адміністративного центру провінції Шеньсі місті Сіань було споруджено у березні 2010 р. На будівництво комплексу площі (арка, пам'ятник, стіна загальною площею 108 м², яка відображає головні історичні перипетії держави Цінь в період реформ Шан Яна) було використано 1,85 млн. юанів з міського і провінційного бюджету. Згідно історичних джерел, на цьому місці була розташована столиця держави Цінь місто Юеян (майже прямокутне місто площею 4,2 км², зі сходу на захід 1800 м, з півночі на південь 2200 м), яке постало у 383 р. до Р.Х. і залишалося головним адміністративним містом впродовж 33 років, аж до часу коли столицю було перенесено до міста Сяньян (у 13-й рік правління Сяо гуна, 350 р. до Р.Х.) вже за період другої фази реформ Шан Яна. На початку 2016 р. китайськими археологами неподалік було вперше знайдено ринок керамічних виробів з клеймом міста Юеян.

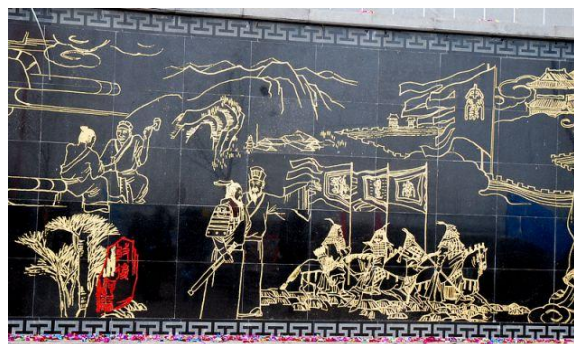


Рис. В.5.

Деталі пам'ятника Шан Яну у Сіань (район Яньлянь)

Більше про це див.: інформація на офіційному сайті виконавчого органу району Яньлян, провінції Шеньсі. [Електронний ресурс] – режим доступу: http://www.yanliang.gov.cn/info/iList.jsp?tm_id=329&info_id=48926



Рис. В.6.

Могила Шан Яна (商君之墓)

(http://blog.sina.com.cn/s/blog_c3f0e5f00102w2hy.html)

Після того як Шан Яна було страчено його послідовники привезли останки реформатора на його малу Батьківщину в державу Вей з метою провести обряд поховання. Його рештки були поховані поблизу гори Цінь шань (Qin Yi shan 秦驿山) сучасного повіту Хейян (合阳) провінції Шеньсі. Відтоді в історичних джерелах це місце називається «могила Шан Яна». На місці поховання встановлено пам'ятну інформаційну таблицю.

ДОДАТОК Г

Монети періоду Чжаньго

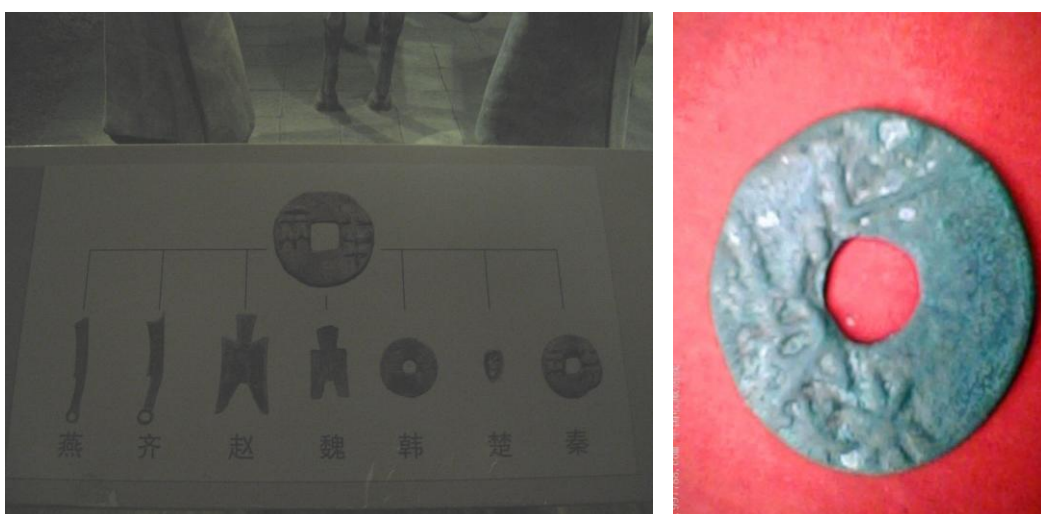
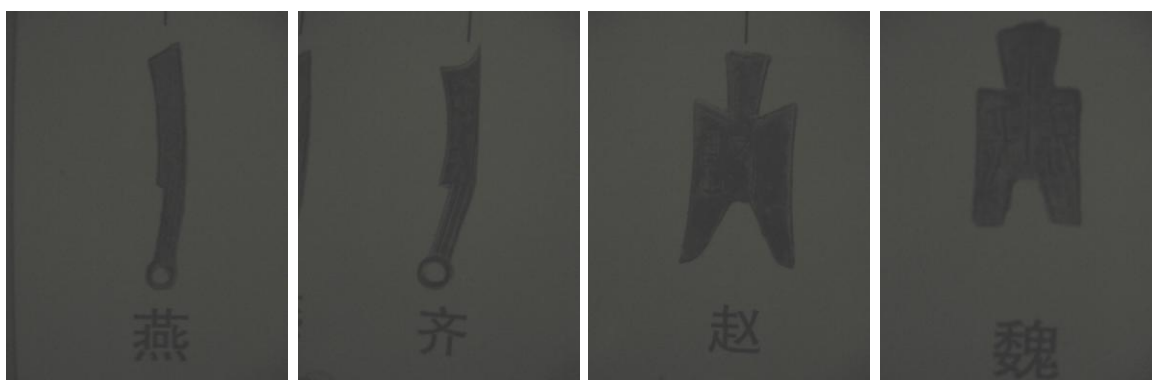


Рис. Г.1.

Монети-ножі, монети-лопати, монети-мотики «семи найсильніших» держав періоду Чжаньго у порівнянні з уніфікованою грошовою одиницею періоду об'єднаної імперії Цінь (秦圓錢, Qin yuan qian). Зліва направо монети держави Янь, Ці, Чжао, Вей, Хань, Чу, Цінь. З колекції історичного музею провінції Шеньсі (м.Сіань)

(фото автора)



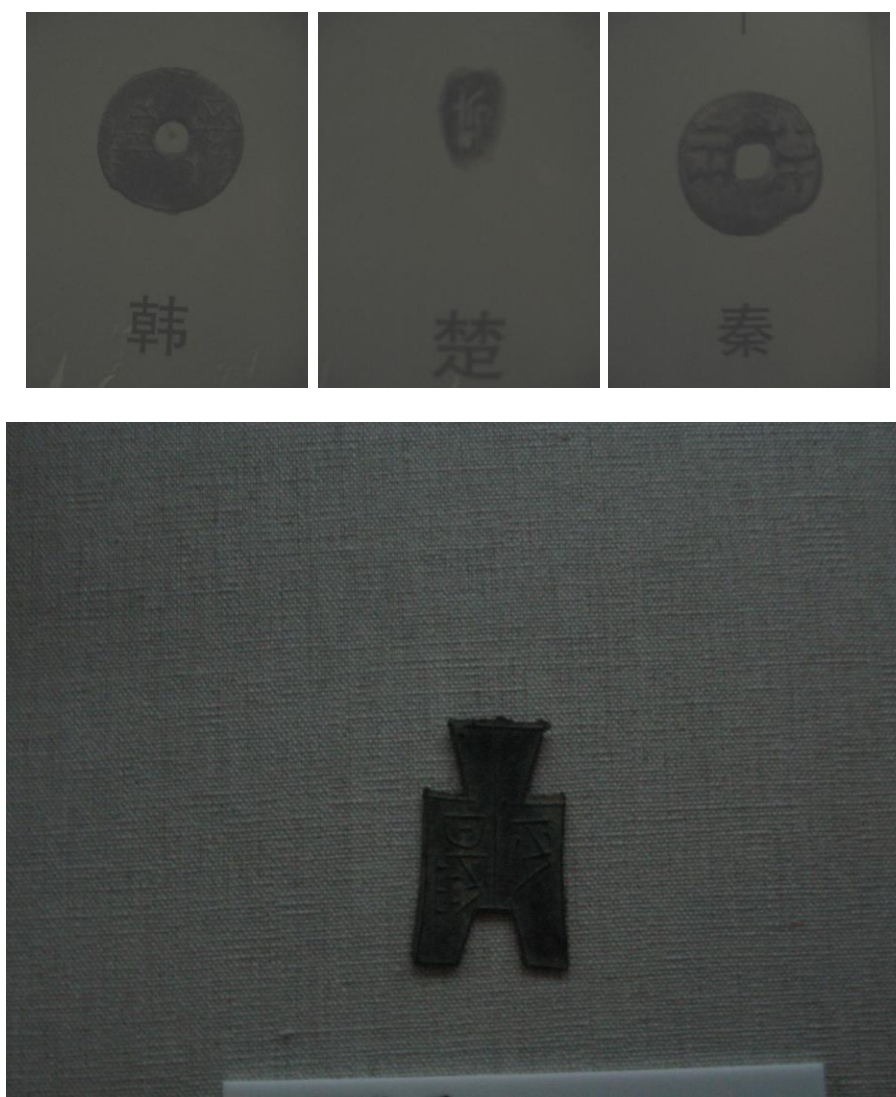


Рис. Г.2.

Монета з викарбованими ієрогліфами «пін ян» періоду Чжаньго. З колекції історичного музею провінції Шеньсі (м.Сіань)

(фото автора)



Рис. Г.3.

Монета з викарбованими ієрогліфами «і лю хуо» періоду Чжаньго. З колекції історичного музею провінції Шеньсі (м.Сіань)

(фото автора)



Рис. Г.4.

Монета у формі ножа з викарбованими ієрогліфами «Ці фа хуа» і монета з викарбованим ієрогліфом «мін» періоду Чжаньго. З колекції історичного музею провінції Шеньсі (м.Сіань)

(фото автора)



Рис. Г.5.

Форма для карбування монет. З колекції історичного музею провінції Шеньсі (м.Сіань)

(фото автора)

ДОДАТОК Д

Епіграфіка



Рис. Д.1.

Стандартизована Шан Яном одиниця вимірювання «квадратний шен» (商鞅方升, Shang Yang fang sheng). З колекції Шанхайського музею

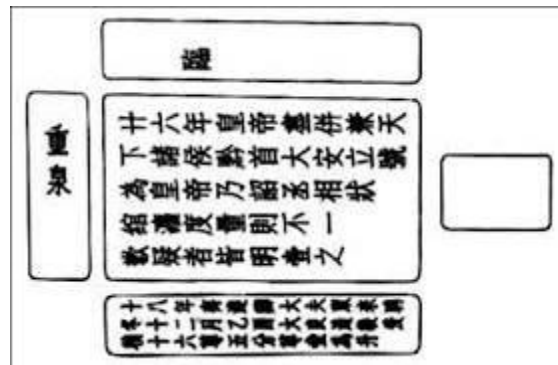


Рис. Д.1а.

Рельєф та текст нанесений на стандартизовану Шан Яном одиницю вимірювання (上海博物馆)

(Gideon Shelach-Lavi. The Archaeology of Early China. From prehistory to the Han dynasty. Cambridge University Press, 2015, P.314)



Рис. Д.1б.

Фрагмент тексту (нижня частина) на стандартизованій Шан Яном одиниці вимірювання, яка містить згадування (підкреслено) ім'я і посади реформатора держави Цін

(十八年，齐率卿大夫众来聘，冬十二月乙酉，大良造鞅，爰积十六尊(寸)五分尊(寸)壹为升)

Тексти написів взято з колекції, складеної Го Можо, визнаного фахівця з китайської епіграфіки.

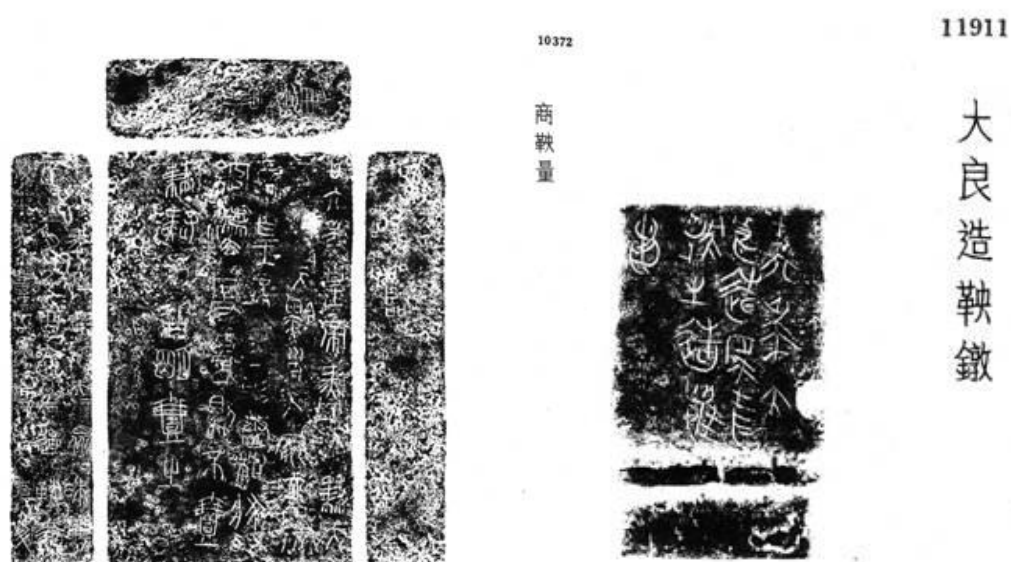


Рис. Д.1в.

Деталі тексту (商鞅量, Shang Yang liang –图 10372, 大良造鞅鐃, Da liang zao Yang dun 图 11911)

(http://www.gwz.fudan.edu.cn/SrcShow.asp?Src_ID=1235)



Рис. Д.2.

Триног (держава Чжен) на якому вперше в історії Стародавнього Китаю було зафіксовано (відлито в металі) книгу покарань (鑄刑書于鼎)



Рис. Д.2а.

Деталі тексту [книги покарань] 鑄刑書, яку в 536 р. до Р.Х. у державі Чжен започаткував управлінець Цзи Чань (公元前536年郑国执政子产的《铸刑书》)

(http://www.zhongguofazhi.org/content_3170186.html)

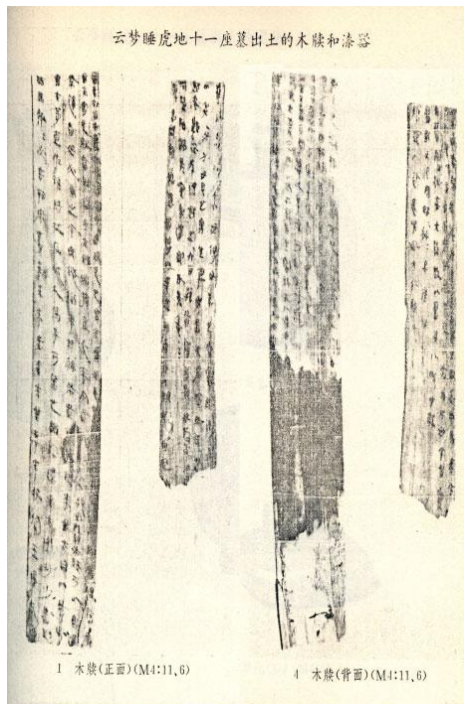


Рис. Д.3.

Фрагмент тексту Законів Цінь (睡虎地秦墓竹簡), знайдених у 1975 р. у
Шуйхуді у провінції Хубей

(<http://www.gushiwen.org/guwen/shuihu.aspx>)



Рис. Д.4.

Фрагмент Кодексу, розділ 《效律》 (Xiao lǜ). З колекції музею міста Наньтун
провінції Цзянсу (南通中国审计博物馆)



Рис. Д.5.

Фрагмент «Бамбукового кодексу» (竹刑) укладений Ден Сі, державним діячем, представником ранньо-легістських поглядів у державі Чжен у VI ст. до Р.Х.

(<http://baike.baidu.com/view/24482.htm>)

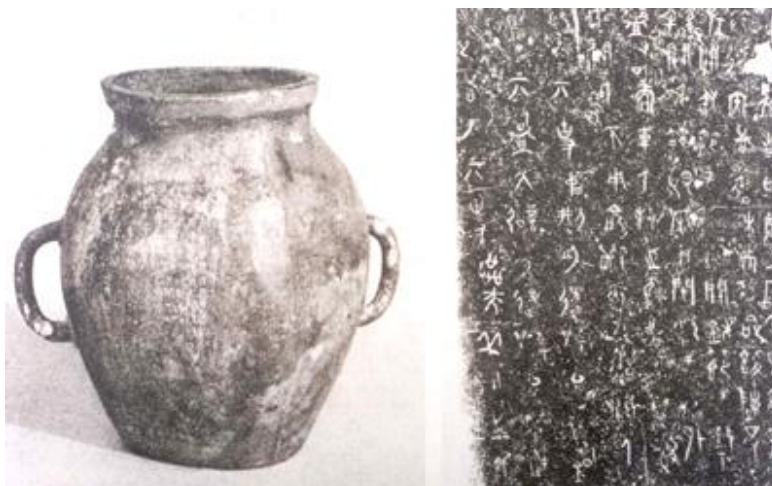


Рис. Д.6.

Металічна посудина і деталі тексту (державна Цзін) на якій у 513 р. до Р.Х. було відлито закони покарань «晋铸刑鼎».